

auro

BUTLLETÍ DE LA SOCIETAT D'ESTVDIS DE LA VERNEDA DE SANT MARTÍ (SELAV)

invento

estiu 2023

número 08

ESTVDIS

SAGRERA I LA XARXA FERROVIÀRIA DE BARCELONA -05-

Jordi Julià Sort

L'EPIDÈMIA DE CÒLERA DE 1884-1885 A SANT MARTÍ DE PROVENÇALS -15-

Carles Grabuleda

L'HABITATGE SOCIAL A LA BARCELONA DELS ANYS 50. EL CAS DEL POLÍGON PARERA -23-

Georgina Miralpeix

CENTURIACIÓ I ESTRUCTURACIÓ DE L'AGER DE LA COLÒNIA BARCINO -33-

Josep Maria Palet / J. Ignacio Fiz / Hèctor A. Orengo

DESDE LOS FOGONES: LA REVISTA "CARRER" (1) -47-

Andrés Naya

GENT VERNEDENCA

FRANCISCO IBÁÑEZ, UN VERNEDENC UNIVERSAL -51-

TALLER D'HISTÒRIA

ART URBÀ A LA VERNEDA DE SANT MARTÍ: LES PERSIANES -55-

PUBLICACIONS

PEDRA I PODER -59-

CADA DIA ÉS FESTA -59-

EL CAMP DE LA BOTA -59-

L'ALIANÇA DEL POBLENOU. 150 ANYS D'HISTÒRIA -59-

DESPRÉS DE LA VERGONYA -59-

DOCUMENTS

PROGRAMA DE LA FESTA MAJOR DE 1961 -60-

EL CAMÍ DE LA VERNEDA -66-

PATRIMONI

VITRALLS DE L'INSTITUT INFANTA ISABEL DE BARCELONA -67-

EXPOSICIONS

GALERIA HALFHOUSE -71-

EN LÍNIA

ARXIU MUNICIPAL DEL DISTRICTE DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS -72-

ANTIC MUNICIPI

TORRENTS I RIERS D'HORTA -73-

El Pou

TEXTS BÀSICS

ELS PRIMERS BATECS HISTÒRICS DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS -87-

Josep de la Vega

LA VERNEDA DESAPAREGUDA

ACTIVITATS tardor 2023

SETEMBRE

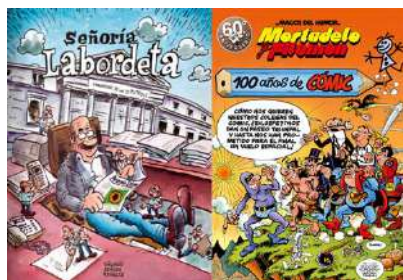
- ❖ 15. INICI DEL TALLER D'HISTÒRIA DE LA VERNEDA DE SANT MARTÍ (Nivell Avançat).
- ❖ 19. XERRADA A LA BIBLIOTECA GARCÍA MÁRQUEZ: "Història General de La Verneda de Sant Martí (III). La formació del barri actual".
- ❖ 28. TALLER D'HISTÒRIA DE LA VERNEDA DE SANT MARTÍ (Nivell Inicial).

OCTUBRE

- ❖ 2. CICLE DE XERRADES SOBRE LA HISTÒRIA DEL BARRI: "La novel·la negra a La Verneda de Sant Martí".
- ❖ 9. XERRADA: "Atles de biodiversitat vernedenc".
- ❖ 10 al 26. EXPOSICIÓ: "Petita història de La Verneda de Sant Martí": com es va fer l'àlbum de cromos.
- ❖ 16. XERRADA: "Galícia a La Verneda de Sant Martí".

- ❖ 21. RUTABARRI: "Els bars i restaurants de La Verneda de Sant Martí (I)".

- ❖ 23. XERRADA: "El còmic a La Verneda de Sant Martí".
- ❖ 30. XERRADA: "L'habitatge a La Verneda de Sant Martí".

NOVEMBRE

- ❖ 6. XERRADA: "L'institut Bernat Metge".
- ❖ 13. XERRADA: "La Verneda de Sant Martí i els barris veïns: Provençals del Poblenou".
- ❖ 18. RUTABARRI: "Les dones a La Verneda de Sant Martí (part A)".

- ❖ 20. XERRADA: "Les restes franquistes a La Verneda de Sant Martí".

- ❖ 21. XERRADA A LA BIBLIOTECA GARCÍA MÁRQUEZ: "Història General de La Verneda de Sant Martí (IV). El moviment veïnal: La Verneda lluitadora".
- ❖ 25. RUTABARRI: "Les dones a La Verneda de Sant Martí (part B)".
- ❖ 27. XERRADA: "Les dones anarquistes vernedenques".

DESEMBRE

- ❖ 4. XERRADA: "Botigues cinquantenàries a La Verneda de Sant Martí".
- ❖ 11. XERRADA: "Verneda Solidària al Paraguai".
- ❖ 16. RUTABARRI: "Una plaça i una escultura: La Palmera de Sant Martí".

SOCIETAT d'estudis

IBÁÑEZ I ELS PREMIS MERESCUTS

En el butlletí **auro invento** del mes de desembre passat fèiem esment a la presentació a la Ponència del Nomenclàtor de la Ciutat que la SOCIETAT D'ESTVDIS DE LA VERNEDA DE SANT MARTÍ (SELAV) havia fet d'una "Proposta de Modificació del Nomenclàtor a La Verneda de Sant Martí (primera part)". En aquesta, es demanaven nou noves denominacions d'indrets del barri i es pregava fer dues reserves: una, la de Can Nyau, una masia que es trobava al final de la rambla de Prim, i l'altra, la de Francisco Ibáñez.

La reserva derivava de la normativa de l'Ajuntament. És molt clara: només es podrà posar el nom a un carrer un cop passats cinc anys de la mort de la persona. Tret que aquesta estigui en possessió de la Medalla d'Or de Barcelona. Doncs ara és el moment. Francisco Ibáñez Talavera va morir el proppassat 15 de juliol, a l'edat de 87 anys. I tenia la Medalla d'Or al Mèrit Cultural.

Creiem que batejar com a "Jardins de Francisco Ibáñez" els de davant de casa seva (Gran Via, costat muntanya, entre Bac de Roda i FLuvià) seria un bon homenatge al nostre veí més il·lustre

La nostra entitat no és partidària, en principi, de posar noms de veïns i veïnes als carrers, places i jardins del barri. ¿On posar el límit? Qui ho mereix més? Hi ha, però, clares excepcions. La figura del genial historietista està fora de tota discussió. Creiem que batejar com a "Jardins de Francisco Ibáñez" els de davant de casa seva (Gran Via, costat muntanya, entre Bac de Roda i Fluvià) seria un bon homenatge al nostre veí més il·lustre.

De fet, una de les nou propostes abans esmentades demanava que els jardins de la Gran Via, costat muntanya, entre Bac de Roda i Espronceda portessin el nom de Mortadel·lo i Filemó, els personatges d'Ibáñez més internacionals. No ho dèiem llavors, però no estaria de més dedicar altres jardins del semicobriment de la Gran Via als seus personatges més populars: Rompetechos, 13, rue del Percebe, El Botones Sacarino i Pepe Gotera y Otilio. I si, per acabar d'arrodonir la feina, es plantessin algunes escultures al·lusives als seus dibuixos, oli en un llum.

I és que el Consell del Districte de Sant Martí està en

deute amb l'artista. Ibáñez estava en possessió de nombrosos guardons i reconeixements d'arreu. Aquí se'l va distingir amb el Gran Premi del Saló del Còmic de Barcelona (1994); la *Medalla de Oro al Mérito en las Bellas Artes*, del ministeri de Cultura (2002); la Creu de Sant Jordi (2021) i la Medalla d'Or al Mèrit Cultural de l'Ajuntament de Barcelona (2022). Hi ha dos que se li van resistir: el *Princesa de Asturias de las Artes* (al qual va estar nominat en les tres darreres edicions) i el Premi Sant Martí, atorgat pel Consell del Districte de Sant Martí.

Al llarg de les seves seixanta edicions, els Premis Sant Martí han reconegut la tasca de moltes persones i entitats vernedencues: l'associació de veïns La Pau, Álvaro Pérez Cas-

Jardins que la SELAV proposa que portin el nom de Francisco Ibáñez

tro, el Club d'Escacs Sant Martí, Isabel Moreno, la vocalia de Disminuïts de l'Associació de Veïns Sant Martí de Provençals, Manuel Martínez, les associacions Àgora i Heura, Carlos Azagra i Encarna Revuelta... Mai, des del 1963, a Francisco Ibáñez, el vernedenc i martinenc més universal.

En una reunió del Consell de Memòria Democràtica i Patrimoni del Districte de Sant Martí, celebrada el 14 de juny de l'any passat, la SELAV va fer evident aquesta mancança i des del consell es va suggerir a la Coordinadora d'Entitats de La Verneda-Sant Martí que presentés la candidatura. Ignorem si es va arribar a fer.

Per tal de pal·liar la injustícia de la manca de reconeixement dels seus propis conciutadans martinencs, la SOCIETAT D'ESTVDIS DE LA VERNEDA DE SANT MARTÍ, juntament amb altres entitats del barri, estava preparant la presentació de la candidatura d'Ibáñez als premis d'enguany. Per optar a qualsevol de les categories han de ser proposats per una

Excursió al Centre Enoturístic i Arqueològic de Vallmora (Maresme), 27 de maig

coordinadora o federació d'entitats, o bé per cinc entitats del districte o amb l'aval de cinquanta signatures de persones empadronades al districte. La SELAV havia optat pels dos darrers camins: estava recollint les signatures i es va posar d'acord amb les associacions de veïns La Verneda Alta i La Pau, la Coral La Flama, l'Eix Comercial Sant Martí i el Centre de Solidaritat de La Verneda per presentar conjuntament la candidatura. La mort d'Ibáñez ha deixat totes aquestes iniciatives en suspens.

NOVES ACTIVITATS

Per la primavera hem inaugurat un nou tipus d'activitat: les excursions. Per conèixer aspectes de la història de La Verneda de Sant Martí cal a vegades sortir del seu territori. La primera es va fer al Centre Enoturístic i Arqueològic de Vallmora (Teià, el Maresme). L'interès ve de les característiques arqueològiques de les restes. Una factoria romana dedicada a la fabricació de vi. Té una gran semblança amb l'activitat econòmica de la vil·la romana del Pont del Treball Digne (ara dita de La Sagrera). I la seva recuperació ha estat modelica, amb la cobertura de les restes i un petit museu on s'explica molt gràficament la relació de la costa catalana amb la viticultura en època romana.

L'altra excursió es va fer a l'hort La Ponderosa, al barri barcelonès de Vallbona. És l'última zona agrícola en actiu de la ciutat, regada per l'aigua del mil·lenari Rec Comtal. La relació amb el barri és que els productes que allà es conreen es venen a la botiga del carrer Puigcerdà, 246. El seu propietari va tenir l'amabilitat de posar un autocar a disposició de la SELAV perquè organitzés la visita.

XERRADES

Des del mes d'abril, el cicle de xerrades "La Verneda de Sant Martí pam a pam" ha portat pràcticament cada dilluns a alguna persona per parlar dels temes relacionats amb la història i la societat del barri. Especial rellevància va tenir la dedicada als 'nens de la guerra' (infants que van ser evacuats durant la Guerra Civil Espanyola). Alguns d'ells van retornar a Espanya des de la Unió Soviètica entre els anys 1956 i 1957 i un grup nombrós va venir a viure al nostre barri, concretament

Excursió a l'hort La Ponderosa (barri de Vallbona), 14 de juny

al Polígon Parera. La presència en la xerrada de quatre fills d'aquells va permetre el públic present (més de cinquanta persones) rememorar les vivències dels seus progenitors en circumstàncies tan difícils.

El trimestre de tardor està ple d'activitats organitzades per la SELAV. Es pot comprovar en el llistat de la pàgina dos. Tot comença el 19 de setembre, a la biblioteca García Márquez, amb la tercera xerrada de la sèrie Història General de La Verneda de Sant Martí, dedicada a la formació del barri dels anys cinquanta i seixanta. A més, esperem poder presentar, als voltants de la Festa Major, el llibre de dibuixos *urban sketching* sobre el barri.

El Centre Enoturístic i Arqueològic de Vallmora (Teià, el Maresme) té una gran semblança amb l'activitat econòmica de la vil·la romana del Pont del Treball Digne

ESTUDIS I DOCUMENTS

El sumari d'aquest **l'auro invento** conté Estudis sobre el sistema ferroviari barcelonès, les epidèmies de còlera del segle XIX, l'habitatge social al barri i la centuriació del territori romà de Barcino. També un recordatori per al nostre veí Francisco Ibáñez. El Taller d'Història ens porta un treball sobre l'art urbà vernedenc, concretament de les persianes decorades dels locals.

Als Texts Bàsics publiquem una part del llibre *Els primers batecs històrics de Sant Martí de Provençals*, de Josep de la Vega, arqueòleg que va fixar les bases dels jaciments que es troben a l'antic poble. En l'antic Municipi, veiem unes pàgines que els companys d'*El Pou-Grup d'Estudis de la Vall d'Horta i la Muntanya Pelada* van publicar al número especial de la seva revista anual, dedicada a l'aigua. El seu estudi sobre els torrents i rieres ens recorda l'origen de la nostra rambla de Prim i del torrent de la Guineu. ❖❖❖

Jordi Julià Sort

SAGRERA I LA XARXA FERROVIÀRIA DE BARCELONA

Primer capítol ("Arriba el ferrocarril i neix la ciutat moderna, 1800-1900") del llibre *Sagrera i la xarxa ferroviària de Barcelona* (Barcelona Sagrera Alta Velocitat, Viena Edicions i Ajuntament de Barcelona, 2013). L'arribada d'un nou mitjà de transport que ara representa el futur de La Verneda de Sant Martí.

A PEU I A CAVALL: CAMINS I CARRETERES FINS AL SEGLE XIX

El transport de persones i mercaderies va estar lligat fins al segle XIX a les possibilitats ofertes per la marxa humana i els animals de tir. A peu, una persona pot arribar a fer entre 25 i 45 km diaris, i en un terreny pla, el cavall pot aguantar fins a 10 hores marxant a uns 6 o 7 km/h, però només aguantarà fins a tres hores marxant al trot a 12 o 13 km/h, i poc més d'una hora al galop a 24 o 25 km/h. Si el pendent del camí augmenta per sobre del 3%, les velocitats poden disminuir a la meitat. Amb aquests condicionants, a l'Imperi romà la velocitat comercial màxima del transport de viatgers amb prou feines superava els 10 km/h i els 90 km al dia, emprant els serveis de posta, que permetien canviar les muntures diverses vegades en una mateixa jornada. En canvi, per mar, en condicions favorables, el temps emprat es podia reduir a una quarta part, fins a 100 milles o 185 km en una jornada.

Durant els segles XVI i XVII es van desenvolupar de nou els serveis de posta, i al segle XVIII el desenvolupament dels camins de carros («carreteres»), lligat a una major envergadura de les obres d'infraestructura, va permetre disposar de traçats més favorables, tant en planta com en alçat. Es van introduir també millores en el disseny dels vehicles, com el sistema de suspensió a les diligències. Tot això va permetre establir amb caràcter regular serveis per a la posta amb diligències, en què es garantien velocitats de 30 llegües al dia (170 km). Així i es va aconseguir recórrer la distància entre Madrid i Barcelona en tres dies i mig. Ara bé, amb vehicles més econòmics, com les rudimentàries galeres, ca-

rrors de quatre rodes destinats al transport col·lectiu de persones, aquest viatge es podia allargar 12 dies.

En aquest context, el primer exemple de planificació de la xarxa viària a Espanya i Catalunya el tenim en el Pla radial del 1761, que defineix uns eixos de comunicació des de tota la Península amb Madrid i també al llarg del Corredor del Mediterrani, per tal de fer transitables amb vehicles rodats els antics camins de ferradura. De fet, ja des del regnat de Felip V, l'Estat, amb una voluntat de centralització i d'uniformitat, havia assumit la construcció de les principals carreteres, que en època anterior havien estat pagades per repartiment entre els municipis pels quals passaven. A Catalunya, en la primera relació de camins generals feta l'any 1779, hi apareix el camí de l'Aragó, des de Barcelona cap a Igualada i Lleida (actual eix de l'autopista A-2); el camí de València, des de Barcelona per Vilafranca i Tarragona (actual eix de la carretera N-340); el camí de França, des de Barcelona per Granollers i Girona (actual eix de l'autopista AP-7), i el camí per la costa del Maresme. Durant el regnat de Ferran VII, es va desenvolupar una primera planificació regional, complementària a la xarxa general de l'Estat, que va donar com a fruit el *Plan de la Real Junta de Comercio de Barcelona* (1816). Aquest pla, que no va arribar a realitzar-se, va servir de base per a les obres que posteriorment van desenvolupar les diputacions provincials, entre les quals es pot esmentar la carretera de Barcelona a Vic, primer exemple de carretera moderna, les obres de la qual es van iniciar l'any 1834 al tram fins a Montcada, i deu anys més tard, al ramal cap a Sabadell i Terrassa (la futura carretera N-150).

LA REVOLUCIÓ DEL VAPOR: ARRIBA EL FERROCARRIL

En un context de xarxa encara incipient de vies per a carros de tracció animal, a mitjan segle XIX va aparèixer el ferrocarril de vapor, una autèntica revolució. Només comparant la infraestructura de la carretera i del ferrocarril,

Jordi Julià Sort, enginyer de camins, canals i ports per la Universitat Politècnica de Barcelona (UPC). Va ser director general de Transports de la Generalitat de Catalunya.

la diferència és ja important. A la carretera, una esplanació, a voltes empedrada. Al ferrocarril, el conjunt d'esplanació, balast, travesses de fusta i rail d'acer, amb uns paràmetres de traçat (radi de corba i pendents) clarament diferents respecte dels camins. I pel que fa al vehicle, enfront del carro amb rodes de fusta estirat per alguns cavalls, la potent màquina de vapor, els nombrosos vagons i les rodes d'acer.

La primera línia de ferrocarril de la història s'inaugurà l'any 1825 entre les ciutats angleses de Darlington i Stockton, i la segona, el 1830, des de Liverpool fins a Manchester. Entre el 1830 i el 1840 s'inauguraren línies a França, Bèlgica, Alemanya, Àustria, Rússia, Holanda i Itàlia. El ferrocarril, en pocs anys, va permetre aconseguir velocitats a les quals fins llavors l'ésser humà no havia viatjat mai. El 1829, la locomotora *Rocket* de George Stephenson, a la línia Liverpool-Manchester, va arribar a una velocitat màxima de 46 km/h, i el 1835 es van aconseguir ja els 100 km/h. A final del segle XIX, a Europa hi havia línies ferroviàries que de manera regular eren recorregudes a velocitats superiors als 80 km/h.

A Espanya, les iniciatives que s'havien dut a terme per millorar les infraestructures de transport del país van ser desbaratades rotundament amb la dura persecució que va exercir Ferran VII contra els corrents liberals

A Espanya, les iniciatives que s'havien dut a terme per millorar les infraestructures de transport del país, entre les quals destacaven la fundació del Cos d'Enginyers de Camins i Canals el 1799, i la creació de l'Escola d'Enginyers Civils el 1802, per part de l'insigne enginyer Agustín de Betancourt, van ser desbaratades rotundament amb la dura persecució que va exercir Ferran VII contra els corrents liberals. Cal tenir present, però, que en aquells anys Espanya es trobava immersa en un procés polític summament inestable, iniciat amb la guerra del Francès contra les tropes napoleòniques, del 1808 al 1814, el posterior regnat absolutista de Ferran VII i els problemes derivats de les revoltes independentistes a les colònies d'Amèrica, la major part de les quals van assolir la independència entre el 1810 i el 1825. La mort de Ferran VII el 1833 va suposar la fi de la seva política absolutista i l'inici d'una lenta reforma de l'Administració pública a càrrec de polítics de tarannà liberal. A més, es va apostar de nou per la formació de tècnics mitjançant la creació, el 1835, del Cos

Tren de mercaderies de la línia de Barcelona a Vilanova i Valls a l'estació dels Horts de Sant Bertran (Morrot) (Antonio Esplugas, 1880-1896/AFB)

d'Enginyers Civils, format per dues inspeccions amb les corresponents escoles: la d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, i la d'Enginyers de Mines.

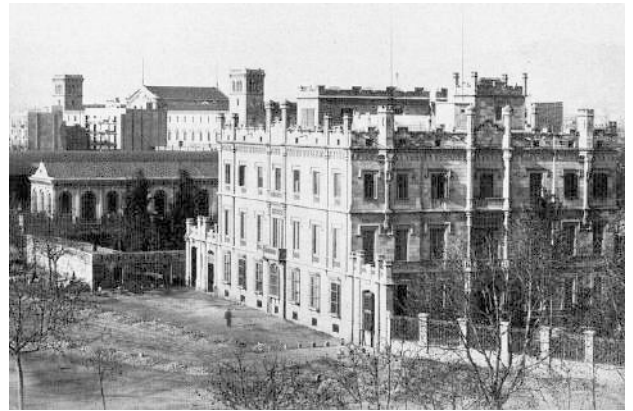
Malgrat tot, l'any 1829 s'havia atorgat ja una primera concessió per al ferrocarril de Jerez al Puerto de Santa María, i el 1834 per a la línia Tarragona-Reus. El primer ferrocarril del regne d'Espanya, però, va ser inaugurat el 1837 a l'Illa de Cuba (línia l'Havana-Güines), i calgué esperar al 1848, amb uns 15 anys de retard respecte de la majoria de països europeus, per tenir la primera línia a la península Ibèrica, la de Barcelona a Mataró.

En l'àmbit de Barcelona, a mitjan segle XIX, la deficient xarxa de camins i carreteres que comunicaven la ciutat amb les viles veïnes feia que els trajectes fins a Mataró, Martorell o Granollers tinguessin una durada de quatre a sis hores, i els trajectes fins a Girona i Tarragona, de 15 a 19 hores. La implantació del ferrocarril féu reduir el temps de viatge entre Barcelona i Mataró, Martorell o Granollers a menys d'una hora. El ferrocarril, a més de reduir el temps de viatge, va introduir la necessitat d'una major precisió en la mesura del temps, de manera que obliga a l'establiment de l'hora oficial de cada país. La velocitat màxima en aquella època se situava al voltant dels 60 km/h, però malgrat aquesta limitació, el ferrocarril permetia reduir substancialment els temps oferts pels altres mitjans de transport. Entre Madrid i Barcelona es va passar dels tres dies amb la diligència a 22 hores amb el ferrocarril el 1869.

L'EMBOLIC DE L'AMPLE DE VIA

L'ample de via és una característica que es fixà en els inicis del ferrocarril a Espanya, i, des d'aleshores, a més de condicionar-ne l'evolució —tot i que segurament menys del que sovint es pensa— ha fet córrer rius de tinta. A la península Ibèrica (Espanya i Portugal) és diferent de la resta d'Europa: 1.668 mm enfront de 1.435 mm. La primera línia anglesa, construïda per George Stephenson, tenia una amplada de 1.435 mm, inspirada en la distància entre les roderes marcades als camins pels carros de cavalls des de l'època romana. Però un dels grans enginyers de la Revolució Industrial, Isambard

Façana d'una de les primeres cases de l'Eixample, la casa Gibert, situada en el que actualment és el xamfrà entre la rambla de Catalunya i la ronda de la Universitat. A l'esquerra, l'antiga estació del ferrocarril de Barcelona a Martorell (Joan Martí, 1874 / AFB)

Kingdom Brunel, va construir la línia del Great Western amb una amplada de 2.140 mm, amb l'argument que majors amplades permetien màquines amb calderes més grans i més potents, i rodes més grans per assolir velocitats més elevades. A Espanya, la mida fou fixada en sis peus castellans o 1.672 mm, en l'anomenat «informe Subercase», redactat l'any 1844, seguint arguments com els de Brunel.

També és cert, però, que a la mateixa Anglaterra i a altres països d'Europa hi havia la tendència a una amplada menor, i l'any 1846 un informe de la Royal Commission va recomanar unificar l'ample a 1.435 mm, i així ho van anar fent les línies a mesura que amortitzaven el material mòbil. A Espanya, però, un país perifèric i tradicionalment aïllat, governat des de lluny de les fronteres, es va menystenir en aquells primers moments l'interès de la comunicació amb Europa, i quan, anys més tard, els problemes es feren evidents en els punts fronterers, la xarxa estava ja gairebé acabada (uns 12.000 km a final del segle XIX) i el problema ja no tenia solució.

L'«informe Subercase» tractava molts altres temes interessants, ja que destacava la importància que el ferroca-

posteriorment per valors menys estrictes, tant al ferrocarril de via ampla com sobretot al de via estreta.

D'aquest informe va derivar la Reial ordre de 31 de desembre del 1844, en la qual s'assumien totes les prescripcions tècniques apuntades pels enginyers, però, a diferència del que aconsellava l'informe, s'afavoria en gran mesura la inversió privada. En aquest sentit, es va reservar la preferència als peticionaris de «conegut arrelament» en un termini de 12 a 18 mesos, perquè poguessin completar la documentació requerida en la seva sol·licitud. Amb aquesta disposició, es va afavorir l'especulació en gran mesura, ja que es podien obtenir concessions provisionals sense el menor gravamen, per després poder exigir una prima a les empreses que realment estaven interessades a construir la línia objecte de la concessió. Malgrat que es van atorgar concessions per a la construcció de 21 línies amb 6.700 km durant els anys 1845 i 1846, la construcció i la posada en servei de noves línies va seguir un ritme més lent, i el 1856 només hi havia a Espanya 527 km de línies ferroviàries en funcionament. D'aquest primer període, a l'àmbit de Barcelona, trobem l'establiment de les línies Barcelona-Mataró, Barcelona-Granollers i Barcelona-Martorell, seguint els eixos dels «camins generals» de feia un segle.

El primer ferrocarril del regne d'Espanya va ser inaugurat el 1837 a l'Illa de Cuba (línia l'Havana-Güines), i calgué esperar al 1848 per tenir la primera línia a la península Ibèrica, la de Barcelona a Mataró

rril aconseguiria sobre els restants mitjans de transport de l'època, i que, per això, la seva construcció havia de correspondre a l'Estat, si bé per falta de recursos econòmics es podia recórrer a les companyies privades sota el règim de concessió. Aquesta concessió havia de tenir caràcter temporal i havia de considerar la possibilitat que l'Estat adquirís prematurament la línia concessionada mitjançant una indemnització. Així mateix, per evitar abusos de les empreses, es va determinar la facultat estatal de rebaixa de tarifes si el rendiment superava el 12%. També s'advocà clarament per una xarxa ferroviària contínua que permetés el principi de llibertat de circulació de vehicles de diferents companyies o de l'Estat per una mateixa línia, en règim de peatge. Per aconseguir l'aplicació d'aquest principi, era necessari disposar d'un únic ample de via. Altres prescripcions tècniques que es van concretar van ser els pendents i les rampes màximes, que serien de 11% (10 mil·lèsimes), i els radis mínims a les corbes, que serien de 1.000 peus (278,6 m). Aquests valors, ateses les dificultats imposades pel relleu, van ser substituïts

A TERRA LES MURALLES!

A mitjan segle XIX, Barcelona era una ciutat emmurallada de més de 100.000 habitants, amuntegats dins d'un recinte d'uns 2 km de diàmetre, en ple inici de la Revolució Industrial. Per motius de lògica defensiva, estava prohibit edificar fora de les muralles fins a una distància de tir de canó, de manera que la ciutat no podia créixer de cap manera. Les evidents limitacions d'espai dins de la ciutat emmurallada van afavorir el creixement d'altres nuclis situats a certa distància, en el pla que s'estén entre la serralada litoral i el mar.

La societat demanava l'enderroc d'unes muralles que havien perdut ja el sentit defensiu, i el 1841 l'Ajuntament convocà un concurs de treballs sobre el tema i premià un assaig de títol prou significatiu: *¡Abajo las murallas! Memoria acerca de las ventajas que reportaría á Barcelona, y especialmente á*

D'esquerra a dreta, en primer terme: la plaça de toros de la Barceloneta ("el Torín"), el passeig del Cementiri, l'estació de capçalera de la línia de ferrocarril de Barcelona a Mataró (futura estació de rodalies), l'estació de la línia de Granollers (futura estació de França) i el parc de la Ciutadella (Antonio Casteluchó, 1882)

su industria, de la demolición de las murallas que circuyen la ciudad. Com que Barcelona era «plaça forta militar», el permís per enderrocar les muralles havia de ser donat pel Govern espanyol. I això no s'aconseguí fins que un govern progressista a Madrid, amb el diputat català Pascual Madoz com a ministre d'Hisenda, autoritzà l'enderroc, l'any 1854, i l'any següent encarregà a l'enginyer de camins Ildefons Cerdà l'aixecament del plànol topogràfic del pla de Barcelona. Cerdà, de tarannà liberal i progressista, coneixedor dels corrents higienistes europeus, va anar molt més enllà de l'encàrrec inicial, i va fer un profund estudi sobre les condicions de vida de la classe obrera a la ciutat. Unint els seus coneixements i treballs com a enginyer i les seves inquietuds polítiques i socials (arriba a ser

Pel que fa a la mobilitat, una de les obsessions de Cerdà, cal destacar dues previsions: el repartiment igualitari dels 20 metres d'amplada dels carrers, amb dues generoses voreres de 5 metres per als vianants i els «xamfrans», escapçant les cantonades

diputat a les Corts de Madrid i president accidental de la Diputació de Barcelona), va treballar pel seu compte en el pla d'extensió de la ciutat, i va aconseguir que el Govern central li encarregués la redacció del pla d'eixample de la ciutat en els nous terrenys desafectats de les servituds militars. Pel seu compte, en anys posteriors, redactà un monumental corpus doctrinal sobre la planificació de les ciutats (*Teoría general de la urbanización*). L'Ajuntament de Barcelona no acceptava que se li imposés des de Madrid quelcom tan important com el disseny del futur de la ciutat, i va convocar pel seu compte un concurs de projectes per a l'«eixample» de la ciutat, al qual Cerdà va presentar la seva proposta. L'Ajuntament, però, proclamà guanyador el pla de l'arquitecte Rovira i Trias. L'any 1860 el Govern central, on Cerdà tenia bons contactes pel fet de formar part de la restringida elit dels enginyers de camins, canals i ports formats a Madrid, va imposar el projecte de Cerdà. Durant molts anys, aquesta imposició va ser una ferida oberta per a la classe política i intel·lectual catalana. Arran del centenari de l'aprovació del pla, l'any 1960, la figura de Cerdà i el seu pla foren ja reivindicats, i, en la recent celebració dels 150 anys, la figura de Cerdà i les seves aportacions a la ciutat, i en general a l'urbanisme, han estat unànimement reconegudes com a cabdals.

En relació amb els seus competidors, el pla de Cerdà era d'una ambició i radicalitat sorprenents. Preveia el creixement de la ciutat ocupant tot el pla i engolint els pobles, encara independents, del voltant, de manera que les seves previsions foren útils durant un segle, i fins i tot més, ja que una de les seves avingudes més importants, la Diagonal, no fou completada fins l'any 2004. La quadrícula característica de l'Eixample provenia d'una ideologia igualitarista que es negava a crear carrers i barris de més i de menys categoria, o façanes millor o pitjor orientades (no hi ha façanes nord ni façanes sud, sinó que l'orientació nord-sud segueix la diagonal del quadrat que formen les illes).

Pel que fa a la mobilitat, una de les obsessions de Cerdà, cal destacar dues previsions que són un dels signes d'identitat més valorats de l'Eixample. D'una banda, el repartiment igualitari dels 20 m d'amplada dels carrers, amb dues generoses voreres de 5 m per als vianants (10 m en total) i uns altres 10 m de calçada per als carruatges. De l'altra, els «xamfrans», escapçant les cantonades, per tal de crear generoses places a les cruïlles i per millorar els radis de gir dels vehicles del futur, ja que Cerdà, que havia pogut veure un ferrocarril a França, pensava que per les ciutats acabarien circulant-hi vehicles mecànics, i en aquell moment la referència eren els ferrocarrils, amb les seves vies d'acer i l'exigència de radis de gir generosos.

LES PRIMERES LÍNIES DE FERROCARRIL: MATARÓ, GRANOLLERS I MARTORELL

L'any 1837 es va inaugurar a Cuba la línia de ferrocarril l'Havana-Güines. Entre els participants en aquella empresa, hi havia el comerciant mataroní Miquel Biada, que l'any 1843 va aconseguir la concessió d'una línia de Barcelona a Mataró i va promoure, amb Josep Maria Roca, català establert a Londres, la societat Camino de Hierro de Barcelona a Mataró, que comptà amb els coneixements tècnics de l'enginyer anglès Joseph Locke. Les gestions per tal d'aconseguir l'atorgament de la concessió van coincidir amb la sublevació civil de Barcelona contra la política comercial que afavoria la importació del cotó anglès, sublevació que va ser sufocada pel general Espartero mitjançant el bombardeig de la ciutat des del castell de Montjuïc, el dia 3 de desembre del 1842. El

Mapa de les estacions terminals de Barcelona al llarg de la història

1847 es van iniciar les obres de la infraestructura, i el 28 d'octubre del 1848 es va inaugurar la línia, que al llarg de 29 km transcorria pels terrenys de menys valor en aquella època, el front costaner. El traçat tenia un petit túnel a Montgat (encara existent) i l'estació de capçalera es construï fora de les muralles de Barcelona, al costat del que és actualment l'estació de França. El 1849 hi havia cinc trens al dia per sentit entre Barcelona i Mataró. El temps de viatge era de mitja hora per als trens directes i d'una hora si el tren s'aturava a totes les estacions (actualment, el trajecte de plaça de Catalunya a Mataró és de 43 minuts, amb diverses estacions més). La línia es va perllongar el 1857 fins a Arenys de Mar, i el 1862 fins a Maçanet-Massanes, on enllaçà amb la línia ja existent llavors, que procedia de Granollers.

La de Barcelona a Mataró no era, però, l'única iniciativa en curs, ja que en els anys següents se succeïren les inauguracions de línies promogudes per societats locals per tal d'unir les principals poblacions catalanes amb Barcelona, seguint els eixos tradicionals de comunicació que partien radialment de Barcelona. Cada línia tenia la seva pròpia estació terminal a Barcelona. Aquestes línies estaven destinades a formar la xarxa ferroviària espanyola, i per tant eren concessions atorgades per l'Estat i per tal que el conjunt acabés tenint coherència havien de complir les condicions que aquest imposava, entre les quals figurava l'ample de via de 1.668 mm.

El 1854 es va posar en servei la línia de Barcelona a Granollers. L'estació es va situar dins el recinte emmurallat

Aquestes línies estaven destinades a formar la xarxa ferroviària espanyola, i per tant eren concessions atorgades per l'Estat i per tal que el conjunt acabés tenint coherència havien de complir les condicions que aquest imposava, entre les quals figurava l'ample de via de 1.668 mm

de Barcelona, al carrer d'Ocata, on hi havia hagut uns rentadors públics connectats al Rec Comtal. Aquesta línia tenia 30 km. El seu traçat travessava les muralles a escassa distància d'on estava situada l'estació de la línia de Mataró, a l'altra banda del passeig del Cementiri, rodejava la Ciutadella i s'endinsava al municipi de Sant Martí de Provençals, passava pel Clot, on hi havia una estació i tallers, i continuava cap a Montcada, i abans d'arribar a aquesta vila disposava de tres estacions intermèdies: la d'Horta (força allunyada d'aquest municipi), la de Sant Andreu de Palomar i la de Santa Coloma de Gramenet. D'aquestes tres estacions, només n'ha quedat l'actual de Sant Andreu Comtal.

Cal tenir present que de les tres primeres línies de ferrocarril a Barcelona, solament aquesta va disposar d'estació

dins el recinte emmurallat. La ubicació de l'estació terminal de la línia de Granollers va quedar encaixada dirigida cap al mar, la qual cosa va condicionar el traçat de les vies. Posteriorment, quan s'amplià l'estació i es va convertir en l'actual estació de França, les andanes i la marquesina monumental es van haver de dissenyar en corba, per la qual cosa va constituir un cas excepcional en l'arquitectura ferroviària mundial.

La línia de Granollers es perllongà el 1860 fins a les proximitats de Santa Coloma de Farners. Entre la companyia d'aquesta línia i la de la línia de Barcelona a Mataró, es va produir una disputa per tal d'aconseguir la concessió que els permetés arribar a Girona. Aquesta disputa deriva en la fusió en una sola companyia, anomenada *Caminos de Hierro de Barcelona a Gerona*, que va posar en servei el 1862 el perllongament fins a Girona. Posteriorment, torna a canviar de nom per anomenar-se *Caminos de Hierro de Barcelona a Francia por Figueras*, i va obtenir les concessions fins a Figueres (1863) i fins a la frontera francesa (1864), tot i que aquests trams, atesa la mala situació econòmica del país, no es van posar en servei fins el 1877 i el 1878, respectivament. El pas per Portbou va ser el segon enllaç ferroviari d'Espanya amb

Per tal d'accelerar el creixement de la xarxa del ferrocarril a Espanya, es va sancionar la Llei general ferroviària del 1855

França, ja que, prèviament, el 1864, s'havia inaugurat el pas d'Irun.

Entre el 1853 i el 1854 (hi ha dubtes sobre la data exacta d'inauguració), la companyia *Caminos de Hierro del Centro de Cataluña* posà en servei la línia Barcelona-Martorell en el seu primer tram entre Barcelona i Molins de Rei. L'estació de terme es trobava fora del recinte emmurallat, en uns terrenys que rebien el nom de Riera d'en Malla, l'emplaçament dels quals correspon a la cruïlla actual de Rambla de Catalunya i Ronda de la Universitat. La línia descrivia una ampla corba des de l'estació fins a l'actual plaça Letamendi, i després continuava cap al municipi de Sants, on se situava la primera estació intermèdia de la línia. El 1859 el traçat s'allargà fins a Martorell, i el 1865 fins a Tarragona, i el nom de la companyia va passar a ser *Compañía del Ferrocarril de Barcelona a Tarragona*. El 1875 es va produir la fusió d'aquesta companyia amb la de *Caminos de Hierro de Barcelona a Francia por Figueras*, i es va crear la *Compañía de los Ferrocarriles de Tarragona a Barcelona y Francia* (TBF).

Mapa de les companyies ferroviàries existents a Catalunya al final del segle XIX

LA LLEI DE 1855 I LES GRANS COMPANYIES FERROVIÀRIES: MZA I NORTE

A mitjan segle XIX, Espanya comptava amb una població que amb prou feines arribava als 15,4 milions d'habitants, la qual cosa suposava una densitat mitjana d'aproximadament 30 habitants per km². Aquest fet condicionava en gran mesura el nombre de viatgers, i en general supeditava la creació de les línies ferroviàries a necessitats de transport de mercaderies, especialment de productes agraris i de minerals a granel. Aquestes raons van ser les que van prevaler a les primeres línies de ferrocarril, i, en gran part, a les que hi va haver posteriorment.

Per tal d'accelerar el creixement de la xarxa del ferrocarril a Espanya, es va sancionar la Llei general ferroviària del 1855. En aquesta llei, reprenent l'esperit de l'informe de la comissió d'enginyers, l'anomenat informe Subercase, es donava una major intervenció a l'Estat en la construcció i l'explotació dels ferrocarrils. Concretament, s'establien els punts següents: les concessions tindrien un termini de 99 anys, les inversions de capital estranger quedarien sota la salvaguarda de l'Estat, els concessionaris tindrien drets pel que fa a ocupació de terrenys de domini públic, i exempcions i desgravacions duaneres, i, sobretot, es determinaven ajuts econòmics per part de l'Estat consistents en subvencions, en execució d'obres concretes o en garanties d'interessos mínims al capital.

En aquesta llei es ratificava l'ample de sis peus castellans aplicable a totes les línies, encara que es feia distinció entre dues categories: les línies de servei general i

les de servei particular. La construcció de les línies pertanyents a la primera categoria, tant si la duia a terme l'Estat com si es realitzava a través de la concessió a una empresa privada, havia d'aprovar-se per llei, i de fet la nova llei podia modificar les condicions generals, entre aquestes la corresponent a l'ample de via. Sota l'empara d'aquesta llei, el 1864 va tenir lloc l'aparició del primer servei públic d'un ferrocarril de via estreta a Espanya, el tram entre Carcaixent i Gandia, amb ample de via mètric i amb tracció animal.

La llei del 1855 va propiciar un creixement intensiu de la xarxa de ferrocarrils de via ampla, i va aconseguir una mitjana de més de 400 km. anuals en el període 1856-1865, impulsat en gran mesura per la creació de dues grans companyies: MZA i Norte. La *Compañía de los Ferrocarriles de Madrid a Zaragoza y Alicante* (MZA) fou creada l'any 1856, fruit de la unió dels interessos del promotor i polític marquès de Salamanca i del capital dels banquers francesos Rothschild, que operaven a Espanya mitjançant la *Sociedad Española Mercantil e Industrial*. La *Compañía de los Caminos de Hierro del Norte de España* (Norte) fou creada l'any 1858 amb capital del Crédito Mobiliario Español, dels financers francesos germans Péreire i de la Sociedad General Belga.

El 1868 es va produir un alçament que va enderrocant Isabel II i es va iniciar un període de sis anys summament agitat que va rebaixar el creixement de la xarxa de ferrocarrils de via ampla i va impulsar discretament la construcció de línies de via estreta.

Cal destacar que, a diferència d'aquesta tendència monopolística, el ferrocarril de via estreta es va anar constituint mitjançant petites companyies, algunes de les quals explotaren tan sols una única línia o una xarxa molt local, o es van dedicar a una activitat industrial, per la qual cosa l'explotació de la línia ferroviària es va convertir en una activitat secundària.

El 1864 esclatà una crisi econòmica afavorida, en gran mesura, per la insolvència de les companyies ferroviàries, i, per descomptat, es va frenar el creixement de la xarxa. De fet, s'havia produït una bombolla especulativa en la inversió ferroviària. Amb la voluntat de fomentar la construcció de noves línies, es va nomenar una comissió per estudiar la manera de reduir els costos de primer establiment. La memòria

Un tramvia arrossegat per cavalls al seu pas per la plaça de Catalunya
(Autor desconegut, ca. 1890-1900 / AFB)

que va emetre aquesta comissió considerava, com a mesures possibles, la utilització de radis mínims de 100 a 150 m, que es podien reduir a 40 o 50 m en casos especials, rampes màximes de fins a 3,5 o 4,0% i amplituds de via que es poguessin reduir fins a 1.000 mm a les línies de servei de viatgers i a amplituds menors on només es transportessin mercaderies.

El 1868 es va produir un alçament que va enderrocant Isabel II i es va iniciar un període de sis anys summament agitat (Govern Provisional, regència de Serrano, assassinat del general Prim, regnat d'Amadeu I, Primera República, cop d'Estat i Restauració amb Alfons XII), que va rebaixar el creixement de la xarxa de ferrocarrils de via ampla i, contràriament, va impulsar discretament la construcció de línies de via estreta. Es va seguir llavors una política en extrem liberal, que va assignar a les companyies l'exclusivitat de construir i explotar línies de ferrocarril sense la intervenció de l'Estat, i les concessions eren a perpetuïtat. Es va deixar llibertat per fixar les tarifes i els peatges d'utilització de la infraestructura, encara que les empreses seguien necessitant les subvencions de l'Estat.

LA LLEI DE 1877 I LES LÍNIES DE MANRESA, SARRIÀ I VILANOVA

L'arribada de la Restauració va suposar la recuperació dels principis recollits a l'anterior llei del 1855. Efectivament, la Llei general de ferrocarrils del 1877 va reprendre les disposicions de l'època isabelina i va introduir, a més, un pla general de línies de ferrocarril de servei general i particular, que només podia ser modificat per llei. Les línies que se sol·licitessin i no estiguessin recollides en aquest pla podrien tenir un ample de via i uns paràmetres de traçat diferents dels de la xarxa principal, i això quedava reflectit en la corresponent llei de concessió. El resultat d'aquesta consideració va ser la proliferació de nombrosos ferrocarrils de via estreta, summament dispersos i de caràcter eminentment local.

En aquest context legislatiu, en ple procés de fusió i consolidació de les companyies ferroviàries, a Barcelona, que ja es trobava alliberada de les seves muralles, es van cons-

truir nous traçats d'enllaç en l'àmbit urbà i tres noves estacions: l'estació del ferrocarril de Barcelona a Saragossa per Manresa (1862), l'estació del ferrocarril de Barcelona a Sarrià (1863) i l'estació del ferrocarril a Vilanova i Valls (1881).

La línia de Barcelona a Saragossa va ser construïda per la *Compañía del Ferrocarril de Barcelona a Zaragoza*, i va comptar amb l'emprenedoria del financer català Manuel Girona. El 1855 es va inaugurar el tram entre Montcada i

A més d'aquestes línies, n'hi va haver d'altres d'abast local, com la línia del Ferrocarril de Sarrià a Barcelona. A partir de la concessió atorgada l'any 1856, el traçat fou revisat i adaptat al Pla de l'Eixample. Això comporta que des de l'estació de terme situada a la plaça de Catalunya la línia seguís el carrer de Balmes per arribar fins al municipi de Gràcia. Després la línia continuava seguint el traçat de l'actual Via Augusta fins als municipis de Sant Gervasi de Cassoles i Sarrià, on finalitzava

Sabadell, el 1859 es perllongà la línia fins a Manresa i el 1860 fins a Lleida. El tram entre Montcada i Saragossa estigué enllestit el 1861. Des del 1859 fins al 1862, hi hagué vigent un conveni amb la companyia de la línia de Granollers per utilitzar el corredor ferroviari des de Montcada fins a Barcelona i l'estació de terme d'aquesta darrera companyia.

No va ser fins al 1862 que es va inaugurar l'estació de terme de la *Compañía del Ferrocarril de Barcelona a Zaragoza*. El seu emplaçament corresponia a una zona d'hortos entre la Ciutadella i Fort Pius, al costat del carrer de Vilanova. Per aquest motiu, l'estació va ser denominada estació de Vilanova. Posteriorment, quan la companyia de la línia va ser absorbida per la *Compañía de los Caminos de Hierro del Norte de España* el 1878, passà a anomenar-se estació del Nord. Més endavant, entre els anys 1910 i 1918, l'estació es va ampliar i va esdevenir una de les estacions monumentals de la ciutat.

L'enllaç d'aquesta estació amb Montcada resseguia el traçat de la que seria l'avinguda Meridiana, i va estar condicionat per les directrius marcades per Ildefons Cerdà.

El 1877 es va atorgar una concessió a Francesc Gumà per a una nova línia ferroviària entre Barcelona i Valls. Posteriorment, la companyia que s'havia constituït per a la construcció d'aquesta línia va aconseguir diverses concessions, entre les quals destacava la de la connexió amb Madrid des de Roda de Berà, que permetia explotar una línia entre Barcelona i Madrid passant per Saragossa i Casp. El nom de la companyia es va convertir en *Compañía de los Ferrocarriles Directos de Madrid y Zaragoza a Barcelona*.

El tram entre Barcelona i Vilanova fou inaugurat el 1881. El traçat s'iniciava a prop de les muralles de les Drassanes de Barcelona, en un indret anomenat Horts de Sant Bertran. La línia de Vilanova vorejava la muntanya de Montjuïc per la banda de mar, travessava la plana deltaica del Llobregat i corria paral·lela a la costa esquivant amb llargs i costosos túnels el Garraf.

La *Compañía de los Ferrocarriles Directos* prosseguí les obres de la línia, amb l'objectiu de crear una alternativa més ràpida que la línia explotada per la *Compañía del Norte*. Tot i que el 1884 es va poder posar en servei la línia fins a Reus, les obres d'infraestructura necessàries per travessar la serralada prelitoral, amb treballs tan rellevants com el túnel de 4 km de l'Argentera, exhauriren la capacitat financera de la companyia, que fou absorbida el 1887 per la *Compañía de los Ferrocarriles de Tarragona a Barcelona y Francia* (TBF). D'aquesta manera, i amb la participació destacada de l'enginyer Eduard Maristany en la construcció del túnel esmentat, la línia arriba a Móra la Nova el 1891, i continua construint-se cap a l'Aragó. En el procés de concentració de companyies ferroviàries, cal esmentar que la companyia TBF va ser finalment adquirida el 1899 per la MZA. Eduard Maristany arriba a ser president de la MZA i va ser ennoblit amb el títol de marquès de l'Argentera.

A més d'aquestes línies, n'hi va haver d'altres d'abast local, com la línia del Ferrocarril de Sarrià a Barcelona. A partir de la concessió atorgada l'any 1856, el traçat fou revisat i adaptat al Pla de l'Eixample. Això comporta que des de l'estació de terme situada a la plaça de Catalunya la línia seguís el carrer de Balmes per arribar fins al municipi de Gràcia. Després la línia continuava seguint el traçat de l'actual Via Augusta fins als municipis de Sant Gervasi de Cassoles i Sarrià, on finalitzava. Es posà en servei el 1863, amb un ample de sis peus castellans, com la resta de la xarxa principal. L'any 1905 fou electrificada i reconvertida a ample internacional, quan ja estava en mans de la companyia *Société Générale des Tramways Électriques d'Espagne*, constituïda a Brussel·les.

ELS ENLLAÇOS FERROVIARIS DE BARCELONA

L'adquisició progressiva de diferents línies per part de la companyia TBF va propiciar una política d'enllaços ferroviaris urbans per tal de poder facilitar l'explotació. El 1876 la companyia va presentar un projecte per unir les antigues línies de Granollers i de Martorell, tot connectant les respectives estacions terminals del carrer d'Ocata (al costat de l'actual estació de França) i de Sants (l'antiga terminal de la Riera d'en Malla havia anat quedant fora de servei), i el ministeri aprovà la solució, que definia un traçat al llarg dels carrers d'Aragó i de la Marina. L'Ajuntament de Barcelona, juntament amb entitats comercials i veïns afectats pel nou traçat, s'hi van oposar, i es va obrir un conflicte que no es va tancar fins al 1881, quan de la mà de Manuel Girona es va presentar una modificació de la rasant del traçat, que convertia el pas de la línia ferroviària a través del carrer d'Aragó en una trinxera semisoterrada. Aquest enllaç es va posar finalment en servei el 1882. L'antiga estació de la Riera d'en Malla fou enderrocada i es va eliminar el traçat que la connectava amb l'estació de Sants. L'any 1902 es va obrir un baixador al traçat del nou enllaç en la intersecció amb el passeig de Gràcia, actual estació de Passeig de Gràcia.

El 1872 es va inaugurar la primera línia de tramvia de Barcelona. Es tractava d'un vehicle de dos pisos arrossegat per cavalls que circulava seguint l'eix de les Rambles i el nou gran eix del passeig de Gràcia, unint les Drassanes i el pla de la Boqueria amb la vila de Gràcia.

Quan la línia de Vilanova va passar a mans de la companyia TBF, aquesta va construir el 1887 un nou ramal de connexió entre la zona propera al creuament del riu Llobregat entre el Prat i l'actual espai de Can Tunis (línia de Vilanova), i l'estació de la Bordeta de la línia de Martorell al municipi de Sants. A partir d'aquest moment, els trens de viatgers procedents de Vilanova es van desviar cap a Sants, el carrer d'Aragó i l'estació terminal del carrer d'Ocata, i l'estació dels Horts de Sant Bertran es va deixar exclusivament per als trens de mercaderies. Aquesta darrera estació va ser substituïda el 1917 per l'actual estació del Morrot, situada a les seves proximitats, en terrenys guanyats al mar.

Carrer Gran de Gràcia a l'inici del segle XX, quan la xarxa de tramvies ja s'havia electrificat i estava sota el control de la companyia belga *Tramways de Barcelone* (Autor desconegut, ca. 1910-1915 / AFB)

La companyia MZA també va completar, a començament del segle XX, una xarxa interna ferroviària al Port de Barcelona, tot connectant la terminal del Morrot amb les vies de la línia de Mataró, resseguint la dàrsena del Moll de la Fusta.

ELS TRAMVIES: DE LA TRACCIÓ DE CAVALLS A L'ELECTRIFICACIÓ

El 1872 es va inaugurar la primera línia de tramvia de Barcelona. Es tractava d'un vehicle de dos pisos arrossegat per cavalls que circulava seguint l'eix de les Rambles i el nou gran eix del passeig de Gràcia, unint les Drassanes i el pla de la Boqueria amb la vila de Gràcia. Aviat van sorgir altres línies tramviàries, seguint el creixement de la ciutat pel nou Eixample fins als pobles encara independents del voltant. Eren línies d'iniciativa privada, sovint de capital estranger, al servei de les classes mitjana i alta, ja que les tarifes, no subvencionades, al contrari de com passa actualment, eren massa altes per a la classe obrera, que en general es podia dirigir a treballar a peu a causa de la barreja d'habitatge i indústria als barris obrers de la ciutat, particularment el Poblenou i Sant Andreu. En els primers temps, els tramvies coexistien amb una àmplia gamma de vehicles de tracció animal (òmnibus, galeres, tartanes i altres carruatges), fins que l'eficiència del contacte de l'acer de les rodes amb l'acer dels carrils acaba imposant-se. Hi hagué, però, un tipus de carruatge que s'hi resistí, el *rippert*, un cotxe arrossegat per cavalls o mules, més gran que una tartana tradicional, amb unes rodes adaptades per circular per les vies dels tramvies. Els conductors dels *ripperts*, quan podien, aprofitaven els carrils

tramviaris per guanyar comoditat i rapidesa, la qual cosa va generar continus enfrontaments amb els tramviaris.

La por als accidents i l'animadversió popular en contra de la introducció dels tramvies als carrers de la ciutat van motivar que l'Ajuntament de Barcelona limités la seva velocitat a 8 km/h, i impedís durant anys que els tramvies de vapor entressin al centre de la ciutat (no va circular cap tramvia de vapor per la plaça de Catalunya fins al 1881). Les distàncies a recórrer i els pendents d'alguns carrers, però, van propiciar l'aparició dels tramvies de vapor: l'any 1877 es va inaugurar el tramvia de Sant Andreu, que va ser el primer tramvia de vapor de tot l'Estat espanyol.

El 1889 existien ja 50 km de línies de tramvia que unien Barcelona i els diferents nuclis del pla pels carrers del nou Eixample i per les antigues carreteres cap als pobles

veïns. Eren línies explotades per tramvies de tracció animal o de vapor. No va ser fins l'any 1899 que es va electrificar la primera línia: la línia de circumval·lació que recorria l'espai deixat per les antigues muralles de la ciutat. Al llarg dels anys següents, les línies es van anar electrificant progressivament, mentre s'integraven administrativament a Barcelona els pobles de Sants, les Corts, Gràcia, Sant Gervasi de Cassoles, Horta, Sant Andreu de Palomar i Sant Martí de Provençals. Així es va formar una ciutat de mig milió d'habitants i 8 km de diàmetre, servida per tres companyies de tramvies de capital belga, britànic, alemany i espanyol, que operaven amb dos amplituds de via diferents (internacional i mètric) i transportaven 70 milions de viatgers l'any. El 1912 tota la xarxa estava sota el control d'una sola companyia: la belga *Tramways de Barcelone* (TBSA). ❖❖❖

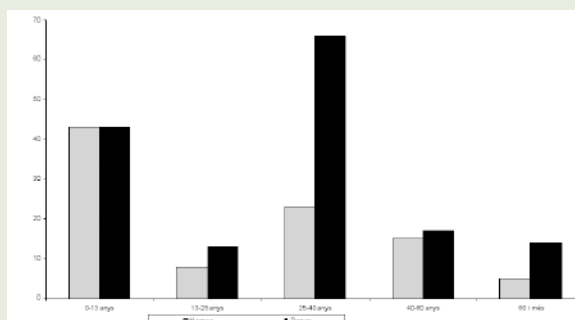
Carles Grabuleda Teixidor

L'EPIDÈMIA DE CÒLERA DE 1884-1885 A SANT MARTÍ DE PROVENÇALS

Fragment de la tesi doctoral *Salut pública i creixement urbà. Política i acció social en el sorgiment de la Barcelona contemporània* (Universitat Pompeu Fabra, 2002) on es parla de les epidèmies recurrents que afectaven el pla de Barcelona.

Davant el silenci o, com a mínim, la discreció, de la premsa barcelonina, l'estudi de l'epidèmia de còlera a Sant Martí ofereix aspectes interessants, no només en tant que anàlisi comparativa entre l'acció pública en la capital i en els suburbis sinó també per la major immediatesa dels comentaris periodístics. El nombre total d'invasions a Sant Martí fou de 537, encara amb més desproporció entre homes i dones en les franges en edat de treballar, fet ben lògic en tractar-se d'un suburbi industrial especialitzat en indústries del ram de l'aigua. Entre els afectats hi hagué 261 morts (166 dones i 95 homes). El desglossament per edats ofereix el següent quadre:

MORTALITAT PER SEXES I EDATS A SANT MARTÍ (Còlera de 1885)
Font: AMDSM. Epidèmia colèrica

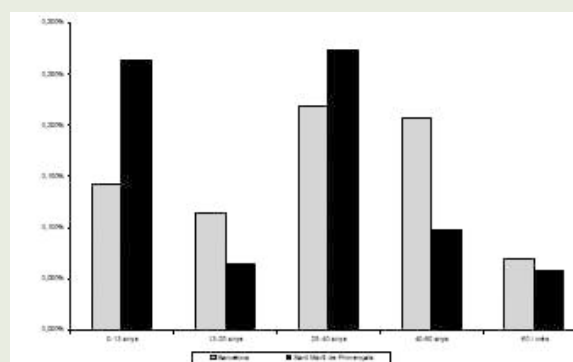

L'estadística és similar a la de Barcelona, tot i que la proporció entre morts i malalts era un pèl més baixa a Sant Martí (48% front al 55%), fet que es podria explicar per una

Carles Grabuleda Teixidor va presentar la seva tesi doctoral a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives de la Universitat Pompeu Fabra al mes de setembre de 2002.

major manca de mesures de previsió o per una vida més insalubre en un suburbi que, malgrat les dessecacions dels últims anys, encara era ple d'aigües pantanoses i residuals. Són més difícils de calcular les xifres de mortalitat relativa, degut a la imprecisió dels censos de població. Si adoptem com a base la xifra de la matrícula industrial de 1882 (23.982 habitants), la mortalitat del còlera seria del 10 per mil, el doble que a Barcelona, mentre que si acceptem la xifra de l'*Instituto Geográfico y Estadístico*, per a 1887 (32.695 habitants), seria del 7,98 per mil, bastant inferior però en qualsevol cas, més alta que la de Barcelona, fet que ratifica la major precarietat d'un suburbi que havia anat creixent i empitjorant alhora (recordem que a 1865 la relació entre la mortalitat martinenca i la barcelonina era molt més favorable a l'aleshores incipient suburbi). Si comparem, per edats, les mortalitats relatives en ambdós casos s'evidencia encara més la precarietat a Sant Martí. Fins i tot adoptant el millor dels escenaris possibles (el cens de 1887), les xifres en el suburbi són molt més altes, significativament, entre els joves i la franja en edat de treballar:

MORTALITATS RELATIVES A BARCELONA I SANT MARTÍ (Còlera de 1885)
Font: H Capdevila. AMDSM

Hi ha diferències importants en el comportament de la mortalitat entre la capital i el suburbi. La sobremortalitat martinenca entre els infants i joves deu explicar-se per la major precarietat de la vida a l'extraradi, sobretot entre les capes més pobres. Entre els adults destaquen els morts en la franja de 25-40 anys, fet que deu explicar-se per la forta presència del blanqueig, el tint i altres indústries lligades a l'aigua. El fet que aquest diferencial de mortalitat no es doni en les altres franges de població adulta, sinó més aviat al contrari, no té una explicació fàcil, i de ben segur caldria buscar-la en un estudi a fons sobre l'estructura de la població i de la força de treball en ambdós nuclis. Tanmateix allò que més ens interessa del cas de Sant Martí no són els aspectes quantitatius sinó altres de qualitatius. Disposem de documen-

El còlera no arribà a Sant Martí fins el 5 d'agost, més d'un mes després dels primers casos barcelonins, però l'alarma es disparà força abans

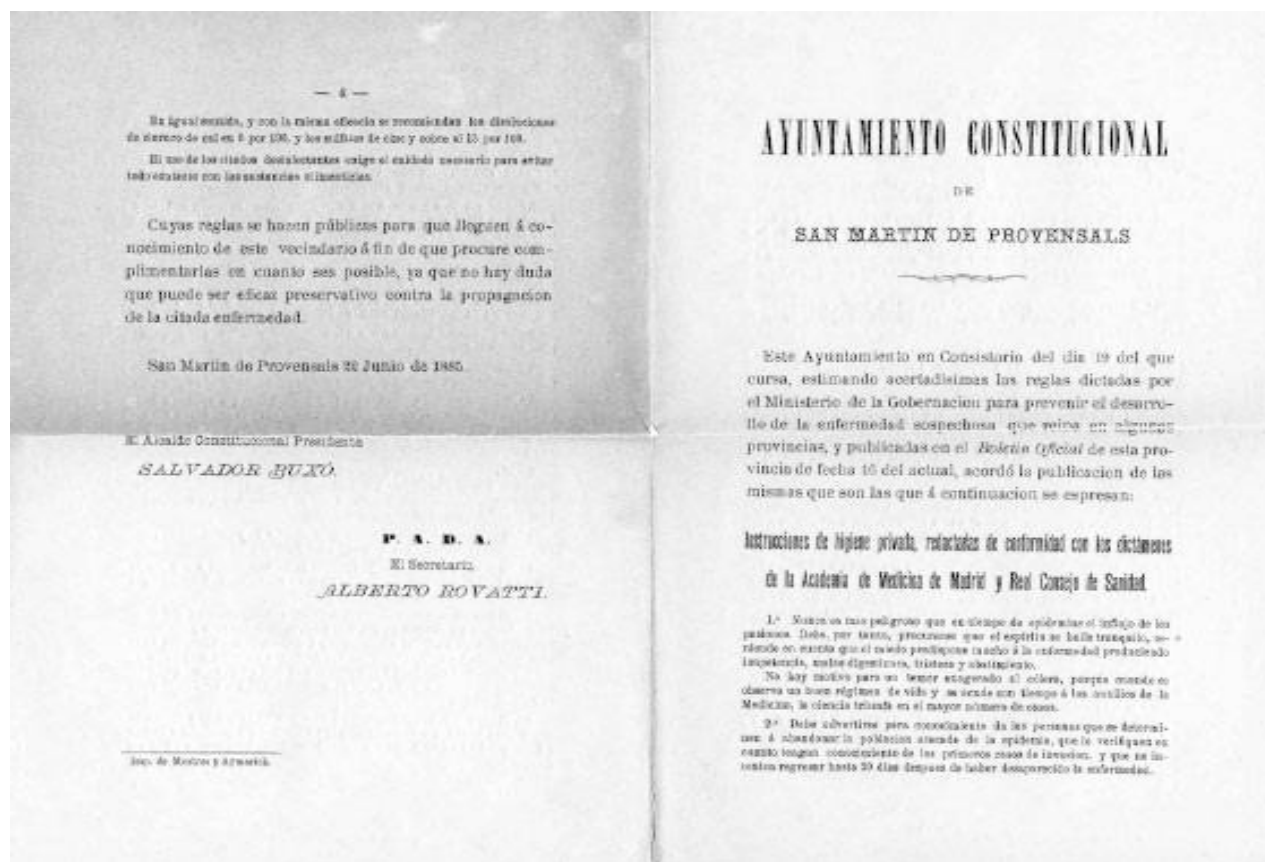
tació abundant, tant de les juntes de sanitat i d'auxilis com de la corporació municipal, així com la multitud d'informacions dels tres òrgans de premsa local.

El còlera no arribà a Sant Martí fins el 5 d'agost, més d'un mes després dels primers casos barcelonins, però l'alarma es disparà força abans. El 17 de juny, d'acord amb la mateixa circular del Govern Civil que havia fet reaccionar l'Ajuntament de Barcelona, l'alcalde martinenc havia reunit la Junta Municipal de Sanitat, en previsió per la *"enfermedad sospechosa que se extiende por Valencia, Castellón y Murcia"*, i s'acordà alertar a la població repartint tres mil fulls explicatius (en realitat, les instruccions redactades per l'Acadèmia de Medicina de Barcelona que ja hem comentat). A més, es decidí nomenar dos individus encarregats d'assistir els primers malalts de còlera que es presentessin i de desinfectar llurs pertinences. Se'ls assignà un sou provisional d'onze rals diaris, que passarien a ser vint el dia que es produïssin els primers contagis. També s'acordà buscar un local en la part alta de la localitat, per allotjar-hi els familiars dels afectats, en la mateixa línia aïllacionista que fins aleshores s'havia vingut seguint a Barcelona i que ara estava qüestionant-se en la Junta de Sanitat. S'extremaren les mesures de vigilància i es prohibiren les matances d'aus, cabra i ovella per als mesos de juliol i agost, a més de la prohibició de matar porc, que ja era norma habitual durant els mesos d'estiu. Es pretenia també accentuar la vigilància

en botigues i mercats, però es deia poca cosa del control de les aigües, en comparació amb la centralitat que aquesta qüestió havia pres a Barcelona (97).

El primer moment d'alerta a Sant Martí vingué arran d'un possible focus de contagi al barri del Trinxant, tractat d'una forma molt diferent pels diversos periòdics. *La Antigua Unión*, aleshores el diari més crític, parlava decididament d'invasió de còlera, cosa que a Barcelona encara pocs diaris gosaven dir en dates tan primerenques, i aprofitava per denunciar el mal estat sanitari de la població, la ineficàcia de les autoritats i la inutilitat de les mesures que s'acostumaven a prendre. Per altra banda, *L'Arch de Sant Martí*, representant de l'incipient catalanisme martinenc, i *La Voz de las Afueras*, anomenat *"La Voz de la Alcaldía"* pels de *La Antigua*, ho desmentien dient que només es tractava d'un emmetzinament amb cremor tàrtar que contenia arsènic (98).

Des de bon començament, l'Ajuntament, amb el suport de la Junta Municipal de Sanitat, optà per atorgar plens poders a l'alcalde per organitzar a la seva manera el desplegament sanitari excepcional. Juan Agustí Carreras, alcalde, farmacèutic i president de l'Aliança del Poble Nou, notable representant de la política local, aleshores conservador, però anteriorment liberal, tot i haver fet professió de fe republicana en més d'una ocasió, era el blanc constant de la premsa d'oposició, per les seves anades i vingudes en la política i pels múltiples interessos econòmics que se li suposaven. En carta del 9 de novembre, l'alcalde sintetitzà al governador civil el desplegament que havia disposat amb motiu del còlera. Havia pretès, en primer lloc, organitzar en cadascun dels cinc districtes una junta auxiliar de la municipal de sanitat, formada cadascuna per tretze individus i presidida pel tinent d'alcalde del districte. Aquestes juntes servien, alhora, per inspeccionar i formular propostes de millora higiènica i vetllar pel compliment dels preceptes acordats. Per altra banda, es creà una Junta General d'Auxilis que *"...bajo la presidencia del que suscribe y compuesta de los señores curas-párrocos, con representación de todas las clases sociales de la localidad, encargadas de arbitrar recursos con que atender al sustento de los obreros sin trabajo y demás personas necesitadas, las cuales gracias a ella no han conocido los efectos de la miseria a que de otra suerte habrían estado sujetos; pues que esta Alcaldía, de acuerdo con dicha Junta, inició una suscripción voluntaria cuyos resultados no necesitan ponderación alguna, ya que la hace de una manera elocuente la cantidad por tal medio recaudada de 30.000 pesetas."* (99). En aquestes juntes martinencs, doncs, s'hi aplegaven les funcions de les comissions de salubritat i de les juntes d'auxili barcelonines, mentre que la junta de sanitat quedava com a mer òrgan consultiu de l'alcalde, amb poc paper pràctic, perquè aquest havia rebut plens poders executius, per una

banda, i perquè dominava el ram, per la seva condició de farmacèutic, per l'altra. Al marge d'això, cada districte comptava amb un vigilant sanitari, a les ordres del qual s'articulava una brigada de vuit homes que acudien on calgués desinfectar o realitzar qualsevol altre treball relacionat amb l'epidèmia. Per altra banda, els tretze metges particulars afincats al poble van ser cridats a efectuar tasques d'inspecció a la seva zona mentre durés el contagi, a canvi d'una quantitat "convenida de antemano".

Les mesures de sanejament i desinfecció adoptades consistiren, en primer lloc, en una anàlisi periòdica (cada 48 hores) de la potabilitat de les aigües, en la neteja de sèquies i tot tipus de corrents d'aigües brutes, així com de dipòsits d'immundícies i, sobretot, en la crema de grans quantitats de sofre cada nit (100). El tema de les aigües doncs, guanyava importància, tot i que menys que la que tenia a Barcelona, segons la premsa d'oposició. *La Antigua Unión*, per exemple, recomanava a l'Ajuntament la lectura dels articles que *La Publicidad* dedicava a la neteja i prevenció de possibles filtracions en les aigües dels pous. Com a clau per evitar el còlera, deia, "...el cierre de los pozos se impone, y ya que la única agua que no contiene microbios es la de fuente tomada en el mismo manantial, se debe tratar formalmente de aumentar el caudal de las aguas de fuente de nuestra ciudad, y de conducirlas con tubería impermeable hasta la llave de las cocinas. Por de pronto, conviene que la Junta de Sanidad mande examinar todos los días el agua de que se surte la

ciudad y la de los particulares que aleguen algún pretexto para no cerrar los pozos." (101). Fins i tot en els plens municipals es denunciava la deixadesa de la corporació en el tema de les aigües. El 2 de setembre, per exemple, el Sr. Gili denunciava un parell de fàbriques de tints del districte primer perquè "...como no tienen conducto para trasladar sus aguas sucias, forman en sus alrededores charcos que, infiltrándose en el subsuelo impurifican las aguas de los pozos de las casas lindantes...", i lamentava que "...a buen seguro que si las fábricas en cuestión estuvieran instaladas en el tercer distrito el Sr. Agustí ya hubiera ordenado que desaparecieran" (102).

Malgrat que per a molts fos insuficient l'actitud municipal en matèria d'aigües, el còlera fou el clar desllorigador d'una situació que havia quedat encallada feia molt de temps: el canvi en l'extracció de matèries fecals. El procediment habitual era l'abandó en pous morts o la venda dels residus a la *Sociedad Mútua de Propietarios para la extracción de letrinas*, que obtenia ingressos notables amb la venda dels excrements humans com a adob per als camps de la rodalia. Des que se sabia que el còlera es difonia a través de les aigües contaminades, la possibilitat que els residus dels pous morts es filtressin en els canals d'aigua neta per al consum humà portà a desencallar la situació. La pressió obligà que, tant a Sant Martí com a Barcelona, es plantegés la construcció d'una nova xarxa de clavegueram apta per a l'evacuació de residus líquids, connectada amb totes les cases de nova

construcció. Aquest tema s'havia anat solucionant arreu d'Europa en les últimes dècades. A partir del moment que el creixement de les ciutats generava més excrements que els que l'agricultura absorbia sorgia un problema que s'anava solucionant amb l'extensió de costoses xarxes de clavegueram **(103)**. En llocs en què, com a Barcelona, seguia sent compatible aquest benefici agrícola amb el creixement dels residus, la qüestió s'allargà encara unes dècades, i foren clarament els perjudicis higiènics els que forçaren el canvi. Malgrat les reiterades queixes dels que gaudien de tan profitós negoci, la construcció de les noves clavegueres s'inicià poc després del còlera **(104)**.

Es movia per Sant Martí una brigada ambulant, composta d'uns cinquanta individus, dedicats a la neteja i la desinfecció, perquè al suburbi fou l'Alcaldia la que pagà les desinfeccions de les possessions dels colèrics

Al marge de la gestió d'aigües, es movia per Sant Martí una brigada ambulant, composta d'uns cinquanta individus, dedicats a la neteja i la desinfecció, perquè al suburbi fou l'Alcaldia la que pagà les desinfeccions de les possessions dels colèrics (ja es devia donar per suposat que tothom era pobre, i no pas com a Barcelona). En bona part, però, tot aquest desplegament de gent degué servir no només per desinfectar sinó sobretot per vigilar, perquè el compliment de les prescripcions sanitàries devia ser força precari, si tenim en compte els múltiples bans que periòdicament les havien d'anar recordant, i intentant eradicar “...la convicción errónea que dominaba de manera general, y en particular en la clase menos ilustrada, de que los médicos contribuían con su conducta a la propagación de la enfermedad”.

Pel que fa a la política d'aïllament dels afectats i els seus familiars que s'havia proposat inicialment degué acabar en fracàs. Tot i que no ens consten les disputes que aquesta qüestió produí a Barcelona, el cert és que del centre d'aïllament per a familiars dels malalts no se'n digué res més des del principi. Sí que funcionà, en canvi, l'hospital per a colèrics, que degué plantejar-se en un origen com a centre d'aïllament, perquè tenia una cabuda important. En obrir-se es degué abandonar la idea, com havia passat a Barcelona, tot i que la població en devia tenir aquesta percepció en funció d'experiències anteriors. L'Arch de Sant Martí comentava que “...algunas personas han propagat la alarma

de que qualsevol que sigui atacat de malaltia sospitosa serà conduït a l'hospital provisional. Sàpigan i entengan que no hi seran admesas otras personas que las que ho soliciten y justifiquen no tener recursos per ser assistidas en sa propia casa.”. **(105)**

Es tractava, doncs, d'un hospital només per a pobres. S'havia instal·lat en una vella fàbrica dels senyors Lucena (uns dels que a 1854 s'havien negat a contribuir en les despeses ocasionades pel còlera). Constava de dues sales d'uns 250 metres quadrats per a homes i dones, respectivament, i una sala de convalescència d'uns 200 metres quadrats, i era atès per dos practicants, dos cuiners amb dos ajudants, vuit infermers i cinc monges, vuit dones de neteja i dos encarregats per a l'estufa de desinfecció. El centre rebia la visita diària dels metges municipals i era regit per un capellà amb dos administradors a les seves ordres. Malgrat que, contra tots els preceptes higiènics, estigués situat en sòl urbà i sense desaigües, l'hospital era l'orgull del consistori i, significativament, era elogiat fins i tot per la premsa d'oposició. De fet, en els balanços finals es feia constar que només un 49% dels infectats havien mort a l'hospital, xifres en consonància amb les del conjunt del poble i, per tant, lluny de ser un focus de mort segura, com els hospitals de temps enrere. L'Ajuntament podia estar-ne orgullós, perquè era la peça més important del desplegament anticolèric municipal, i suposà gairebé la meitat de les despeses extraordinàries que tingué l'Ajuntament:

DESPESES EXTRAORDINÀRIES AMB MOTIU DEL CÒLERA (Ajuntament de Sant Martí de Provençals)

Conceptes	Pesetes	Totals
Brigada municipal		
- Sous de 50 peons de neteja	11.200	
- Vuit carros sanitaris	3.229	14.429
Habilitació de l'Hospital de colèrics		
- Obres	4.321	
- Lloguer del local	3.000	
- Personal	4.218	
- Material sanitari	2.880	
- Aliments	3.497	
- Medicaments	2.181	
- Transport de malalts i difunts	2.007	22.104
Assistència domiciliària		
- Sou dels 14 metges	3.770	
- Sou dels 11 empleats sanitaris	3.040	
- Sou del personal d'oficines	1.320	
- Medicaments domiciliaris	2.549	10.679
Desinfectants	1.857	1.857
Anàlisi d'aigües	1.000	1.000
Imprevistos i altres	1.375	1.375
TOTAL		51.464

Si volguéssim saber el que per al poble suposà el conjunt de l'atenció al còlera, a aquest pressupost caldria afegir-hi

les 30.000 pts. que es recaptaren per mitjà de subscripció pública i voluntària, destinades bàsicament a assistència als pobres i malalts. És un desplegament força important, i s'hi nota un canvi substancial respecte a 1854. La manca de cohesió social que aleshores explicava la resistència de les classes benestants a sufragar les despeses de l'epidèmia ja havia desaparegut. A 1885, els rics contribuïren voluntàriament al finançament via subscripció pública. No obstant això, la forma com fou tractada la malaltia no deixà de comportar crítiques.

La plena assumpció de poders per part de l'alcalde en matèria sanitària va ser durament criticada per *La Antigua Unión*, portaveu oficiós de l'oposició i representant del republicanisme local, que va aprofitar per accentuar les crítiques de corrupció, abusos, caciquisme, totalitarisme i afany de poder. *L'Arch de Sant Martí* també aguditzà les crítiques, però amb menys virulència i amb una coloració catalanista. Argumentava que l'actuació de l'alcalde no era més que el reflex local d'una política centrada a Madrid, despreocupada dels afers del poble i del tarannà dels catalans. La composició de les juntes no els pot donar la raó, perquè eren ben lligades als interessos de certs sectors del poble: la majoria eren personatges amb important pes polític, social o econòmic (grans contribuents, fabricants, propietaris, directors i presidents de societats locals, etc.) (106). Hi estaven poc representades les diferents classes socials, contra el que deia l'alcalde en els seus informes, perquè al marge dels càrrecs centrals de les juntes, sempre ocupats per noms influents, la relació de *veïns* també era plena de noms de destacats fabricants (Fargas, Xammar, Campà, Cuatrecasas, Turró, etc.). Per més ampli que fos el desplegament sanitari, unes juntes formades per aquesta gent no podien ser massa efectives a l'hora de marcar els criteris higiènic-sanitaris a seguir. No és estrany que a Sant Martí no passés el que havíem vist a Barcelona. Les juntes no tingueren cap enfrontament amb l'Ajuntament i seguiren actuant al llarg de l'epidèmia. No és estrany tampoc que aquestes juntes fossin el blanc de les crítiques de l'oposició. *La Antigua Unión* lamentava que "...*Todos sabemos que hay una Junta de Auxilios. Esta, como se supone, tendría que girar sobre su eje y tener su libre albedrío. Pues no es así. Los Tenientes de Alcalde son los que reparten los bonos (...), los que hacen en todo su santa voluntad y no dan cuenta de las sesiones que celebra aquella de sus trabajos y de lo que es imprescindible necesidad se de...*" (107). Un cas clar d'abús el trobem en el mateix número de *La Antigua Unión*, protagonitzat per Juan Ribó, tinent d'alcalde de la Sagrera i propietari d'una important fàbrica de sèu, denunciada per insalubre en diverses ocasions. Malgrat les reiterades queixes del veïns, l'empresa no fou mai denunciada per la Junta de Sanitat.

L'afer venia de lluny. En aquella data, el periòdic es feia ressò d'aquestes queixes, i apel·lava als manuals sanitaris i a les Reials Ordres aprovades sobre la qüestió (108). No tingueren èxit. A més, les ordenances municipals de Sant Martí no havien estat aprovades, tot i que s'hi hagués acabat flexibilitzant les disposicions fabrils per no destorbar-hi les indústries que eren el tresor del poble.

No només *La Antigua*, sinó fins i tot *L'Arch de Sant Martí* es referia a aquests problemes: "*Se'ns asegura que alguns municipals se queixan perquè las denuncias que fan no'ls hi serveixen de res. (...) Uns per ser amics del regidor A, altres per ser majors contribuyents, y altres socis de la sociedad B, tots excusan de complir degudament (...). La Junta de*

La plena assumpció de poders per part de l'alcalde en matèria sanitària va ser durament criticada per *La Antigua Unión*, portaveu oficiós de l'oposició i representant del republicanisme local, que va aprofitar per accentuar les crítiques de corrupció, abusos, caciquisme, totalitarisme i afany de poder

Sanitat no's rehuneix..., tampoch NINGÚ's cuyda de fer cumplir aquell ben dictat bando, posat últimament en los llochs més públics de la població." (109). De tota manera, cal relativitzar les crítiques. La unanimitat dels periòdics opositors només és aparent, perquè els atacs solen anar en direccions diferents i denoten interessos materials que van més enllà de la gestió anti-epidèmica. A *L'Arch*, per exemple, mai es criticava el regidor de la Sagrera i sempre es deia que era el millor barri de Sant Martí, ni tampoc hi trobarem les repetides crítiques de *La Antigua* a Joan Serra Solé, carnisser del Clot, inspector municipal en carns en el mercat d'aquest barri i director de *L'Arch de Sant Martí*. A part que sorprengui que un dels carnisseros pogués ser alhora l'inspector de carn, sorprenen també les denúncies repetides de *L'Arch* a la gestió municipal en inspecció alimentària. Naturalment, es denunciava allò que podia perjudicar els interessos del carnisser director de *L'Arch*, per més inspector municipal que fos, com quan criticava "...*l'escandalosa entrada de carn de badella i moltó que ve de Barcelona i Sant Andreu del Palomar. (...) O bé los guardas de consums no vigilan l'article per consigna de l'administració o bé és en aquesta part tan*

descuydada que mereix tota classe de censuras. Y cuydado que l'abús no és nou ni molt menys, sinó que ja fa algún temps que dura, ni tampoc se limita a poca cosa fins al punt que d'eix producte de contrabando se abasteixen aquí alguns convents y fondas, quedantne encara per a vendre al detall (...) perjudica molt al comerç y a l'erari de Sant Martí de Provensals.” (110). Tampoc accepta que, en cas que s'interceptin partides de carn clandestines hi hagi qui se n'aprofiti, perquè “...lo que perdan uns ho aprofitan els altres”: l'Ajuntament fa la vista grossa, i hi ha qui ven aquella carn als pobres del poble. Segons Serra Solé, la carn era massa barata. Els preus havien pujat a Barcelona, Gràcia i Sarrià, però a Sant Martí no, “...degut a la poca unió que

L'empresariat no tan sols s'hi implicà fortament sinó sobretot públicament. Es notava l'esforç per donar publicitat a uns donatius que havien de contribuir a millorar la imatge ciutadana del donant

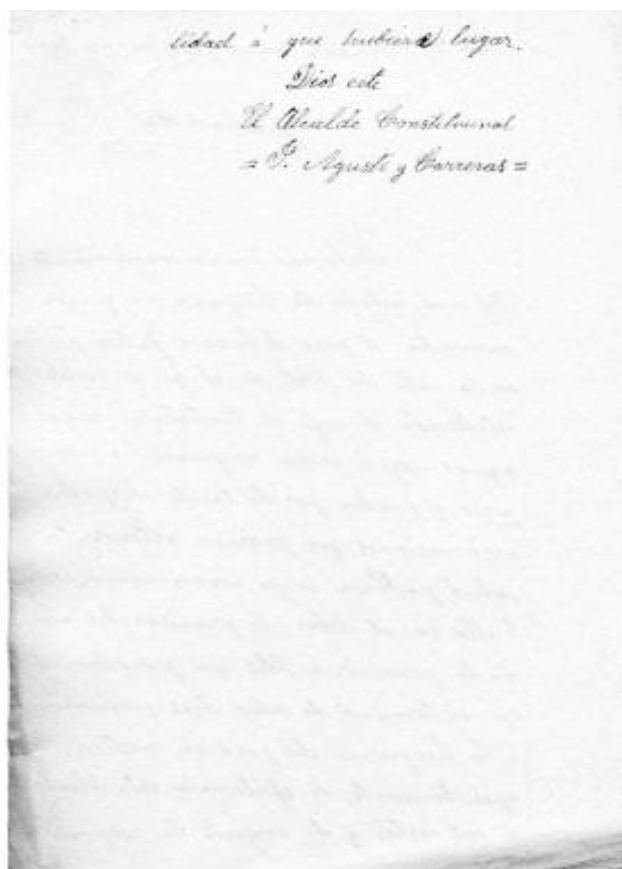
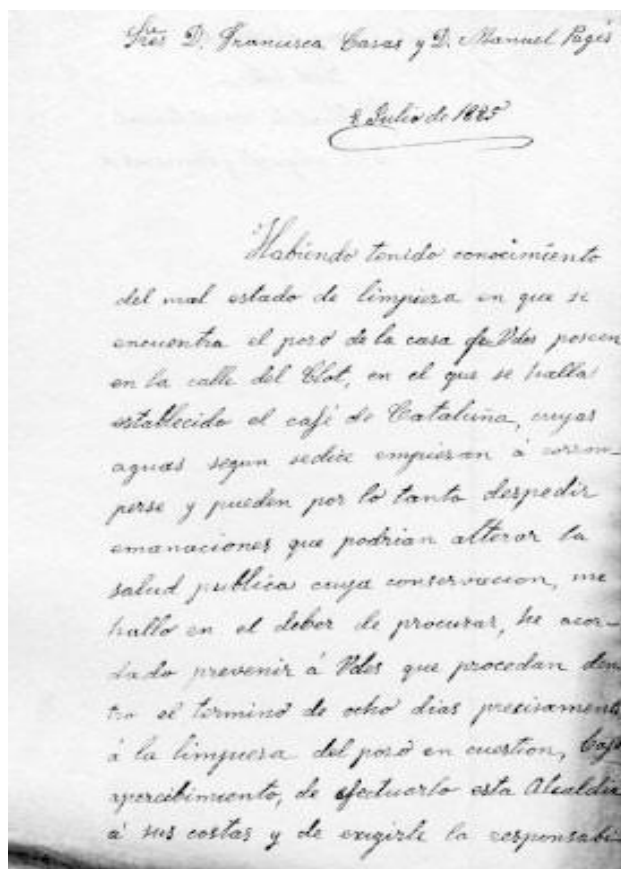
regna entre'ls abasteixedors. A Sant Martí s'hauria de vendre la carn a més preu (...) per pagarse més dret (...) y per no deixarse matar sertas classes de bestiar (...). Nosaltres temem que dintre de poc la puja de carn serà tan marcada que'n sortiran molt perjudicadas las familias jornaleras que abundan a Sant Martí. Ab tot, si bé la culpa la tindran las midas sanitarias observades a provincias, la major part de ella serà de l'Ajuntament que tan complacent ha sigut ab molts articles i tan poc ab aquest” (111). Fins i tot, en ocasions qüestiona la suposada avidesia municipal en perseguir abusos en fàbriques i carrers mentre no combat els abusos en les carns. En una cançó, suposadament popular, diu: “*Senyó alcalde, senyó alcalde / magnífic Ajuntament / Us dono l'enhorabona / vos aplaudeixo l'encert / que vareu tenir al prendre / aquell acort excelent / magnífic anticolerich / per lo qual, sens perdre temps / una comissió de sabis / «matasanos» y demás / deu inspeccioná ab justicia / l'aygua de tots los pous / de las fábricas de gasosas / cervezas y altres refreschs. / Senyó alcalde, senyó alcalde / (...) una observació vull fervos / inspirada per bon zel / ¿Aquesta inspecció acordada / no podria fers' també / als pous dels apotecaris / dels taberners i demás / industrials al us del dia / que del pou ne fan diners?” (112).*

La Antigua Unión també anava plena de comentaris d'aquest estil, però l'objecte de més crítiques en matèria d'abusos era, curiosament, el director de *L'Arch*. A les queixes d'aquest, *La Antigua Unión* responia que “...si quiere contra-

decirnos hable claro el señor Juan Serra Sulé, y niegue con la cara descubierta sin temer a nada ni a nadie como hace el independiente periodista, «los que no están asalariados para decir lo contrario de lo que sienten y piensan, y si no ve más allá de sus narices» cúidase de vender a los necesitados del Clot carne y arroz de inferior calidad, y retírase, al fondo del hogar, y allí podrá rogar a Dios le tenga en su santa gracia, que bien lo necesita.” (113). Se'n escapa la manera de saber qui tenia raó, però és clar que el negoci de Serra Solé era un dels principals beneficiats per les circumstàncies de 1885, perquè les factures que presentava a la beneficència municipal eren de les més altes (114).

Aquesta mena de polèmiques encara es feren més vives quan no es tractava de valorar el subministrament d'aliments i productes farmacèutics en general sinó a nivell de beneficència. No fou fins a finals d'agost, quan el còlera ja estava força avançat, que el municipi començà a rebre importants donatius de la subscripció pública, procedents en bona part de l'empresariat (tant del que residia al poble com del que ho feia a Barcelona). A partir d'aleshores es pogué tirar endavant el servei de subministrament d'aliments i fàrmacs als malalts i als afectats per l'atur industrial. A diferència de 1854, doncs, l'empresariat no tan sols s'hi implicà fortament sinó sobretot públicament. Es notava l'esforç per donar publicitat a uns donatius que havien de contribuir a millorar la imatge ciutadana del donant.

Coneixem amb detall el funcionament d'aquest subministre per les informacions de la premsa local. Es proposava que es repartien bons, cadascun dels quals equivaldria a una ració, la dieta diària d'un adult (“*tretze quartos de pa, carn, pastas i cansalada o tocino*”). Es mesuraria la quantitat que cadascú havia de rebre a partir del punt en què els ingressos familiars fossin menors al preu de la ració estipulada. Així, deia *L'Arch*, “...una familia, composta de pare, mare, un fill gran i un fill que mama, si no guanyen res, toquen a tres racions diàries (3 bons). si el pare treballa y guanya sis, vuit, deu o dotze rals, com que l'import dels bonos es menor que'l valor del jornal, no tenen dret a cap. Si guanya menos que'l valor dels bonos, lo cual pot molt bé ser en una familia numerosa, la diferencia de setze cuartos se li deu abonar ab bonos, es a dir que aixís cap individuo's queda sense la seva ració corresponent.” (115). A la pràctica, això era més complicat: per evitar abusos, es pregà que tothom s'autocontrolés i controlés els veïns alhora. També es nomenà una “*Comissió Revisadora, composta dels dos Reverents Rectors, lo senyor alcalde, lo senyor primer tinent d'alcalde, lo senyor Santacana y Bonsoms com a suplent, lo senyor Joaquin Ribera y'l senyor Turró*”. Però els abusos es produïren igual. Ràpidament, els dos periòdics d'oposició es llançaren a criticar la corrupció de la gestió municipal. La virulència dels

atacs, però, no era la mateixa. L'Arch ho atribuïa a defectes implícits a qualsevol desplegament assistencial, mentre que La Antigua no ho tolerava en absolut, i llançava atacs personals durs contra els personatges de sempre i, en última instància, contra l'alcalde. En fer-se ressò de les dificultats inicials en trobar botiguers que volguessin subministrar productes de beneficència, deia que "...se acordó expedir bonos, (...) los cuales estarán en poder del alcalde y tenientes, únicos encargados (...) de repartirlos entre los menesterosos, previo informe de los alcaldes de barrio y testigos. (...) ... dueños de establecimientos de consumo se oponen a la admisión del «papel moneda» creado por este. Casi todos avisados de las dificultades que en su cobro se oponen, no quieren tener por adeudor al Municipio, debida sin duda esta desconfianza a la dudosa práctica que se ha seguido y se sigue desde tiempo inmemorial, dando largas al cobro de la más insignificante cuenta, cosa que a tener un buen régimen administrativo no tendríamos que deplorar tan a menudo" (116). A això, La Voz de las Afueras, oficiós portaveu de l'Alcaldia, responia amb indignació a aquest tipus de comentaris al·legant que "...más vale absolver a cien culpables que condenar a un inocente. Así también es preferible socorrer a cien familias no indigentes (...) que dejar sin socorro a un desvalido. (...) Si La Antigua cree preferible la economía de algunos bonos a la salvación de algunas vidas, no creemos que nadie envidie su manera de

ver y de juzgar. Esto a parte de que, ni en Barcelona ni en ninguna parte seguramente, han sido tan pocos como en San Martín los abusos, por otra parte «inevitables» a que siempre da lugar el reparto de limosnas en grande escala, cualesquiera que sean su forma y su organización." (117)

Com gairebé sempre, malaltia, crisi i fam anaven associades. 1885 no fou només un any de còlera sinó també de crisi econòmica profunda (118). El rigorós clima i els tractats comercials amb Anglaterra i França havien sacsejat fort la indústria catalana i l'havien enfrontat al Govern, i això també es notava en la premsa martinenca. L'Arch sintonitzava amb els criteris proteccionistes del catalanisme i lligava la precarietat econòmica del moment amb l'actuació del diputat a les Corts, Roque Labajos, totalment absent del Districte, i es queixava de la manca de resposta ciutadana i política que manifestava Sant Martí. Lamentava que "...S'anuncian eixos dies ab insistencia una porció de paros de fábricas, degut a las críticas situaciones de sos duenyos o propietarios industriales. Per totas parts cundeix la miseria, los temples del treball se tancan y'l Govern, tan imprudent buscant y procurant la ruyna de Catalunya per tots los cantons posibles. (...) Y a propósito, essent Sant Martí (...) la població més industrial d'Espanya, ¿com és que ni corporacions oficiales ni centres, ni diputats ni ningú s'han pres la molèstia de donarse a conèixer una mica,

protestant de la conducta del Govern que vol (almenys ho sembla) tan solament destruirnos, enervarnos y arruinar-nos" (119).

NOTES

- (97) AMDSM, V.2, Sanitat, Epidèmia colèrica, 1885.
 (98) *La Antigua Unión*, 14 a 28-6-1885, *L'Arch de Sant Martí*, 21-6-1885 i *La Voz de las Afueras*, 21-6-1885.
 (99) AMDSM, V.2, Sanitat, Epidèmia colèrica, 1885.
 (100) Les desinfeccions dels carrers a base de fum de sofre eren una pràctica freqüent i tradicional que se suposava que combatia els miasmes del còlera. A Barcelona, a 1885, aquesta qüestió ja fou controvertida a la Junta de Sanitat. No tenia el suport de bona part dels científics, que ho trobaven poc eficaç, encara que contribuís a tranquil·litzar la població. Al final, s'acabà resolent que fossin els veïns els que, lliurement, les organitzessin, sense la col·laboració de l'Ajuntament. A Sant Martí no trobem res d'això.
 (101) *La Antigua Unión*, 16-8-1885.
 (102) *La Antigua Unión*, 2-9-1885.
 (103) EVANS, R. J.: *Death in Hamburg...*, pp. 128 i ss.
 (104) *L'Arch de Sant Martí*, 19-4-1885, 27-4-1885 i 14-2-1886. Sobre el tema del clavegueram barceloní cal consultar CAPEL, H.-TATJER, M.: "Reforma social, serveis assistencials i higienisme a la Barcelona de finals del segle XIX (1876-1900)", in ROCA ROSSELL, Antoni: *Cent anys de salut pública a Barcelona (1891-1991)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1991, pp. 58 i ss.
 (105) *L'Arch de Sant Martí*, 15-8-1885.
 (106) L'anàlisi de la composició de les juntes la presentem com a apèndix, i ha estat elaborada a partir del creuament de les llistes de membres de les juntes (AMDSM, VI.2, Sanitat, Epidèmia colèrica, 1885), amb les llistes de socis de les societats de socors mutus de 1884-85 (AMDSM, III, Associa-

cions) i del registre de l'impost de cèdules personals (AMDSM, I, Administració municipal).

- (107) *La Antigua Unión*, 6-9-1885.
 (108) R.O. 11-4-1860 i R.O. 19-6-1861.
 (109) *L'Arch de Sant Martí*, 14-6 i 23-7-1885.
 (110) *L'Arch de Sant Martí*, 22-3-1885.
 (111) *L'Arch de Sant Martí*, 9-8-1885.
 (112) *L'Arch de Sant Martí*.
 (113) *La Antigua Unión*, 13-9-1885.
 (114) AMDSM, V.10, Beneficència, Varia, Lligall 1.
 (115) *L'Arch de Sant Martí*, 6-9-1885.
 (116) *La Antigua Unión*, 30-8-1885.
 (117) *La Voz de las Afueras*, 6-12-1885.
 (118) A juny de 1885, *La Publicidad* descriu molt bé la situació: "*La crisis industrial que desde tanto tiempo viene asolando nuestra Cataluña ha tomado en poco tiempo tristísima extensión. La fabricación de algodones toda está poco menos que paralizada por falta de ventas. Y se ha llegado al caso de que los grandes establecimientos, que mejor pueden afrontar las circunstancias adversas del momento, han debido ceder y modificar la marcha normal. En la gran manufactura de hilados, tejidos y estampados de "La España Industrial", se reducía estos últimos meses á tres días y medio por semana, y para colmo de miseria se ha dispuesto que solo se trabaje dos días y medio por semana. Dícese, no sabemos con que fundamento, que algún establecimiento semejante ha reducido también el trabajo, sin que haya disminuído la venta, cumpliendo los pedidos con géneros que no son elaborados en la propia fábrica.* Así, poco á poco va reduciéndose nuestra desgraciada clase obrera, á que perezca de pura hambre, gracias á los desvelos del incomparable gobierno conservador, en pro de la ruina nacional."
- (119) *L'Arch de Sant Martí*, 8-3-1885. ❖❖❖

Georgina Miralpeix

L'HABITATGE SOCIAL A LA BARCELONA DELS ANYS 50. EL CAS DEL POLÍGON PARERA

Reproduïm els primers capítols del treball de final de grau de l'Escola Politècnica Superior d'Edificació de la Universitat Politècnica de Catalunya (UPC, 2012) sobre les característiques constructives de l'habitatge social als anys cinquanta en el districte de Sant Martí.

INTRODUCCIÓ

El gran flux migratori de la postguerra unit a la gran devastació produïda per la guerra, van fer que Barcelona arribés a la darrera dels anys 40 amb una gran manca d'habitatge. Fruit d'aquesta situació, es van impulsar diverses iniciatives per pal·liar aquest problema. Una d'aquestes iniciatives fou la construcció dels grans polígons d'habitatge social, i el Conjunt Polígon Parera fou un d'aquests polígons i respon a les demandes i a les expectatives pròpies d'aquests conjunts en el seu context històric.

Per aquesta raó, en el present treball analitzem el Conjunt Polígon Parera des de diverses perspectives. En primer lloc, com a una de les peces claus de desenvolupament per a la zona Llevant de Barcelona, pel fet de ser una de les primeres intervencions que es desenvoluparien al sector, el qual acolliria moltes més intervencions en el futur fa que sigui de gran interès el seu estudi. Veurem com el seu traçat es va integrar a les previsions de Cerdà per la zona, tot i que en intervencions posteriors es va perdre aquest referent. Per altra banda, analitzarem els elements característics de cadascun dels blocs que formen part del conjunt, així com les diferents tipologies d'habitatge que contenen. Serà un punt important comparar els habitatges que es van fer al Polígon Parera amb els d'altres intervencions contemporànies a aquest. Per últim, veurem en quin estat han arribat aquests blocs als nostres dies i quins han estat els punts febles d'aquests degut als sistemes constructius emprats a l'època.

El Conjunt Parera ocupa cinc illes de mida Cerdà.

Quatre d'aquestes illes tenen unes característiques formals idèntiques, mentre que la cinquena illa, també coneguda com a "Les Cases Blanques", té unes característiques completament diferents. Aquesta illa ha quedat fora del present projecte per raons d'abast.

El valor del present projecte és que s'ha realitzat sense poder consultar el projecte original del conjunt, ja que aquest s'ha perdut. Així doncs, a banda de caracteritzar els habitatges dels anys cinquanta tant pel que fa a condicions d'habitabilitat, com a característiques constructives, es pretén deixar una empremta definitiva per a la història de Barcelona en relació a aquesta intervenció singular d'habitatge social, ubicada a l'actual Districte de Sant Martí.

EL CONJUNT JUAN ANTONIO PARERA

El conjunt Juan Antonio Parera, al que ens referirem amb diferents noms al llarg del present estudi (Polígon Parera, Conjunt Parera, etc), ocupa un total de 5 illes de morfologia Cerdà ubicades entre l'actual Rambla Guipúscoa, Carrer Menorca, Carrer Fluvià i Carrer del Treball, al districte de Sant Martí.

Quatre d'aquestes cinc illes estan formades per blocs d'entre set i dotze plantes d'alçada sobre rasant, que conformen un traçat de 4 illes tancades i aixamfranades de 122x120 metres, que s'adapten a la previsió del Pla Cerdà pel sector. Aquestes illes estan "obertes" per mitjà d'un passatge central en sentit sud-est a nord-oest (o el que és el mateix, de Guipúscoa a Menorca). La cinquena illa, també coneguda com a "Les Cases Blanques", té una morfologia que dista molt de les altres quatre, ja que consta de diferents blocs ordenats de manera més lliure, sense formar illes tancades. Els blocs d'aquesta illa tenen entre cinc i nou plantes. Aquesta illa està fora de l'àmbit del present projecte per raons d'abast.

Georgina Miralpeix, arquitecta tècnica al
Consell Comarcal del Vallès Oriental.

Superfície total del polígon (m²)	59.954,24 m² = 5,99 Ha
Nombre total d'habitatges	1.402 habitatges
Densitat	234 habitatges/ha
Superfície edificada	15.978,61 m²
% superfície edificada sobre superfície total	26,65 %
Superfície lliure	25.932,10 m²
% superfície lliure sobre superfície total	43,25 %
Superfície vials	18.043,58 m²
% superfície vials sobre superfície total	30,10 %
Superfície total construïda	145836,62 m²
Superfície total construïda d'habitatges	103.596,68 m²
% d'habitatges sobre superfície construïda total	71,04 %
Superfície total construïda de locals	26.593,78 m²
% de locals sobre superfície construïda total	18,24 %
Superfície total construïda de zones comuns	15.646,16 m²
% de zones comuns sobre superfície construïda	10,73%

Pel que fa a les tipologies d'habitatge i bloc, les anàlitzarem en profunditat a l'apartat 4, però a tall de resum, els blocs del Conjunt Parera tenen una estructura de planta semisoterrani, una planta baixa i entre 6 i 11 plantes pis. Cada bloc té dos locals i a cada planta hi ha dos habitatges. Pel que fa referència a les superfícies i tipologies del bloc, queden resumides de manera global a les següents taules i imatges:

TIPOLOGIA DE BLOC	NÚM. PLANTES	NÚM. BLOCS	NÚM. HABITATGES	NÚMERO LOCALS	S. CONS/ PLANTA m²	S. ÚTIL MITJANA m²
A	PSS+PB+6PT	19	228	38	146,70	56,5
A	PSS+PB+7PT	31	434	62	146,70	56,5
A	PSS+PB+11PT	4	88	8	146,70	56,5
	Totals	54	750	108	146,70	56,5
B	PSS+PB+6PT	22	264	44	147,56	56,47
C	PSS+PB+6PT	11	132	22	146,63	55,90
D	PSS+PB+7PT	12	168	24	195,84	76,93
E	PSS+PB+11PT	4	88	8	202,36	77,81
Totals		103	1.402	206	154,76	60,22

Procedència dels terrenys

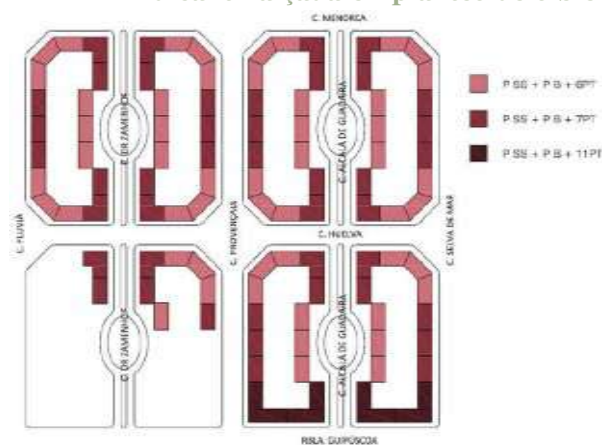
Tal i com ja s'ha esmentat, els terrenys es van adquirir l'any 1949 a l'Hospital de Sant Pau, aleshores gestionat per un patronat dependent de l'Església. Es tractava de dues finques, els terrenys de les quals van servir per edificar la primera i la segona de les fases del Conjunt Parera.

Els terrenys van ser classificats com a al·luvió o sedimentació. Aquest tipus de terrenys estan formats per materials no consolidats, conjunt de sediments dipositats per l'acció del corrent de les aigües, i no es consideren aptes per fonamentació actualment.

En el moment d'efectuar el contracte de compraventa (12 de setembre de 1949) “aquestes dues finques convivien amb dues o tres fàbriques tèxtils dedicades al tractament de fibres, (...) una bòvila, una vaqueria que tenia una vintena d'animals, magatzems i la resta eren camps d'horta” [Oliva Vilà, M.; 1995]. Ambdues finques van ser adquirides per 4 milions de pessetes. Concretament, tal i com es pot observar a les plantes que es mostren a l'apartat 2.2, el conjunt no va completar-se en tot el perímetre de l'illa degut a la presència d'una de les fàbriques tèxtils. Segons el llibre d'història del barri “El nieto del lector de periódicos”, es dedueix que aquesta fàbrica era una B.T.A., sigles que es correspondrien amb les inicials de “Blanqueo, Tintorería y Aprestos”, denominació que es donava a les fàbriques de tractament de fibres tèxtils.

A banda de procedir de les finques de l'Hospital de Sant Pau, diverses fonts ens indiquen que una part del sòl per la construcció de la primera i segona fase, prové de la

Plànol del Conjunt Juan Antonio Parera indicant l'alçada en plantes dels blocs

finca Ca l'Arnó. Els propietaris de Ca l'Arnó van vendre una part de la seva finca a la Obra Sindical del Hogar a 2,4 ptes/pam per construir-hi el Polígon Parera [Fabre, J. i Huertas, J. M^a; 1977]. Es diu que els propietaris eren els hereus del General Manso. Al voltant d'aquest general, hi ha tota una llegenda al barri, ja que sembla ser que Josep Manso i Solà (1786 - 1863), era un mossò del Molí de la Verneda que, indignat per les destrosses causades per les tropes napoleòniques al seu pas per Sant Martí, decidí allistar-se a l'exèrcit i aconseguí els terrenys de Ca l'Arnó com a part del guardó pels seus mèrits, juntament amb el grau de general.

Per altra banda, per procedir amb la construcció de la tercera fase del conjunt, es va haver de realitzar una expropiació forçosa per mitjà del Decret de 29 de maig de 1954, que afectaria 9 finques situades al voltant dels blocs que ja es trobaven en procés de construcció. Els terrenys procedents d'aquesta expropiació es van adquirir per entre 60 i 100 ptes/m².

El nom del conjunt

A tall anecdòtic, val la pena fer un incís per determinar a què es deu el nom del conjunt. Com és d'imaginar, tractant-se d'un barri construït per l'Obra Sindical del Hogar **(2)**, qui dóna nom al barri és un dels personatges del Movimiento Nacional.

Juan Antonio Parera era un falangista nascut a Barcelona, però el qual desenvolupà la major part de la seva trajectòria política a Madrid. Allí va dirigir diversos departaments del Sindicato Vertical, entre ells el sector de la Indústria de la Vicesecretaría Nacional de Ordenación Económica. El 21 de gener de 1954, fou denominat delegat del Sindicato a Barcelona, i aquell mateix any, justament mentre treballava al seu despatx de la Via Laietana, morí d'un atac de cor. Quan van començar a ocupar-se els primers blocs l'any 1956, el polígon ja era conegut amb el nom del falangista.

No obstant, segons es pot llegir al llibre "Els barris d'Adigsa: Parera", els primers projectes l'anomenaven "Polígono San Pablo", probablement degut a la procedència de la major part dels terrenys, comprats a l'Hospital de Sant Pau.

CONTEXT HISTÒRIC I URBANÍSTIC

Sant Martí de Provençals

El conjunt Polígon Parera forma part de l'actual districte de Sant Martí, que antigament constituïa el poble de Sant Martí de Provençals.

Fins a mitjan segle XVIII, Sant Martí havia estat un poble agrícola, format majoritàriament per camps de cultiu i masies. Al llarg del segle XVIII, el sistema agrícola de Sant Martí, passà de ser un mitjà de subsistència per integrar-se als circuits comercials de l'època. Les millores en la tècnica i les eines utilitzades, van permetre una major productivitat, i per tant contribuïren a crear un excedent que, unit a una creixent demanda de béns, va impulsar la transformació de la manufactura, elevant-la a un nivell més industrialitzat. Durant aquesta època, s'instauraren indústries del blanqueig de cotó, anomenades prats d'indianes (3).

El segle XIX és quan s'inicia la industrialització, i el fet que existís la infraestructura preindustrial dels prats d'indianes, facilità que els industrials (que tendien a la concentració), instal·lessin les fàbriques tèxtils a aquesta zona. Així doncs, durant aquesta època Sant Martí es

Entre 1900 i 1930, la ciutat de Barcelona rep un total aproximat de 455.000 immigrants, més de la meitat dels quals corresponen a la dècada de 1920-1930

transformà en un pol molt atraient de població que emigrava, i "dels 1.497 habitants amb què comptava el municipi l'any 1831, passà als 51.884 el 1896, és a dir, la població es multiplicà per 34 en un transcurs de només 65 anys" (4).

Així doncs, durant aquesta època també hi són presents els habitatges, però sempre amb un paper molt secundari, ja que el territori es distribuïa en funció dels edificis fabrils, i els habitatges passaven a ocupar els espais que quedaven lliures. No cal dir, que aquesta proliferació mínima d'habitatges enmig de l'estesa de prats d'indianes i les primeres indústries, no anà acompanyada en cap cas d'una xarxa d'infraestructures, serveis, equipaments ni clavegueram, esdevenint la zona amb les pitjors condicions de salubritat del Pla (5).

Coincidint en el temps, l'any 1855, Ildefons Cerdà rebia l'encàrrec de realitzar un plànol topogràfic de Barcelona que serviria posteriorment com a base per les propostes d'eixample de la ciutat. Aquest plànol incloïa també una fidel representació dels pobles del Pla. Pel que fa a Sant Martí, destacava la

El carrer Guipúscoa durant la nevada de 1962.
Al fons, el blocs del Conjunt Parera

clara manca d'un nucli d'habitatge, ja que tot i comptar amb un territori força ampli, els edificis existents estaven completament mancats de vertebració. L'any 1859 el Projecte de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona d'Ildefons Cerdà s'aprova com a pla que pautarà el creixement de la ciutat. Aquest projecte, preveia la seva aplicació a la totalitat del sòl del Pla de la ciutat, incorporant els municipis limítrofs, sobre els quals Barcelona no hi tenia cap jurisdicció, però que, segons el mateix Cerdà, havien de ser ordenats com a part d'un mateix conjunt. Així doncs, el poble de Sant Martí de Provençals fou un dels afectats per aquest projecte. En aquest sentit, cal remarcar que Sant Martí fou el poble del Pla que en sortí més malparat, i precisament un dels motius fou la dispersió dels edificis que en formaven part. Mentre Cerdà frenà la seva quadrícula d'"eixample il·limitat" en topà amb nuclis de població compacta, com Gràcia, Sants i Sant Andreu, no succeí el mateix en topà-se amb les "preexistències" de Sant Martí: edificis aïllats, petits nuclis urbanitzats, camins, torrents, carreteres i vies fèrries que feien trontollar l'ortogonalitat del projecte i, per tant, es van veure clarament afectats.

A partir de l'aprovació del Pla Cerdà, l'atorgament de permisos d'obres per part del consistori, va quedar supeditat a l'aprovació prèvia del projecte per part del Govern Civil, és a dir, a la seva conformitat amb el projecte d'Eixample. Tot plegat va coincidir amb un moment expansiu de la població, que engrandia el seu teixit industrial, i per tant necessitava de noves construccions. Fou una època complicada, ja que pel consistori les impositcions i limitacions del Pla Cerdà eren contràries al seu punt de vista: "la trama es formaria allà on no tingués cap preexistència, ni aïllada ni sobretot viària" (6).

Per prendre consciència de la importància que tenia Sant Martí podem citar el cens fabril que es féu l'any 1879 i en el que es recull que a Sant Martí aquell any hi havia 102

fàbriques, de les quals la majoria eren tèxtils i del sector siderometal·lúrgic, però també destaca la presència d'una fàbrica de xocolata (Ametller), un molí de sal i un magatzem de vins **(7)**. Pel que fa a les condicions de vida de la població, destaca la deixadesa en la que vivien els seus habitants en termes de sanitat i salubritat.

Feia anys que es debatia l'annexió a Barcelona, i no fou fins l'any 1897 que esdevingué. Com qualsevol poble que es nega a perdre la seva identitat, alguns sectors de Sant Martí de Provençals mostraren certa reticència a l'annexió (derivada de la problemàtica sorgida durant l'aplicació del Pla Cerdà), però al capdavant la van acabar per acceptar. En els anys immediats que seguiren l'annexió, s'observà un agreujament en la condició de suburbi industrial del poble de Sant Martí. L'Ajuntament de Barcelona, del que s'esperava tingués més recursos per invertir a la zona, no va respondre com s'esperava a les millores que es necessitaven i aquest tret augmentà el desànim per part dels residents. S'havia adherit a la ciutat, un poble ric en camps de cultiu i masies a la part nord, però poblat de fàbriques a la zona sud.

Durant els inicis del segle XX, l'estructura fabril es va mantenir i les reivindicacions entre els habitants de la zona van proliferar: seguien mancant tota mena de serveis (escoles, asfaltat de carrers, zones verdes, enllumenat). El 1930, el carrer del Clot es convertia en un fangar continuament. També aquest mateix any, els veïns del Poble Nou demanaven una escola i també que la Rambla arribés al mar. Aquesta última reivindicació no fou tinguda en compte, ja que l'any 1936 van demanar que un altre carrer, el Jonquera, fós el que arribés al mar i al mateix temps, que es condicionessin les platges (això trigaria molt a arribar).

Les queixes per la manca d'equipaments i pels problemes amb l'asfaltat no acabarien aquí, sinó que serien un repetitiu al llarg dels anys, i també especialment, quan Sant Martí passaria de ser un encantador poble agrícol-fabril a un dels més importants "barris dormitori" de Barcelona.

La manca d'habitatge durant la posguerra

La fi de la Guerra Civil (1936-1939) va venir seguida de l'època que es coneix històricament amb el nom de postguerra, un període que s'estén des de 1939 fins a 1959. Com a conseqüència de la Guerra Civil, el país havia perdut la seva capacitat productiva i aquest fet, unit a que la postguerra espanyola coincidí en el temps amb la Segona Guerra Mundial (1939-1945), fou determinant en el problema de la manca d'habitatge, ja que a l'afectació del teixit productiu espanyol, hi hem d'unir que es van veure afectades les importacions europees degut a la guerra que s'esdevenia.

Hem de dir que el problema de la manca d'habitatge a

Fragment del projecte de reforma i eixample de Barcelona d'Ildedons Cerdà (1859). La quadrícula anul·la els edificis i camins existents a Sant Martí

Barcelona, ja venia d'enrere. L'onada d'immigració que va arribar a la ciutat entre els anys 1900-1930 ja s'havia trobat amb aquesta situació. Segons Amador Ferrer Aixalà, entre 1900 i 1930, "la ciutat de Barcelona rep (...) un total aproximat de 455.000 immigrants, més de la meitat dels quals corresponen a la dècada de 1920-1930" **(8)**. En canvi, durant aquest mateix període, el creixement del parc d'habitatges no és proporcional a l'augment de la població, fet que queda palès si comprovem com "l'índex de relació d'habitants per habitatge passa de 5,8 a 6,6 habitants per habitatge entre els anys 1920 i 1930" [Ferrer Aixalà, A.]. En aquest moment, el problema quedà absorbit per formes d'infrahabitatge com el barraquisme (produït inicialment a zones com la Trinitat, Verdum, Roquetes, Carmel, etc), el relloguer, les cases de dormir i un nombre de persones que dormien al carrer. A finals d'aquest període, també apareixeran els patronats municipals, que van constituir la primera intervenció dels organismes en matèria d'habitatge, tot i que la situació havia arribat a tal descontrol, que no solucionà el problema.

No obstant, durant el període que ens ocupa, la postguerra, la situació és una altra. Segons Maluquer i Sostres, Catalunya rep durant la dècada '40-'50 un total de 256.731 immigrants, dels quals 165.000 s'instal·len a Barcelona ciutat, i la resta a les immediacions. A aquest problema de la immigració, se n'hi afegeixen uns altres dos. En primer lloc, la devastació que havia deixat la Guerra Civil i seguidament, el període autàrquic **(9)** que travessà l'Estat Espanyol. Es dirigiren els esforços a la reconstrucció del país, en especial després de la creació de la Dirección General de Regiones Devastadas, per la Llei del 30 de gener de 1938. Pel que fa a l'autarquia, l'Institut Nacional d'Indústria (INI) acaparà totes les inversions, i el sector de la construcció en sortí afectat ja que patí de la manca de materials (empitjorada per la situació d'aïllament exterior) i la dificultat de transportar els existents, per culpa d'una xarxa de comunicacions devastada per la Guerra.

Mentrestant, seguien arribant immigrants que es trobaven amb moltes dificultats per trobar habitatge, així que la proliferació de les barraques seguí el seu camí i es van formar noves zones ocupades per barraquistes (Sant Martí, Les Corts, Camp de la Bota, etc) i també va créixer el nombre d'habitatges en subrenda.

La creació de la Obra Sindical del Hogar i la seva política d'habitatge fins als anys 50

El 1942 neix la Obra Sindical del Hogar (OSH), organisme creat per construir habitatges protegits en col·laboració amb l'Instituto Nacional de la Vivienda (INV).

El concepte d'habitatge protegit, havia sorgit a partir de la Llei de 19 d'abril de 1939, segons la qual el règim donaria facilitats perquè algunes entitats poguessin dirigir els seus esforços a la construcció d'habitatges a gran escala amb la qualitat de "protegits".

L'OSH es va crear amb les següents finalitats:

- “(a) Constructora del INV
- (b) Divulgar las facilidades de la Ley de Viviendas Protegidas entre beneficiarios económicamente débiles
- (c) Planificar la vivienda obrera de renta reducida estableciendo sus condiciones técnicas.
- (d) Fomentar la construcción de viviendas, contribuyendo a su financiación con préstamos y anticipos a los futuros beneficiarios.
- (e) Recoger y encauzar la iniciativa privada, individual y empresarial, en orden a la construcción de viviendas protegidas, especialmente las de menor coste y renta de amortización.
- (f) Concertar con instituciones públicas de crédito y ahorro convenios especiales para financiar viviendas protegidas.
- (g) Estudiar técnicas para obtener mayor rendimiento de los aspectos técnicos y financieros de la construcción de viviendas.” (10)

En termes generals, podem dir que acabà sent l'eina de l'anomenat Movimiento Nacional per a “Contribuir a la creación de un estilo arquitectónico que exprese el contenido, el sentido y las inquietudes del Nacional-Sindicalismo en cuanto a Doctrina que representa una peculiar concepción del hombre y de la vida” [Jubert, J., 1974].

Constituïda just després de la guerra, no fou fins als anys 50 que acumulà el capital necessari per començar a construir un volum d'obra significatiu. Aquesta primera etapa es coneix com l'etapa “autàrquica” de l'Obra Sindical del Hogar i va des del moment de la seva creació fins al 1954. Durant aquesta etapa, el finançament de l'organització es fonamentà únicament en el procedent de les Caixes Generals d'Estalvis, que en base a la Llei de l'Institut Nacional de Crèdit de l'any 1947, estaven autoritzades a realitzar préstecs per a la construcció d'habitatges protegits a les entitats constructores, per un valor no superior al 50% del cost total de les obres.

Iniciada la preocupació de l'Estat pel problema de l'habitatge, l'any 1950 es va realitzar el Censo de Población y Vivienda, els resultats del qual indicaren que hi havia un

Plànol aeri de la zona l'any 1958, on observem que el Polígon Parera ja estava construït (ICGC)

dèficit d'un milió d'habitatges a tot l'Estat Espanyol. Amb aquestes dades sobre la taula, no fou fins l'any 1954 que es concretà el Plan Sindical de la Vivienda, que preveia la construcció de 550.000 habitatges en els cinc anys següents, de manera que el coeficient de construcció proposat era de 4 habitatges per cada 1.000 habitants, un coeficient molt ambiciós si el comparem amb el 3,6 o el 3,8 d'Itàlia i França, respectivament [Jubert, J., 1974]. Finalment, es van construir aproximadament tres quartes parts d'aquest ambiciós Plan Sindical. Fou a partir d'aquest Plan Sindical, que situem la segona etapa (de les que afecten al període estudiat) de la OSH. Durant aquest període, la OSH guanyà poder econòmic i financer, i col·laborà amb entitats públiques i privades (Sindicats, Ajuntaments, Constructores, Caixes d'Estalvis, Monts de pietat, etc).

L'any 1957 es crea el Ministerio de la Vivienda, que incorpora les tasques de l'INV, amb la intenció de solucionar els problemes d'habitatge existents a tot el país. Des del Ministerio, es va promoure la Llei d'Urgència Social de 1957, que significaria una gran empenta pel sector, tot i que a efectes del conjunt estudiat, no tingué cap implicació en la seva construcció, ja que és anterior.

En el cas de Barcelona, l'OSH conviu amb el Patronat Municipal de l'Habitatge (inicialment anomenat Institut Municipal d'Habitatge). Durant el període comprès entre 1945 i 1952, el Patronat construeix aproximadament uns 3000 habitatges a la ciutat, mentre que l'OSH arriba als més de mil habitatges. Durant el període que segueix (dècada dels anys '50), s'intercanvien els papers, i serà l'OSH la que prendrà un gran protagonisme a Barcelona, i també a nivell estatal.

Pel que fa al conjunt que ens ocupa (Polígon Parera), la seva construcció es va realitzar en tres fases. La primera d'aquestes fases, correspon a la primera època autàrquica de la OSH i la segona i la tercera de les fases ja formaren part del Plan Sindical de la Vivienda.

La zona Levante-Norte

Zona "Levante-Norte" és el nom amb el que els plans comarcals dels anys 50 denominen el territori de l'antiga població de Sant Martí de Provençals. Juntament amb zones com les de Sant Adrià o les Corts, fou un dels territoris escollits per intentar donar solució al problema de l'habitatge durant els anys 50.

L'ordenació

La pròpia Obra Sindical del Hogar, escollí aquesta zona degut a la seva extensió i possibilitat d'ampliació de les promocions que s'hi proposava construir. A continuació veurem com la pròpia OSH, el Pla Comarcal de 1953 i el Pla Parcial de la zona Levante-Norte de 1956 van senyalar-la com a "zona d'expansió de Barcelona".

L'obertura del carrer Guipúscoa i les vies d'accés a la zona Llevant

Tal i com ja hem comentat al primer apartat d'aquest capítol, aquest sector pertany per complet a l'antic poble de Sant Martí de Provençals. Fins a finals del segle XIX, els cinc nuclis urbans de l'antic municipi (la Llacuna, Clot, Sagrera, Poble Nou i Camp de l'Arpa) eren perifèrics.

La construcció del Polígon Parera es va realitzar en tres fases. La primera d'aquestes fases, correspon a la primera època autàrquica de la OSH i la segona i la tercera de les fases ja formaren part del Plan Sindical de la Vivienda

El 1929, es realitza la primera obra urbana del sector d'acord amb el Pla Cerdà, s'inicia l'obertura del carrer Espronceda. Aquest carrer vertical anava des de la carretera de França (carrer Pere IV) fins a la carretera de Sagrera-Sant Andreu. Fou la via d'enllaç entre aquestes dues carreteres, que ja havien pres certa importància com a accessos a la ciutat, i implicà la construcció d'un pas sobre el ferrocarril.

Les primeres intervencions d'habitatge arriben a principis dels anys 50, amb la construcció del conjunt Juan Antonio Parera i del grup de la Caixa de Pensions. Ambdós grups s'ajustaven a les illes projectades per Cerdà i es van situar al llarg del que havia de ser el carrer Guipúscoa (fins aleshores conegut com "continuació del carrer Aragó"), que ja estava en fase d'explanació l'any 1951.

Vista aèria del barri l'any 1962. El carrer Guipúscoa ja feia imatge de carrer gran

No obstant, tal i com afirma Amador Ferrer i Aixalà, el sector Llevant arriba a mitjans dels anys 50 en una situació d'aïllament i certa congelació del creixement, si la comparem amb d'altres zones de la ciutat. Aquesta situació es deu principalment a dos motius:

- a) La presència de la via del ferrocarril i de l'estació de la Sagrera a la part alta del sector Llevant constituïa una barrera física, impeding les possibilitats d'expansió del sector.
- b) Les úniques vies d'accés amb què comptava la zona, eren l'antiga carretera de França (carrer Pere IV) i, tot i precari, el camí antic de la Verneda. Fins aleshores, aquests dos accessos havien reunit els establiments d'indústries i d'habitatges del sector.

Aquesta situació es va mantenir fins ben entrada la dècada dels 50, i en concret, es va veure transformada gràcies a un fet clau pel sector: l'obertura del carrer Guipúscoa l'any 1957. Aquest fet va capgirar el valor de la zona, els terrenys de la qual fins aleshores havien tingut ben poc atractiu precisament per la manca d'infraestructura per accedir-hi, quedant relegats a usos marginals (masies, cultius, fàbriques velles, magatzems). L'obertura del carrer Guipúscoa suposà "una connexió directa amb l'eixample i l'arribada de les xarxes de serveis d'alimentació i distribució".

A més, l'obertura del carrer Guipúscoa va arribar com a conseqüència de la planificació urbanística del moment, amb la que es va coordinar, la qual preveia el desenvolupament urbà del sector per mitjà del Pla Comarcal de 1953 i del Pla Parcial de 1956. Les antigues parcel·les agrícoles i els terrenys que ocupaven les velles indústries entraren de ple al mercat del sòl urbà, i això permeté l'edificació del polígon Sant Martí, el polígon Besòs, el grup Maresme, etc. Així doncs, fou un fet clau que va animar el desenvolupament urbà de la zona al voltant d'aquest eix.

A nivell d'accessos, el carrer Guipúscoa va fer que el carrer Pere IV quedés obsolet. A partir d'aquest moment, el sector adoptà una relació de dependència amb el carrer Guipúscoa, que constituïa la principal via d'accés a la ciutat i també la connexió amb la resta de municipis del Barcelonès.

El 18 de juliol de 1958 (coincidint amb l'aniversari de l'aixecament militar que donà lloc a la Guerra Civil), es va procedir a inaugurar molt solemnement el carrer Guipúscoa, i 5 anys més tard, el 19 d'octubre de 1963, es va descobrir la placa commemorativa en presència de l'alcalde de Sant Sebastià.

Pel que fa al conjunt Parera, tenint en compte que molts dels blocs feia temps que estaven acabats quan es va obrir el carrer Guipúscoa, aquesta obertura va representar un salt en positiu a nivell de qualitat de vida pels seus habitants, ja que fins aleshores l'eix Guipúscoa no era res més que un fangar. No obstant, fins l'any 1969, en què es va obrir la prolongació de la Gran Via fins a l'autopista, "el carrer Guipúscoa va tenir sempre un aspecte sòrdid, marcat per la constant rierada de cotxes que hi circulava (...). Era una barrera infranquejable que dividia la zona en dos sectors sense comunicació" [Huertas, J. M. i Fabre, J.; 2000]. La connexió de la Gran via amb l'autopista, va permetre reduir el trànsit de Guipúscoa i va afavorir la continuïtat entre els diversos carrers transversals, fins aleshores inexistent. Coincidint amb les obres del metro, els veïns van negociar amb l'Ajuntament i la Generalitat i van aconseguir que el 13 de setembre de 1997, s'inaugurés la nova urbanització del carrer en forma de rambla.

Les preexistències (11)

Al cap de 40 anys de l'adhesió del poble de Sant Martí de Provençals a la ciutat de Barcelona (el 1897), les zones corresponents al Camp de l'Arpa, el Clot i Poblenou seguien sent uns forts motors industrials i com a tals estaven força densificats. No passava el mateix amb el territori del voltant de l'antic nucli central de Sant Martí, que encara conservava la seva essència rural, amb un seguit de masies disperses, l'església gòtica originària del poble i només alguna fàbrica. Aquesta zona encara rural, fou l'escollida per construir-hi el conjunt Parera, a l'espai delimitat pel riu Besós, el carrer Primo de Rivera (actual Gran Via) i la Ronda de Sant Martí.

Es tractava d'un territori destinat a l'horta majoritàriament, era una zona de terra fèrtil i plena de camps de conreu, que es beneficiava del regadiu que li proporcionaven al seu pas tant la Riera d'Horta (actualment Rambla del General Prim) com el Rec Comtal (el seu traçat coincideix aproximadament amb la carretera de Sant Andreu/Clot/Sagrera). El traçat tant de la Riera d'Horta com del Rec Comtal queden força allunyats del barri de Parera.

Apareix el traçat dels carrers Guipúscoa i Menorca, que són la continuació dels carrers Aragó i Mallorca, dos carrers molt importants de l'Eixample central de la ciutat.

Prèviament a la construcció del polígon, els terrenys

Inauguració del primer bloc de La Caixa el 1955 per Carmen Polo de Franco

eren propietat de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau. També s'observa al plànol de 1943, que hi havia hagut una masia anomenada "Can Robira" a terrenys actualment pertanyents al Conjunt Parera.

Tal i com podem veure al plànol de 1943 de l'apartat anterior, a la zona hi havia diverses masies (Can Mariné, Can Cadena, Can Riera, Cal Simon), l'església gòtica de l'antic poble rural, l'escorxador, el molí de la Verneda i alguna fàbrica: la B.T.A., la Fàbrica "La Verneda" i la Fàbrica de J. Roig, entre d'altres. Al nord del barri, hi trobàvem ja l'estació de La Sagrera. També confrontant a nord amb el polígon, hi trobem la coneguda Torre del Fang, una de les masies més antigues de Sant Martí, els orígens de la qual es remunten al segle XIII-XIV. Podríem dir que era un entorn força despoblat, amb parcel·les força grans degut a la seva procedència rural.

Un cop construït el polígon Parera, l'entorn que es presenta a la zona és força diferent. Tal i com hem comentat a l'apartat 3.4.1, la zona Levante-Norte, fou assenyalada per l'OSH, el Pla Comarcal i el Pla Parcial com un punt clau de la ciutat per desenvolupar, i així va ser.

Al plànol de l'any 1958, hi observem com ja han aparegut a la zona algunes intervencions d'interès en matèria d'habitatge social. A banda del Polígon Parera (1950/1957), hi trobem:

- Urbanització Meridiana (1945). Promoguda per la Obra Sindical del Hogar. 406 habitatges.
- La Verneda (1952). Promoguda pel Patronat Municipal de l'Habitatge. 656 habitatges.
- Passeig Calvell (1952). Promoguda pel Patronat Municipal de l'Habitatge. 186 habitatges.
- Habitatges del Congrés Eucarístic (1952). Promoguts per Habitatges del Congrés. 2.719 habitatges.
- Blocs de La Caixa (1950/1954). Promoguda per la Caixa de Pensions. (*Es desconeix el nombre d'habitatges construïts).

Cal afegir que totes aquestes intervencions en matèria d'habitatge social estaven molt allunyades les unes de les altres, de manera que a la resta del territori, hi seguia predominant el paisatge rural, amb alguna pinzellada industrial.

El creixement del barri no pararia, i a aquestes intervencions d'habitatge social les seguirien moltes més; el polígon de Sant Martí, el polígon Besòs, el grup Maresme... i d'altres que acabarien de configurar el barri, conegut com un dels barris-dormitori de Barcelona.

Al cap de 40 anys de l'adhesió del poble de Sant Martí de Provençals a la ciutat de Barcelona (el 1897), les zones corresponents al Camp de l'Arpa, el Clot i Poblenou seguien sent uns forts motors industrials i com a tals estaven força densificats. No passava el mateix amb el territori del voltant de l'antic nucli central de Sant Martí, que encara conservava la seva essència rural

Les barraques de la Perona

A banda de tot el que hem mencionat, el conjunt Parera va haver de conviure de manera molt propera amb un gran assentament de barraques: la Perona. El "barri" de la Perona neix l'any 1947, i pren aquest nom en motiu de la llarga visita que va realitzar la dona del President d'Argentina, Juan Domingo Perón, Eva Duarte "La Perona", durant la primavera d'aquest mateix any. El barri estava situat al llarg de la Ronda de Sant Martí i va arribar a ocupar en el seu moment de màxima població gairebé dos quilòmetres de llarg.

La Perona amb el blocs Parera al fons (MUHBA)

Fins a l'any 1966, el nombre de barraques es manté al voltant de les dues-centes. Aquell any, el General Franco realitza una visita a la ciutat de Barcelona, i per tal de poder realitzar unes maniobres militars que havia de presenciar, es decideix eliminar de cop les barraques del Somorrostro. Els seus habitants es varen repartir entre l'Estadi de Montjuïc, la Perona i Sant Roc. El mateix 1966, es construeix a Montjuïc el Parc d'Atraccions i, per fer-lo, va caldre desallotjar les barraques de Maricel, de manera que molts dels seus habitants van anar a parar a la Perona. Unint aquests dos fets, la població de la Perona es veu multiplicada per cinc.

El conjunt de la seva població era molt variada. Hi havia des de treballadors immigrants de diverses regions de l'Estat, com gitanos de diversos grups o d'altres grups marginals.

La convivència amb la resta del barri (hem de tenir en compte que a mitjans dels 60 ja s'hi havia construït gran part de les intervencions d'habitatge) va ser complicada. En concret val la pena destacar un fet que va aparèixer als diaris a finals d'agost de 1972. Per tal d'evitar que l'Ajuntament construís uns barracons destinats a escoles pels nens de la Perona, que s'entenia que suposaria un assentament definitiu de les barraques, piquets de dones de la Verneda, majoritàriament del conjunt Parera, van fer-hi guàrdia dia i nit per evitar que els muntessin. Tot i no sortir-se amb la seva (els barracots van acabar muntant-se), aquest és un bon exemple del rebuig dels habitants dels barris veïns pels barraquistes de la Perona.

La desaparició definitiva del barri no es donaria fins al juliol de 1989, quan es van tirar a terra les últimes barraques. La febre olímpica fou la que va empènyer el desmantellament de les últimes barraques, ja que els accessos a la ciutat per ferrocarril havien de donar una bona imatge de Barcelona. S'hi construiria l'actual Parc de Sant Martí, una de les petites joies del barri.

NOTES

(1) La Caixa tenia previst crear un total de set illes Cerdà, amb un total de 2.230 habitatges, 130 botigues i 30 porteries. D'aquestes set illes previstes, acabarien per realitzar-se'n tan sols tres.

(2) Per aprofundir sobre l'institució Obra Sindical del Hogar, veure l'apartat 3.3.

(3) Se'ls anomenava "prats" perquè, per assecar les teles, ocupaven els camps propers a les fàbriques per estendre-les al sol.

(4) MARTÍ I SOLÀ, Assumpció i d'altres. *Apunts per la història de Sant Martí de Provençals*: Arxiu Històric de Sant Martí de Provençals. B-36602/1982.

(5) En referència al Pla de Barcelona i tots els municipis que el formaven: Horta, Sant Andreu, Les Corts, etc.

(6) ALBERCH I FUGUERAS, Ramon i d'altres. *Els Barris de Barcelona* - Volum IV. 1a ed. Barcelona: Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona, 2000. ISBN 84-412-2771-3.

(7) Aquest cens aparegué a la publicació local "El Marti-nense", número 30, el 2 de novembre de 1879.

(8) FERRER AIXALÀ, Amador. *Els polígons de Barcelona: L'habitatge massiu i la formació de l'àrea metropolitana*. 1a ed. Barcelona: Edicions UPC, 1996. ISBN 84-8301-140-9.

(9) Període del proteccionisme de l'Estat, en què s'intentà aconseguir la autosuficiència econòmica mitjançant la reglamentació de les importacions i les exportacions, l'impuls de les indústries de béns d'equip, la creació de l'Institut Nacional d'Indústria (INI) el 1941, que portarà a la creació de grans empreses públiques, entre d'altres.

(10) JUBERT, Juan. (Seminario de Política Urbana). Article aparegut a la revista *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo* núm. 105: La Obra Sindical del Hogar, 1974, p. 37-41.

(11) Es poden consultar les diverses preexistències al plànol 01 dels annexes del present projecte, marcades sobre un fotoplànol de Barcelona de l'any 1958.

BIBLIOGRAFIA

A.V.V. *Sant Martí de Provençals, 25 anys al servei del barri*. 1a edició. Barcelona: Associació de Veïns de Sant Martí de Provençals, 1997.

BEATLEY, Timothy. *Green Urbanism: learning from European cities*. USA: Island Press, 2000.

BENAVENT, P. *Així es construeix: manual de l'obrer de la construcció*. Barcelona: Editorial Bosch, 1964.

CASANOVAS, X. i d'altres. *Manual de diagnosi i intervenció en sistemes estructurals de parets de càrrega*. Barcelona: Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona, 1995.

CASANOVAS, X. i d'altres. *Manual de diagnosi i intervenció en sostres unidireccionals de formigó i ceràmics*. Barcelona: Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona, 1993.

Cerdà i la Barcelona del futur. Realitat versus projecte. 1a edició. Barcelona: Diputació de Barcelona.

COROMINAS AYALA, Miquel. *Los orígenes del Ensanche de Barcelona. Suelo, técnica e iniciativa*. 1a edició. Barcelona: Edicions UPC, 2002.

De les cases barates als grans polígons. 1a edició. Barcelona: Patronat Municipal de l'Habitatge, 2003.

FABRE, J. i HUERTAS, J. Ma. *Tots els barris de Barcelona. I: Els barris que foren independents: Sant Martí de Provençals, Sants, Hostafrancs*. 1a edició. Barcelona: Edicions 62, 1977.

FABRE, J. i HUERTAS, J. Ma. *Tots els barris de Barcelona. VII: Els polígons (2) i el Districte Cinquè*. 1a edició. Barcelona: Edicions 62, 1977.

FANELLI, G. i GODOLI, E. *La Vienna di Hoffman, architetto della qualità*. Roma-Bari: Editori Laterza, 1981.

FERRER i AIXALÀ, Amador. *Els polígons de Barcelona*. 1a edició. Barcelona: Edicions UPC, 1996.

GRESLERI, GIULIANO. *Josef Hoffman*. México DF: Editorial Gustavo Gili S.A., 1983.

HUERTAS, Josep Ma. *La gent i els barris de Sant Martí*. 1a edició. Barcelona: Ajuntament de Barcelona - Districte de Sant Martí, 2001.

Los años 50: la arquitectura española y su compromiso con la historia- Actas del congreso internacional. Pamplona: Escuela Técnica Superior de Arquitectura de la Universidad de Navarra, 2000.

MIRRI LARRUBIA, Maria Teresa. *Vida quotidiana en un poble industrial. Sant Martí de Provençals 1862-1925*. 1a edició. Barcelona: Districte de Sant Martí - Arxiu Municipal de Barcelona, 2001.

MUSONS, Albert. *Barcelona: 10 anys d'habitatge públic*. 1a edició. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1991.

OLIVA VILÀ, Montse. *Els barris d'Adigsa: Parera*. 1a edició. Barcelona: Generalitat de Catalunya - Departament de Benestar, 1995.

SARNITZ, August. *Josef Hoffman: 1870-1956*. Köln: Taschen, 2007.

UBERO I BADIA, Lina i d'altres. *Apunts per la història de Sant Martí de Provençals*. 1a edició. Barcelona: Comissió de l'Arxiu Històric de Sant Martí de Provençals, 1982.

UTRERA REDONDO, Joaquina. *El nieto del lector de periódicos*. 1a edició. Barcelona: Ajuntament de Barcelona - Districte de Sant Martí, 2002. ❖❖❖

Josep Maria Palet / José Ignacio Fiz / Hèctor A. Orenco

CENTURIACIÓ I ESTRUCTURACIÓ DE L'AGER DE LA COLÒNIA BARCINO

Article aparegut en el número 5 de *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona* (MUHBA, 2009) sota el títol "Centuriació i estructuració de l'ager de la colònia *Barcino*: anàlisi arqueomorfològica i modelació del paisatge".

1. INTRODUCCIÓ

Aquest estudi sobre la xarxa viària d'època romana a l'àrea de Barcelona i la centuriació de *Barcino* es fonamenta en la recerca territorial efectuada per un dels seus autors en la passada dècada dels 90 (Palet, 1997a i 1997b), amb un treball que va suposar, en el seu moment, una "ruptura" metodològica amb els criteris i convencions per a l'estudi de les centuriacions establerts per l'anomenada "escola de Besançon" a inicis de la dècada dels 80 (Clavel-Lévêque *et alii*, 1983; Chouquer *et alii*, 1987). En aquest sentit, l'estudi territorial desenvolupat no se centrava únicament en la caracterització de l'ager *Barcinonensis*, sinó que plantejava una anàlisi integral del conjunt del territori des d'una perspectiva diacrònica i integradora, que no abastava únicament el període romà. L'estudi s'enfocava des de la perspectiva de l'arqueomorfologia i de l'arqueologia del paisatge per centrar-se en l'anàlisi de les formes del paisatge, la morfologia territorial, els sistemes del parcel·lari i la xarxa viària.

De fet, l'objectiu d'aquest tipus d'estudi és analitzar la dinàmica de les formes del paisatge en tant que objecte arqueològic i històric, i conèixer l'estructuració dels espais agraris al llarg del temps (Chouquer, Favory, 1991; Chouquer, 2004: 13-32; Ariño, Gurt, Palet, 2004). En aquests estudis, les xarxes viàries tenen un interès primordial, en primer lloc perquè són el resultat de transformacions i d'intervencions diverses i reflecteixen en l'espai dinàmiques històriques concretes. Tanmateix, les vies són també estructures del paisatge "estables", eixos "majors" amb una incidència "morfogenètica" en la modelació successiva dels paisatges fins a època moderna. Així, una orientació dominant del paisatge té

tendència a propagar-se a partir d'un eix preexistent i a difondre's més enllà del moment de creació original (Vion, 1989).

En relació al període romà, la recerca al pla de Barcelona demostrava la importància que per a l'estructuració del conjunt del Pla va tenir la fundació de la colònia *Barcino*. Com és prou sabut, és obra d'August i està emmarcada en el programa de reformes i fundacions de la seva època. La fundació urbana es va situar en una petita elevació ran de mar a la zona central del Pla, i va anar acompanyada d'un conjunt de canvis estructurals de gran rellevància, caracteritzats per la reorganització de la xarxa viària regional i, molt especialment, l'organització del territori mitjançant el sistema de la *centuriatio* o *limitatio*, que conferí a la plana immediata a la colònia un aspecte característic d'acord amb la concepció romana de l'espai: el recurs a la quadrícula com a forma d'ordenar i d'estructurar el territori i de facilitar-ne l'aprofitament (Palet, 1997a i 1997b).

L'interès per l'impacte de la fundació de *Barcino* en el territori compta, però, amb una llarga tradició i s'ha reflectit en diversos treballs que relacionen la fundació de la colònia amb l'articulació d'una xarxa viària a través del Pla. Els eixos mestres d'aquesta xarxa serien la Travessera en sentit paral·lel a la costa i la via de *Barcino* a *Octavianum* (Sant Cugat del Vallès) en direcció mar-muntanya (Pallarès, 1975: 5-48; Granados, 1991: 141-201). També ha estat ben estudiat el ramal litoral de la Via Augusta que comunicava *Iluro*, *Baetulo* i *Barcino* per la costa (Pallí, 1985: 141; Gurt *et alii*, 1997). Aquesta via abandonava el Pla de Barcelona seguint la vall del Llobregat fins a Martorell, on s'unia amb el ramal interior de la via abans de travessar el riu Llobregat pel pont del Diable (Menéndez, Solias, 1997: 157-167). Entre els mil·lars relacionats amb aquest tram de la via ens interessa especialment el documentat a les excavacions de la torre de la muralla, de l'època d'August i datat l'any 8 aC, que s'ubicaria en el tram de via que sortia de *Barcino* en direcció al Besòs (Pallí, 1985: 95-98).

Josep Maria Palet, director de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

José Ignacio Fiz i Hèctor A. Orenco, professors de la Universitat Rovira i Virgili (URV).

En els darrers anys, la introducció dels SIG als estudis arqueomorfològics ha aportat més fiabilitat a les restitucions i una gran precisió planimètrica, aspecte essencial en la recerca sobre centuriacions en la qual les equidistàncies entre els límits de la trama resulten el criteri d'adscripció cronològica més rellevant (Romano, Tolba, 1996; Romano, 1998; Slapsak, Stancic, 1998; Clavel-Lévêque, Orejas, 2002). Els SIG permeten també integrar la informació cartogràfica de forma ràpida i exacta i aporten una capacitat analítica extraordinària als estudis territorials.

Des de 2007, l'estudi de les estructures agràries del pla de Barcelona constitueix un projecte de recerca de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, actualment en curs, en el marc dels estudis en arqueomorfologia i modelació dels paisatges antics que duu a terme el nostre equip de recerca **(1)**. El projecte té com a objectiu principal la revisió de les traces documentades a través de material foto-cartogràfic digital i l'anàlisi SIG de la retícula per estudiar-ne l'articulació i conceptualització. Cal assenyalar que la revisió realitzada de les restitucions arqueomorfològiques ha permès de millorar la precisió i la fiabilitat de les línies restituïdes, amb errors màxims inferiors a 3-5 m per al conjunt del territori.

2. APROXIMACIÓ METODOLÒGICA MITJANÇANT SIG

En els treballs realitzats als anys 90, la recerca arqueomorfològica va fonamentar-se en la fotointerpretació dels vols militars de 1946 i de 1956-57, la cartografia històrica del segle XVIII a inicis del segle XX, i l'estudi regressiu de les fonts textuais d'època medieval i moderna (transaccions de terres, capbreus i cadastres) (Palet, 1997a: 33-41). Com hem comentat, la forta orientació metrològica dels estudis d'antigues trames centuriades requereix d'una gran fiabilitat en la restitució d'elements lineals paisatgístics com ara camins o límits de camps.

L'anàlisi arqueomorfològica tradicional es fonamenta en la transcripció en un únic plànol de la informació topogràfica, viària i parcel·laria principalment, obtinguda del buidatge de cartografia antiga i moderna i del treball de fotointerpretació. La novetat metodològica utilitzada consisteix en la implantació dels Sistemes d'Informació Geogràfica (SIG) per tal d'integrar tot tipus de documentació rellevant espacialment referenciada (base de dades, imatges satèl·lit, ortofotomapes, etc.). Així, els resultats arqueomorfològics ja coneguts han estat revisats a partir de la implantació de tecnologies digitals com poden ser el tractament i la georeferenciació de cartografia i imatges obtingudes per teledetecció, metrologia automatitzada, fotogrametria, tècniques de càlcul de visibilitats, estadística i sistemes de representació 3D.

No hi ha gaires estudis sobre centuriacions que implementin eines SIG. Cal destacar, en aquest sentit, els treballs realitzats per l'equip de David G. Romano, aplicats a l'estudi del sistema de centuriacions de Corint (Romano, 1998), o l'atles històric de cadastres publicat en el marc del programa COST, que recull diversos treballs sobre centuriacions fets aplicant SIG (Clavel-Lévêque, Orejas, 2002).

La base cartogràfica

Per aconseguir el màxim grau de precisió es va desenvolupar una base cartogràfica regressiva on la cartografia més moderna i de més fiabilitat permetés la georeferenciació dels elements cartogràfics més antics a partir de punts de control comuns conservats a les diverses capes de la base cartogràfica.

La cartografia inicial que va servir com a base per a la georeferenciació de fonts cartogràfiques rasteritzades va ser la base topogràfica digital 1:5.000 de l'Institut Cartogràfic de

Per aconseguir el màxim grau de precisió es va desenvolupar una base cartogràfica regressiva on la cartografia més moderna i de més fiabilitat permetés la georeferenciació dels elements cartogràfics més antics a partir de punts de control comuns conservats a les diverses capes de la base cartogràfica

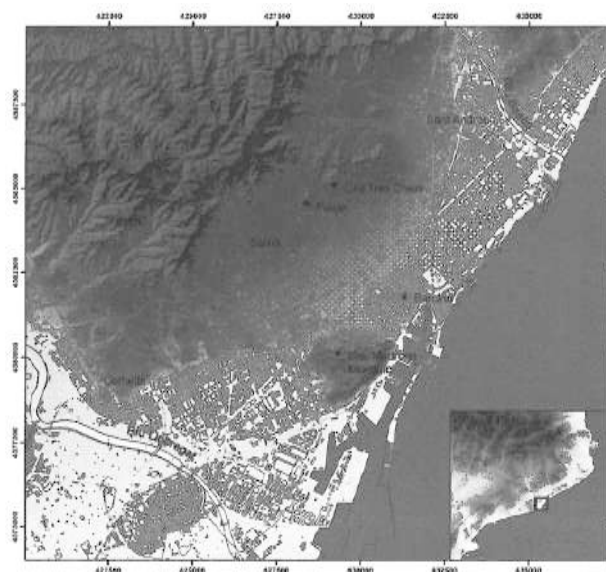
Catalunya (ICC), si bé també es va utilitzar la sèrie ortofotogràfica digital 1:5.000 de l'ICC; a partir de les quals es varen poder georeferenciar els 28 fulls del plànol de la ciutat de Barcelona del Servicio Topográfico del Ayuntamiento. Aquesta planimetria, que cobreix gran part del pla de Barcelona, destaca per la seva fiabilitat i escala (1:5.000), i per la data en què va ser realitzada, entre 1933 i 1936 **(2)**. Cadascun dels fulls va ser georeferenciat fent servir no menys de 30 punts de control i un polinomi de segon ordre per tal d'evitar grans deformacions en àrees marginals dels fulls. Aquesta metodologia va permetre obtenir valors RMSE **(3)** menors de 3 m en la totalitat dels fulls i, en alguns casos, fins i tot menors d'1,5 m. Aquesta cartografia va poder ser utilitzada aleshores per a la georeferenciació de plànols de major antiguitat que, atès el canvi

paisatgístic que l'àrea d'estudi ha sofert durant el segle XX, no podien ser georeferenciats amb punts de control derivats de la planimetria digital de l'ICC. Concretament, la georeferenciació i rectificació del plànol topogràfic d'Ildefons Cerdà **(4)** va fer servir uns 80 punts de control estrets d'aquesta cartografia. La combinació del plànol de Cerdà amb el del Servicio Topográfico del Ayuntamiento va permetre la georeferenciació i rectificació de plànols de gran interès per a la restitució parcel·laria, com ara el plànol parcel·lari del terme de Barcelona de 1851 **(5)**. A la base cartogràfica també s'hi va incloure el *Fotoplano de Barcelona y sus contornos* de la CETFA a escales 1:10.000 i 1:2.000 de l'any 1947. La ortorectificació i georeferenciació de cadascuna d'aquestes imatges va fer servir uns 80 punts de control (per cada ortofoto 1:10.000) extrets de la base cartogràfica planimètrica i de les ortofotos 1:5.000 de l'ICC. Així mateix, es va fer servir el model digital del terreny (MDT) per tal d'atenuar les deformacions de les ortofotos causades pel relleu i, en conseqüència, augmentar la fiabilitat de la rectificació.

Per tal de completar la base cartogràfica referent a l'àrea d'estudi, es va elaborar un model digital de terreny (MDT) (de 5 x 5 m de cel·la), desenvolupat a partir de la informació altimètrica continguda en la base topogràfica digital 1:5.000 de l'ICC referent a l'àrea d'estudi. Tota la informació altimètrica es va incloure en una capa de punts amb alçada adscrita en la base de dades. D'aquests punts se suprimiren aquells que feien referència a les alçades d'edificis moderns. Els punts de la capa varen estar interpolats amb el mètode *natural neighbors* per tal de crear la superfície ràster del MDT. Posteriorment aquest es tractà amb un algorisme de reblit per tal d'eliminar les depressions causades per la interpolació. Aquest MDT permetrà, no sols ortorectificar les fotografies aèries antigues, sinó també realitzar estudis basats en la topografia com ara les anàlisis de visibilitats.

La base cartogràfica va permetre de revisar els treballs previs de restitució de la morfologia històrica del paisatge duts a terme per J. M. Palet (1997a). Les antigues restitucions planimètriques varen ser georeferenciades i incloses en la base cartogràfica per tal de comparar-les amb les planimetries i ortofotografies antigues. Es va crear una capa vectorial associada a una taula de dades en la qual es digitalitzà l'arqueomorfologia prèvia però adaptant les línies restituïdes a la informació cartogràfica més fiable proveïda per la base cartogràfica. Així mateix, la taula de dades va permetre de diferenciar entre els tipus de línies restituïdes i adscriure-hi cronologies. Aquesta metodologia no solament va permetre la rectificació i la correcta referenciació geogràfica de les línies del paisatge, sinó també el descobriment de noves línies gràcies a la comparació de la informació continguda en les diverses capes.

Mapa de situació de l'àrea d'estudi.
(Hèctor A. Orengo)

Anàlisi de visuals i visibilitats aplicada a l'estudi de la centuriació de Barcino

Els estudis de visibilitats aplicats a l'arqueologia clàssica han estat poc explorats en relació a les formes d'organització del territori i, específicament, en l'estudi de la conceptualització i materialització de les trames centuriades (Palet, Orengo, Fiz, en premsa; Fiz, Palet, Orengo, en premsa).

El càlcul de visibilitats produeix mapes en els quals s'indiquen quines cel·les d'un MDT són visibles i quines no, des d'un o diversos punts. L'anàlisi d'aquests resultats permet una aproximació al problema de la percepció del territori en el moment del ritu fundacional i la seva posterior plasmació en l'articulació geomètrica de la trama centuriada. En aquest sentit, ha estat necessària una reflexió entorn el procés de construcció de les centuriacions, els càlculs i l'instrumental emprats, els possibles llocs des d'on es visualitza l'àrea subjecta a divisió i assignació. Per tant, aquest tipus d'estudi és útil per conèixer com pogué fer-se una primera planificació de l'àrea objecte de la *deductio*.

Així doncs, les anàlisis de visuals i visibilitats poden permetre, mitjançant tècniques avançades d'anàlisi, investigar els elements tècnics, teòrics i conceptuals, com també els procediments emprats pels *gromatici* en la planificació de les xarxes centuriades. És per això que una de les línies de recerca desenvolupades ha estat l'estudi de visuals des de llocs prominents amb l'objectiu de reconstruir el procés de conceptualització i execució de trames centuriades.

En aquest estudi s'han utilitzat els models digitals d'elevació descrits, tot aplicant funcions de càlcul de visibilitat amb MDT a resolució de 5 metres/píxel. S'han aplicat eines de visibilitat per determinar les zones visibles des de determinats llocs. L'objectiu és identificar els punts des dels quals s'haurien definit les traces fonamentals de la centuriació. Aquests haurien estat els llocs més adequats per fixar les alineacions

amb la instrumentació d'agrimensura existent, i amb els coneixements de geometria i d'aritmètica necessaris en la formació dels agrimensors.

Aquesta metodologia ha estat aplicada recentment pel nostre equip a l'estudi de les centuriacions de l'ager *Tarraconensis*, i s'ha demostrat que l'organització urbana i territorial de *Tarraco* va ser concebuda des d'un lloc concret, que va servir per articular les tres trames centuriades i aconseguir un conjunt de gran harmonia geomètrica (Palet, Orengo, Fiz, en premsa; Fiz, Palet, Orengo, en premsa). En el cas de *Tarraco*, aquest lloc, molt associat als ritus fundacionals d'una colònia, se situa a l'*auguraculum*, lloc des d'on l'augur feia una primera definició de quins serien els espais urbans i els espais territorials de la futura colònia. La minuciosa ritualitat en la indicació i amidament dels espais del cel, i la seva projecció sobre el terreny, van fer que doctrina i ritual d'auguri coincidissin amb el coneixement tècnic aplicat tant a la ciutat com al territori.

En el cas de *Barcino*, pensem que la fundació de la ciutat hauria d'haver anat acompanyada pel conjunt de prescripcions rituals associades, tot i que no s'ha documentat cap *auguraculum*.

En el cas de *Barcino*, pensem que la fundació de la ciutat hauria d'haver anat acompanyada pel conjunt de prescripcions rituals associades, tot i que no s'ha documentat cap *auguraculum*

immediata colmatació per d'altres construccions religioses. A *Barcino* no podem parlar, doncs, d'aquest tipus d'edifici ja que no ha estat arqueològicament documentat. Tanmateix, en general, la investigació sobre urbanística i fundació de ciutats romanes es refereix sovint al punt de *groma*, en tant que punt inicial a partir del qual comença el procés d'ordenació urbana i territorial, que resultaria ja un procés lliure d'especulació astronòmica o solar, i que exemplificaria l'empirisme associat a aquests procediments. Aquest seria el cas, per exemple, del sistema més funcional emprat en l'articulació de la centuriació de la colònia de Cartago. El mateix Vitruvi recomana, en relació amb la forma en la qual cal organitzar una ciutat, la col·locació d'un quadrant de marbre o l'aplanament d'un espai per utilitzar-lo com a plataforma on col·locar el *gnomon* a partir del qual situar els punts cardinals (Vitruvi, I.VI.).

En el cas de *Barcino*, hem treballat a partir de la hipòtesi de l'emplaçament d'un possible *locus gromae* en el lloc més elevat de la colònia, l'àrea del *mons Taber*. En aquest punt es podria haver situat la *groma* per tal de planificar la centuriació amb el reforçament d'altres elevacions visuals del territori. Com és prou sabut, aquesta elevació coincideix amb el lloc on es construí el temple de culte imperial dedicat a August, del qual es conserva una part del podi i de la columnata a la seu del CEC al carrer de Paradís. L'anàlisi realitzada parteix de la hipòtesi que el primer punt de *groma* hauria estat aquest turó. Aquesta elevació hauria servit per realitzar els treballs de *limitatio* de la colònia i el seu territori, mitjançant visuals inicials fetes amb el suport de la *groma* o de l'escaire romà d'agrimensor. La recerca planteja que des d'aquest punt destacat s'haurien buscat d'altres punts topogràfics de gran visibilitat territorial que haurien servit de referència per aplicar els càlculs geomètrics necessaris per traçar els eixos principals de la trama centuriada, com també la *ratio* que definiria la modulació. L'anàlisi d'aquests punts de suport s'ha centrat en tres llocs: el turó del Putget, el turó de les Tres Creus al Park Güell i l'àrea de Santa Madrona a la muntanya de Montjuïc.

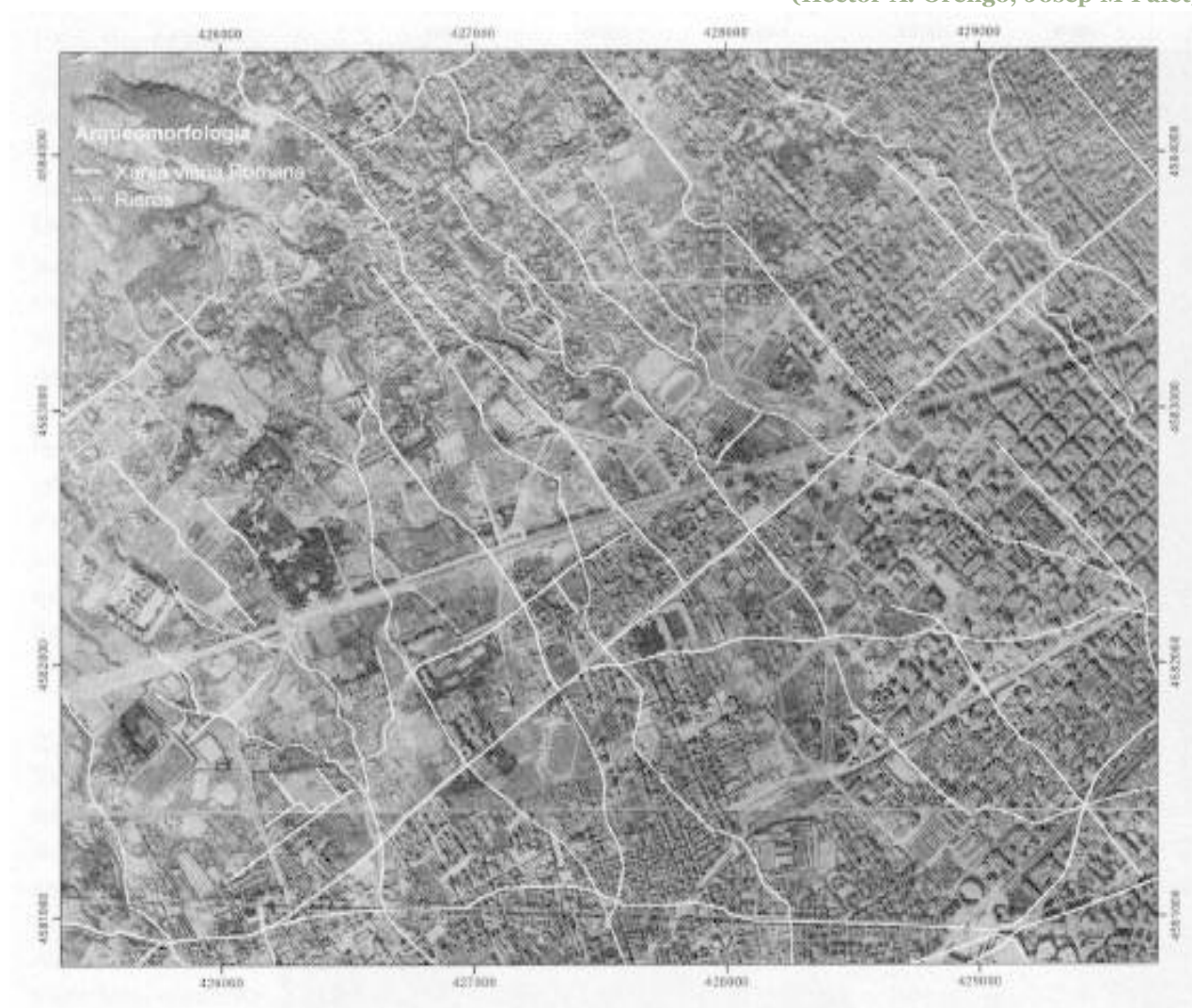
3. L'ESTRUCTURACIÓ DEL TERRITORI: LA CENTURIACIÓ DE BARCINO

Modulació i datació

La revisió de les restitucions sobre la base cartofotogràfica digital confirma, amb precisió i fiabilitat, l'existència incontestable d'una trama centuriada al sector central del pla de Barcelona. La centuriació presentava un mòdul bàsic de 15 per 20 *actus*, ben visible a la zona central més propera al centre urbà, juntament amb illes modulades a 15 *actus* que s'estenien sobretot pel sector central-sud del Pla (Sarrià, les Corts, l'Hospitalet, Esplugues). L'estructura s'estenia per la plana litoral immediata a la ciutat romana entre els rius Besòs i Llobregat, des dels primers pendents de la serralada Litoral fins a la línia de costa. Quedava delimitada al sud i al nord pels ramals de la *Via Augusta* que es dirigien des de *Barcino* a la vall del Llobregat i a l'estret de Montcada.

L'orientació de la trama centuriada és de 49°30'E sexagesimals, pels eixos transversers paral·lels a la costa, els *kardines* de la trama. L'orientació general de la quadrícula estava, però, força condicionada pel relleu. La inclinació nord-est/sud-est de la centuriació busca el paral·lelisme amb la línia de costa i amb la serralada, per tal de garantir el millor aprofitament del terreny, adequar la xarxa al pendent natural i afavorir la circulació i el drenatge de les aigües. La centuriació no va incidir ni en la franja litoral que s'estenia al sud del riu Llobregat, ni en la plana immediata a *Baetulo*, al

Fotointerpretació del fotograma del 47. Detall de l'àrea de Sarrià-les Corts.
(Hèctor A. Orengo, Josep M Palet)

nord del Besòs. Les traces de la centuriació desapareixen en els espais de muntanya del territori (als turons del Guinardó, a la vall d'Horta, a Collserola, a Montjuïc), probablement perquè mai no van arribar a materialitzar-se en aquestes àrees de muntanya que degueren de quedar excloses de les assignacions derivades de la *centuriatio*.

El mòdul en *actus* ha estat ben comprovat en els principals eixos organitzadors del conjunt, que mantenen constant l'equidistància, sobretot les traces conservades als sectors de Sant Gervasi, Sarrià i l'Eixample. En aquestes àrees hem pogut fixar amb exactitud un mòdul de 15 per 20 *actus* (150 *iugera*), i s'hi ha detectat l'ús freqüent d'un divisor equivalent a 5 *actus*. Aquest divisor, equiparable a 600 peus, està ben documentat al Laci i a la Campània i va ser utilitzat a l'àrea centuriada per introduir-hi una sèrie de variacions en el mòdul base, tot configurant *centuriae* quadrades més petites (de 112,5 *iugera*), modulades a 15 *actus*, documentades al sector central-sud del Pla. Aquesta variació del mòdul no és deguda a l'existència de xarxes centuriades superposades

o adjacents, sinó que reflecteix canvis en l'aplicació del mòdul, a l'interior de la mateixa xarxa, i esdevé un exemple més de la variabilitat i complexitat dels mòduls emprats en la construcció de les centuriacions (6).

El mòdul de 15 *actus* es correspon amb el que adopten la major part de xarxes centuriades al Laci i a la Campània en època d'August. Estudis diversos han documentat els casos de *Velitrae*, *Sora*, *Fundi III*, *Cales III*, *Trebula*, *Saepinum*, *Forum Popilii*, *Fabrateria*, *Nova I*, *Corfinium*, *Sulmo I*. A més, durant aquest període, es constata el retrobament dels agrimensors amb l'ús de petits mòduls adaptats a petites planes costaneres o interiors que amb freqüència no coneixen cadastres anteriors i que, en el cas de conèixer-los, ocupen terres vacants al marge del sistema precedent. En aquest mateix període, es coneixen també trames amb *centuriae* de 15 per 20 *actus* a *Altinum*, al nord d'Itàlia i, probablement, a *Nuceria I*, al sud de la Campània (Chouquer *et alii*, 1987: 212 i 254).

A la *Tarraconensis*, el paral·lelisme més evident i destacable es troba en la centuriació construïda amb la fundació de la colònia romana de *Caesaraugusta* (Saragossa) (centu-

riació I), amb *centuriae* de 15 *actus* (Ariño, 1991). Aquest paral·lisme és especialment significatiu ja que la fundació d'aquesta ciutat s'inscriu, com la fundació de *Barcino*, en el programa de reformes augustees a *Hispania*. Les inscripcions que figuren al pont de Martorell permeten afirmar que les mateixes legions que fundaren *Caesaraugusta*, la *III Macedonica*, la *VI Victrix*, i la *X Gemina*, participaren en la fundació de *Barcino* i en la construcció d'obres públiques en el seu territori. El pont de Martorell i l'arc actuarien de límit del *territorium* de *Barcino*. D'altra banda, el mòdul de 15 x 20 ha estat també documentat al territori de la veïna *Tarraco*, en les trames III i IV, segurament de cronologia cesarianoaugustal (Palet, 2005: 58).

Com s'ha comentat, aquest conjunt de canvis territorials s'insereixen en un programa més ampli que comprèn

La fundació de *Barcino* s'inscriu en el programa de reformes augustees a *Hispania*. Les inscripcions que figuren al pont de Martorell permeten afirmar que les mateixes legions que fundaren *Caesaraugusta*, la *III Macedonica*, la *VI Victrix*, i la *X Gemina*, participaren en la fundació de *Barcino* i en la construcció d'obres públiques en el seu territori

una gran intervenció en la via *De Italia in Hispanias*. A *Barcino*, ciutat, *Via Augusta* i centuriació responen a una reestructuració global del territori i a un mateix programa d'organització i planificació territorial (Ariño, Gurt, Palet, 2004: 126-134).

En aquest sentit, entre els elements nous que estructuren el territori cal assenyalar la construcció de noves vies que comuniquen l'àrea de l'Alt Pla amb la ciutat romana ubicada a la costa, i que configuren una xarxa radial centrada a *Barcino*. Aquestes vies comuniquen la ciutat amb l'Alt Pla i els eixos transversals que per l'interior circulen pels corredors naturals de trànsit definits per la cubeta de Sarrià-Horta i Collserola.

És interessant observar que aquestes vies, en diversos trams, constitueixen la diagonal de diverses *centuriae* de la retícula teòrica, tot indicant que formen part d'una mateixa ordenació territorial. De fet, el mòdul de 15 x 20 *actus* presenta aspectes que demostrin l'habilitat dels

gromatici per tal d'adaptar les vies de comunicació a la trama de la centuriació.

En aquest sentit, el tram de via que sortia de *Barcino* en direcció nord cap a Montcada (l'antiga carretera de Ribes), travessa la retícula de 15 x 20 *actus*, i servia de diagonal a rectangles successius que amiden 2 per 2, 3 per 3 i 3 x 4 centúries. Així, la via forma la hipotenusa de diversos triangles rectangles, l'encreuament dels quals coincideix amb el traçat de dos dels principals *kardines* de la centuriació: la Travessera i la Travessera de la Creu Coberta. Es tracta d'un sistema ràpid i segur de construcció d'una limitació que escull un tram rectilini de la via, conegut com *varatio* en els textos dels agrimensors, i que ha estat documentat en diversos exemples en el món romà (Chouquer, Favory, 2001: 89-94). Justament l'articulació d'aquesta via amb la *limitatio* reforça la datació augustal per a la centuriació, ja que la via està ben datada pel mil·liari documentat a la torre de la muralla de l'any 8 aC.

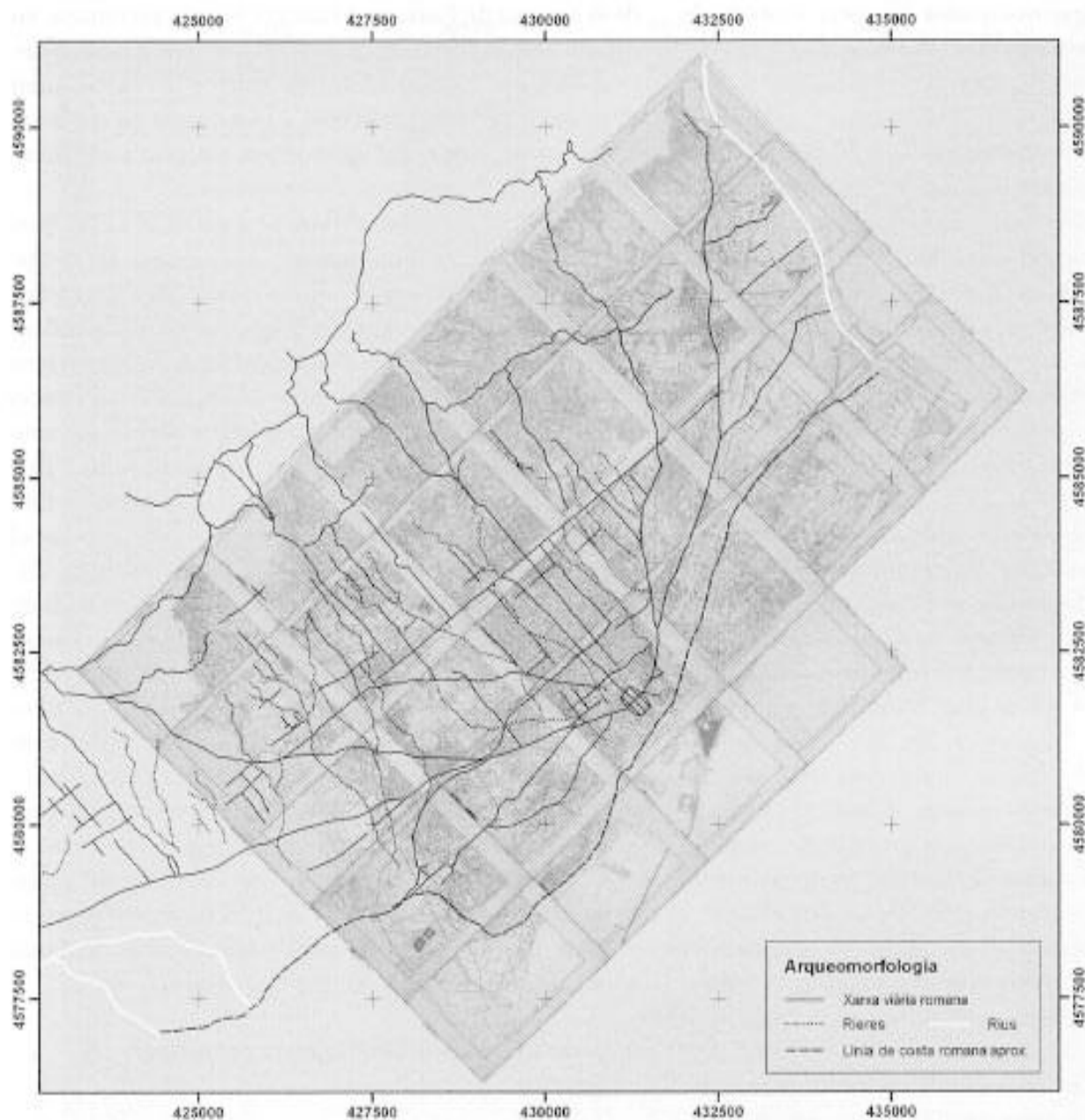
La xarxa viària de nova creació potencia la comunicació litoral amb la creació del ramal costaner de la *Via Augusta*, que comunica *Iluro*, *Baetulo* i *Barcino*, i que abandona el Pla per l'estret de Martorell i el pont del Diable, tot remuntant el curs del riu Llobregat. Documentem que la *Via Augusta*, des de la porta SO de la ciutat fins a la Creu Coberta (a l'àrea de l'actual plaça d'Espanya) forma una diagonal que evita la muntanya de Montjuïc. Més endavant, a l'alçada de la carretera de la Bordeta, presenta una flexió per ajustar-se a la retícula teòrica de 15 per 20. Des d'aquest punt i fins al gir de la via a Cornellà la via constitueix la diagonal de rectangles de 2 per 1 centúries. L'articulació entre la centuriació i el tram sud de la *Via Augusta* és, per tant, molt rellevant. Aquesta via, a més a més, manté un traçat rectilini durant 6 centúries entre Cornellà i Sant Feliu del Llobregat, amb la mateixa orientació que la centuriació, a una equidistància de 5 *actus* respecte de la retícula teòrica. De fet, en aquest sector va servir com a *decumani* de la centuriació i va constituir-ne el límit sud.

Finalment, en el sector central del Pla resulta també interessant el traçat de la via que comunicava *Barcino* amb Sarrià, ja que constitueix la diagonal de rectangles formats per 2 x 2 centúries. En el seu tram baix un ramal d'aquesta via seria la via sepulcral visitable avui a l'actual plaça de la Vila de Madrid. Bona part de l'alineació que forma en aquesta via genera una diagonal que conflueix en el primer dels encreuaments entre *kardo* i *decumanus* a la vora de *Barcino*.

Descripció dels límits

Entre els camins que formen part de la mateixa xarxa centuriada cal destacar, en el sentit dels *decumani*, dues importants vies que travessaven Collserola i comunicaven amb la depressió prelitoral del Vallès: la via de la Travessera

Resultats de l'estudi arqueomorfològic sobre la base cartogràfica de V. Martorell dels anys 30.
(Hèctor A. Orenge, Josep M Palet)

a Sarrià i Vallvidrera (el carrer Major de Sarrià), i la via del torrent de l'Olla, la qual, un cop arribava al torrent de Vallcarca, entre el turó del Putget i el turó de les Tres Creus, es dividia en dos ramals, coneguts com a camí antic de Sant Cugat, per dirigir-se a Collserola i arribar a través de la muntanya a *Octavianum*. Entre els *decumani* és també important el límit conegut a la cartografia com a torrent o camí de Betlem, perfectament rectilini des de la Travessera fins a les primeres elevacions de la serralada a Sant Gervasi, per pujar a Collserola pel camí antic de Bellesguard. Al sector de Sarrià i Sant Gervasi s'hi observen altres *limites* amb equidistàncies a 5, 10, 15 i 20 *actus*. La retícula que projecten

aquests eixos queda reflectida per tota la zona on s'estén la *centuriatio* en l'encreuament de diverses vies sobre els *kardines* de la centuriació. Més al sud, el camí antic de Sant Just a l'Hospitalet destaca com un altre *decumanus* que, tot i de traçat més sinuós, s'articula bé amb la trama de 15 *actus*.

Els *decumani* que s'estenen per l'àrea central del Pla documenten amb exactitud equidistàncies de 20 *actus* que formen *centuriae* rectangulars de 15 per 20 *actus*, entre les quals destaca l'esmentada via del Torrent de l'Olla, l'actual carrer del Torrent de l'Olla, un dels *decumani* més ben conservats. La seva desvinculació de la riera de Vallcarca va

quedar en el seu moment demostrada (Palet, 1997a); ja que el seu traçat rectilini i l'adequació a la trama centuriada indiquen que la traça va tenir el seu origen com a *limes* de la *centuriatio*. En diverses àrees es detecten traces paral·leles als *decumani* a equidistàncies de 5 *actus* dels límits teòrics. Les variacions coincideixen amb una mesura clàssica (5 *actus* o 600 peus), àmpliament utilitzada en la subdivisió interna de *centuriae*, fet que suggereix una interpretació com a *limites intercisivi* de la quadrícula.

En sentit interior-costa cal destacar també la via central que sortia per la porta NO de la ciutat romana per travessar

En sentit paral·lel a la costa, la Travessera, el principal eix vertebrador del territori, esdevindrà una de les vies més importants de comunicació a través del Pla fins a l'època moderna

l'àrea central del Pla fins a la confluència de les rieres de Sant Gervasi i de Vallcarca a l'actual plaça de Gal·la Plàcidia. Aquest camí, desaparegut en època moderna, correspondria *grosso modo* a l'alineació formada pel portal de l'Àngel, el passeig de Gràcia i el carrer de la Riera de Sant Miquel, ben visible en la cartografia de principis del segle XVIII i que apareix esmentat en la documentació escrita com a Camí de Jesús (Palet, 1997a: 76-77). La via perd l'orientació de la trama i es desvia en sentit oest, tot i que el tram més proper a la ciutat manté una equidistància de 5 *actus*.

En sentit paral·lel a la costa, la Travessera, el principal eix vertebrador del territori, esdevindrà una de les vies més importants de comunicació a través del Pla fins a l'època moderna. Resulta espectacular el seu traçat rectilini i equidistant durant uns 8,5 km, 12 centúries de 20 *actus*. En el sentit dels *kardines* destaca també la Travessera de la Creu Coberta, exactament a 45 *actus* (3 centúries de 15 *actus*) de la via anterior. El camí es desplaçava, però, vers el coll de la Creu Coberta (prop de l'actual plaça d'Espanya) i, més endavant, es desviava cap a l'interior per dirigir-se cap al Llobregat. Entre els *kardines* intermedis destaca el més proper a la ciutat romana, que a l'edat mitjana va donar lloc a una sèrie de carrers i camins del nucli medieval, ben topografiats en la cartografia dels segles XVIII i XIX (actuals carrers de Sant Pere Més Alt, Comtal, Santa Anna, Bonsuccés i Elisabets). Aquest eix s'encreua amb altres vies en punts que són també intersecció de *limites*. El punt de confluència amb la Via

Augusta al nord de la ciutat coincideix amb el desdoblament d'aquest itinerari i amb el Portal Nou, una de les portes del recinte emmurallat d'època medieval. La xarxa es recolza en un dels eixos transversals interiors del Pla (la via per la cubeta de Sarrià-Horta), que delimitaria la *limitatio* per l'interior. Cal destacar, en aquest sentit, que la distància entre el *kardo* format per la Travessera i diversos trams d'aquesta via interior a la zona de Sarrià i Sant Gervasi és un *saltus* de quatre *centuriae*. Als sectors d'Horta i Sant Andreu també s'hi documenta aquesta relació, amb una equidistància de tres *centuriae*.

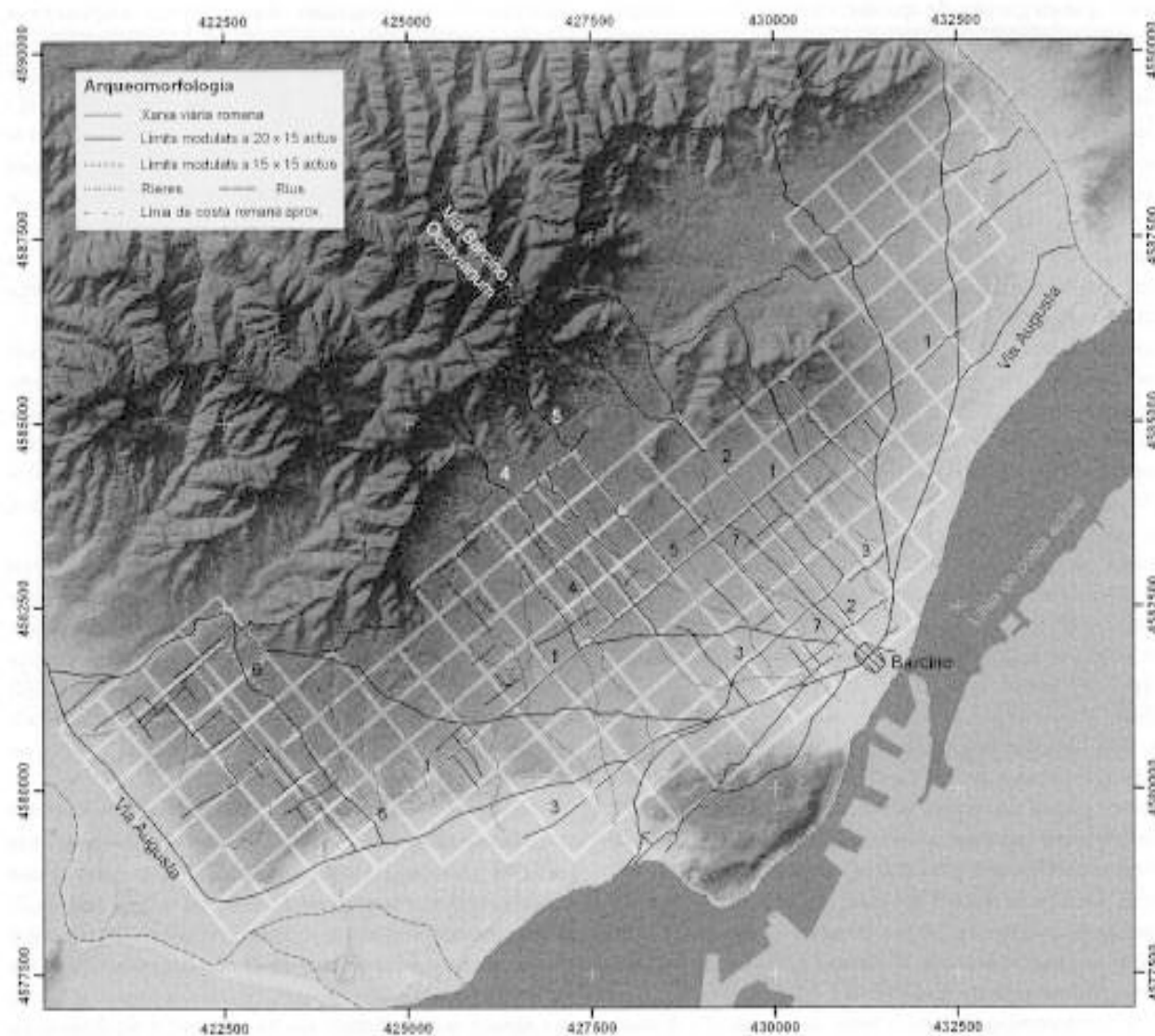
D'altra banda, documentem d'altres elements singulars que convé comentar i que permeten de reflexionar sobre les relacions entre model teòric o conceptualització de l'espai i la seva execució sobre el terreny. En primer lloc, la conservació selectiva dels eixos, que desapareixen en determinats sectors; els *limites* paral·lels a la costa, els *kardines* de la xarxa centuriada, configuren *saltus* de tres *centuriae*, mentre que apareixen zones sense traces (al Guinardó, la vall d'Horta, Montjuïc, Esplugues, Collserola), ja sigui perquè no s'han conservat o perquè mai no van arribar a materialitzar-se en el terreny. Una altra característica ressenyable és l'adaptació d'alguns límits als condicionants del relleu, fet que suposà l'abandonament del traçat teòric estrictament rectilini. De la mateixa manera, en determinats sectors, les rieres van ser utilitzades com a camins en sentit mar-muntanya i foren inserides en el conjunt de la trama, per tal d'evitar la construcció de nous *limites* i afavorir l'aprofitament i el drenatge del curs natural de les aigües.

Resultats del càlcul de visuals i visibilitats

El càlcul de visibilitat, mitjançant SIG, aplicat sobre el pla de Barcelona, mostra que les quatre elevacions triades, el *mons Taber*, el turó del Putget, el turó de les Tres Creus i l'àrea de Santa Madrona a Montjuïc, són visibles entre si. L'anàlisi permet hipotetitzar sobre el procés seguit per l'agrimensor. Des del *mons Taber* hauria alineat la *groma* cap als turons del Putget i de les Tres Creus, tot permetent la definició d'un triangle d'intervisibilitats. És interessant observar que si agafem el punt mig entre aquestes dues elevacions i tracem la bisectriu d'aquest triangle, aquesta resulta ser una alineació paral·lela i a poca distància d'un dels *decumani* principals de la trama, el Torrent de l'Olla.

L'estudi de les visuals indica que els agrimensors haurien necessitat encara d'un altre punt de *groma* per tal de recolzar l'orientació dels *decumani* i calcular la *ratio* de la modulació. Això es podria haver realitzat dirigint la *groma* des del centre urbà (al *mons Taber*) en direcció oest vers l'altra elevació treballada, l'àrea de Santa Madrona a la

Planimetria de la xarxa viària romana i de la trama centuriada de *Barcino*, amb la retícula teòrica. (Hèctor A. Orenge, Josep M Palet, J. Ignacio Fiz)

mntanya de Montjuïc. Aquesta alineació resulta paral·lela als *kardines* de la trama. El punt de *groma* a Montjuïc estaria situat aproximadament on s'aixecarà posteriorment l'església de Santa Madrona.

Des d'aquest punt a Santa Madrona es podrien tornar a alinear els turons de Putget i de les Tres Creus, i dirigir a continuació la *groma* cap al punt intermedi, per on passava, tal com hem dit, la bisectriu del triangle amb base al *mons Taber*. D'aquesta manera, s'haurien definit unes triangulacions que permetrien la correcta definició de la *limitatio*. A continuació, caldria definir la *ratio* de la modulació, que podria fer-se dirigint la visual de la *groma* des de Santa Madrona cap al turó de les Tres Creus, i traçar una perpendicular respecte a aquesta visual, la qual resulta que és la diagonal de la trama de 15 per 20 *actus*.

Cal assenyalar que el càlcul de visibilitat fet des

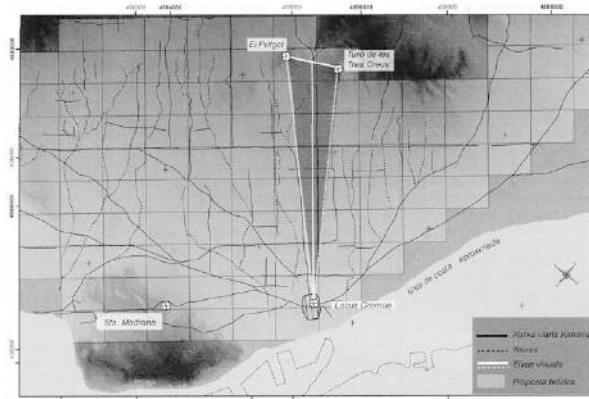
d'aquests punts crea una àrea visible que enquadra completament l'àrea central del pla de Barcelona, tot deixant fora àrees més exteriors, on justament documentem canvis en l'equidistància dels límits.

L'emplaçament d'aquesta hipotètica quarta *groma* a l'àrea de Santa Madrona presenta, a més, una particularitat: una visual des de la *groma* paral·lela als *decumani* de la trama correspon al carrer Major de Sarrià, un dels *decumani* més ben conservats de la centuriació. Aquests eixos, juntament amb el *kardo* format per la Travessera, proporcionarien l'estructura bàsica de la planificació de la xarxa centuriada.

Articulació de la xarxa centuriada amb la ciutat de *Barcino*

Són habituals les referències dels *gromatici* que tracten sobre les relacions morfològiques entre l'estructura urba-

Anàlisi de la visual generadora del *decumanus maximus* de la centuriació de *Barcino* des dels turons del Putget i de les Tres Creus. (J. Ignacio Fiz, Josep M Palet)

na i l'estructura territorial. Així, per exemple, Hygini Gromàtic aborda el problema dels condicionants topogràfics del seu emplaçament i assenyala les excepcions freqüents al model teòric representat per la *ratio pulcherrima* (Th., 142-145). La situació a *Hispania* ha estat tractada en diverses ciutats, algunes amb estatut colonial (*Ilici*, *Caesaraugusta*, *Barcino*, *Emerita Augusta*, *Tarraco*), tot observant la diversitat de situacions i les dificultats d'anàlisi derivades del registre arqueològic (Ariño, Gurt, 1994; Ariño, Gurt, Palet, 2004: 164-176).

En el cas de *Barcino*, el nucli urbà s'ubica a la vora de la línia de costa, de manera que les estructures territorials s'estenen pel Pla vers l'interior. En aquest sentit, la ciutat presenta una situació perifèrica i a la vegada central respecte

En el cas de *Barcino*, el nucli urbà s'ubica a la vora de la línia de costa, de manera que les estructures territorials s'estenen pel Pla vers l'interior. En aquest sentit, la ciutat presenta una situació perifèrica i a la vegada central respecte al conjunt de la superfície centuriada

te al conjunt de la superfície centuriada. Documentem que l'articulació entre l'estructura urbana bàsica de *Barcino* i la xarxa centuriada reflecteix una planificació conjunta, tot i que l'orientació de les estructures urbanes i territorials no és exactament la mateixa. L'orientació del *kardo maximus* de la ciutat respecte al nord és de 43°E sexagesimals, la qual cosa significa un desajust de 6°30' respecte l'orientació de la xarxa centuriada. No és fàcil explicar el perquè d'aquesta discordança. En d'altres treballs hem argumentat raons topogràfiques o de percepció del territori (Palet, 1997a i 1997b). L'anàlisi de visuals aporta una dada nova de gran interès. L'alineació del *decumanus maximus* de la ciutat correspon a la visual entre el *locus gromae* del *mons Taber* a la ciutat i el del turó del Putget. Aquest eix correspon també a la traça del Camí de Jesús, una via molt important a l'àrea central del Pla (carrers del portal de l'Àngel, passeig de Gràcia i riera de Sant Miquel) que no respecta l'orientació de la centuriació sinó que manté la de la trama urbana. S'observa una concordança, per exemple, entre la projecció dels *kardines* de la centuriació i el fòrum de la ciutat. L'articulació és suggerida

també per la projecció dels *decumani* de la trama.

A més a més, tant els eixos que organitzen la ciutat, com els que ordenen el territori fan ús d'un divisor comú equivalent a 5 *actus*. Són precisament les *centuriae* que s'estenen per l'àrea central del Pla les que millor documenten aquesta superfície (150 *iugera*), la qual, en base al divisor en 5 *actus*, configura parcel·les de 50 *iugera*, àrea que equival a la mesura triumviral (*modus triumviralis*), base principal de divisió de les xarxes cadastrals de l'occident romà a finals del segle I aC (Chouquer, Favory, 1992: 118).

De fet, documentem l'ús d'un divisor de 5 *actus* tant als eixos que organitzen la ciutat, com als que ordenen el territori. L'estructura urbana bàsica de *Barcino* i la xarxa centuriada reflecteixen una planificació conjunta. La projecció de visuals des dels possibles punts de *groma* i traçat de diversos límits de la retícula així ho demostren.

En relació al conjunt del territori de la colònia cal assenyalar que en època d'August el territori de *Barcino* sobrepassava els límits del pla de Barcelona. A la zona del Llobregat, limitava amb el pont de Martorell i l'arc romà, situat en el punt on la via romana creuava el riu. Segurament aquesta via servia de delimitació interior del territori de la colònia a través del Vallès fins a la zona de Montmeló i Montornès, a la confluència del Congost i el Mogent, àrea on s'ha documentat el *terminus augustalis* de Montornès, fita territorial que relacionem amb la fundació de *Barcino* (Ariño, Gurt, Palet, 2004; Gurt, Rodà, 2005; Rodà, Jàrraga, 1999). D'aquesta manera, les muntanyes de Collserola quedaven incorporades al territori de la colònia, que conformava una gran àrea formada pel Pla centuriat, la Serralada Litoral i part de la plana i el peudemont vallesà.

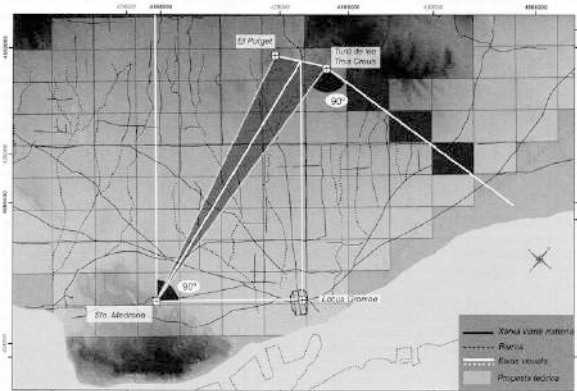
4. CONCLUSIONS

La fundació de *Barcino* va comportar una forta organització del territori, caracteritzada per la planificació d'una centuriació i d'una xarxa viària coetània estretament relacionada amb aquesta trama. Aquests canvis estructurals estan clarament vinculats a la creació del nou centre urbà, *Barcino*, colònia fundada cap a l'any 13 aC, en el context de

Anàlisi de les visuals entre les quatre elevacions treballades i la seva relació amb la trama centuriada.
(J. Ignacio Fiz, Josep M. Palet)

les reformes que afecten *Hispania* en època d'August, programa en el qual s'inclouen altres fundacions urbanes a la *Tarraconensis*, especialment la de *Caesaraugusta* (Sargossa).

L'estructura de la nova xarxa viària quedava definida per vies de caràcter "extralocal", ramals de la *Via Augusta*, que comuniquen el nou centre urbà amb d'altres àrees més enllà del pla de Barcelona (amb Martorell, el Maresme i el Vallès) i la trama viària inserida en el sistema ortogonal i que forma els *limites* conservats de la centuriació. Els ramals de la *Via Augusta* conformen un sistema viari amb centre a *Barcino*. Diversos trams de la xarxa s'articulen amb la retícula teòrica de la centuriació, i formen la diagonal de diverses centúries. Aquest fet indica l'existència d'una concepció

de Barcelona (Palet, Riera, 1992; Palet, 1997a: 47-52).

La revisió que hem presentat dels estudis sobre la centuriació de l'ager *Barcinonensis* ha permès documentar amb precisió i fiabilitat la trama centuriada, planificada amb un mòdul bàsic de 15 per 20 *actus*, juntament amb illes modulades a 15 *actus* conservades en dos sectors molt específics del Pla (l'àrea de Sarrià i l'Hospitalet). El model digital de terreny elaborat mostra com la centuriació s'estén pels sectors menys abruptes del Pla, i evita les zones de muntanya com Montjuïc, els turons del Guinardó i les elevacions de Collserola. A les àrees de muntanya, el traçat de les vies s'adapta completament al relleu. De fet, la centuriació ocupa només una àrea relativament petita de l'ager *Barcinonensis*, la més immediata a la ciutat, mentre que el territori de la colònia comprenia també tot Collserola, delimitat pels rius Besòs i Llobregat a nord i sud, i el ramal vallesà de la *Via Augusta* per l'interior, entre l'arc romà de Martorell i el *terminus augustalis* de Montornès.

La centuriació segurament s'estenia fins a les vies litorals, sense penetrar en les terres deltaïques més baixes, la superfície de les quals en època romana era força més reduïda que en l'actualitat. L'àrea de Montjuïc-el Port, al sud de Montjuïc, en seria probablement l'excepció. La *Via Augusta* constitueix el límit interior de la plana baixa al delta del Llobregat i, tot i que circula pels terrenys preholocens, el seu traçat suggereix una ocupació agropecuària de les terres més interiors del delta, com també dels vessants més baixos i de menys pendent de Montjuïc. La travessera de Creu Coberta penetra en aquests terrenys cap a la desembocadura de la riera Blanca. Les vies a través de Montjuïc conflueixen al sud de la muntanya, a l'àrea de Ntra. Sra. del Port, que en època romana es configura com una àrea litoral de gran importància, estretament relacionada per via terrestre i marítima amb *Barcino*.

El treball mostra l'interès de les aplicacions SIG per a l'estudi de paisatges centuriats. Aquestes eines han atorgat agilitat, precisió i fiabilitat a l'estudi arqueomorfològic, alhora que esdevenen essencials per estudiar la conceptualització i el desenvolupament de les trames centuriades, gràcies a la

la centuriació ocupa només una àrea relativament petita de l'ager *Barcinonensis*, la més immediata a la ciutat, mentre que el territori de la colònia comprenia també tot Collserola, delimitat pels rius Besòs i Llobregat a nord i sud, i el ramal vallesà de la *Via Augusta* per l'interior, entre l'arc romà de Martorell i el *terminus augustalis* de Montornès

unitària per a tot el conjunt, fundació urbana, xarxa viària i centuriació, que pot datar-se amb precisió entre la fundació de *Barcino* i les intervencions a la via conegudes pels mil·lars del 8 aC.

En treballs anteriors havia estat definit amb precisió el traçat litoral de la *Via Augusta* entre *Baetulo* i *Barcino* i el seu recorregut cap al Llobregat i Martorell (Gurt *et alii*, 1997). S'ha destacat que la via al delta del Besòs i al delta del Llobregat busca els terrenys més estables, en circular per l'interior i evitar els aiguamolls i llacunes litorals. En relació a l'articulació del territori, resulta especialment rellevant el traçat de la via al sud de *Barcino* on esdevé la diagonal de rectangles de 2 x 1 centúries i límit sud de la retícula teòrica. En aquestes àrees litorals la línia de costa d'època romana va poder definir-se aproximadament a partir de dades geomorfològiques i arqueomorfològiques, tot destacant la forta progradació de les planes deltaïques en època postromana, fet que accentua el caràcter litoral de la via al seu pas pel pla

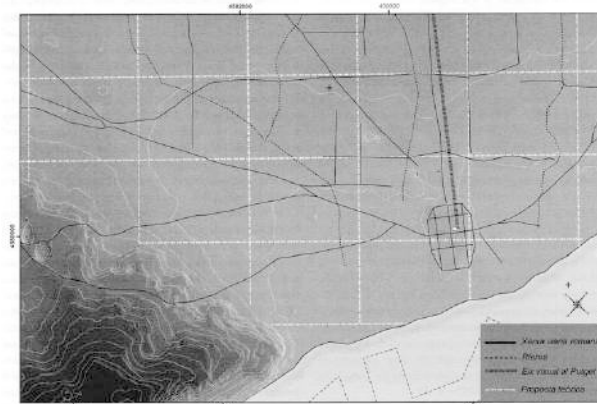
seva capacitat per recrear l'entorn antic i les condicions de visibilitat i percepció del moment de la planificació territorial. En aquest sentit, s'ha observat la relació entre quatre punts topogràfics de gran visibilitat territorial que haurien servit de referència per aplicar els càlculs geomètrics per traçar els eixos principals de la trama centuriada: el *mons Taber* al centre de *Barcino* i, al territori, el turó del Putget, el turó de les Tres Creus i l'elevació de Santa Madrona a Montjuïc. L'estudi de visuals entre aquestes elevacions permet deduir el disseny teòric dels *limites* principals de la trama, el *decumanus* del Torrent de l'Olla i el del Carrer Major de Sarrià, com també la determinació del mòdul de 15 x 20 *actus* de la retícula.

L'ús dels SIG i, en especial, les anàlisis de visibilitats, es perfilen com una eina molt útil en l'estudi de la conceptualització i posterior materialització de les centuriacions. Resulta interessant comparar els resultats d'aquest estudi amb les recerques que sobre les centuriacions a l'*ager Tarraconensis* hem desenvolupat aquests darrers anys. En aquest cas, els resultats són igualment remarcables (Palet, Orengo, Fiz, en premsa; Fiz, Palet, Orengo, en premsa) i suggereixen que a la visió més tecnicista, laica i economicista associada a aquest tipus d'estudis hi podem contraposar la importància que, per a la societat romana, va tenir el factor religiós, ideològic i simbòlic en la plasmació de l'ideal de paisatge romà. La conceptualització i configuració dels paisatges romans centuriats anava, per tant, més enllà de la seva funcionalitat pràctica per connotar també valors i significats culturals subjectius.

Tot i que no són l'objecte d'aquest article, sabem que aquest conjunt de canvis en l'estructuració del territori es tradueix en una intensificació de l'assentament rural, especialment al sector central-sud de la plana i a les zones més properes a la ciutat (Palet, 1997a). L'estructuració territorial respon a un mateix pla ordenador i va tenir un impacte en els patrons d'assentament. El procés no és, però, uniforme. Els estudis pol·línics realitzats per S. Riera mostren una explotació i transformació desigual del territori en època romana, en què destaca la manca de desforestacions generalitzades a escala regional al Pla (Riera, 1995, 2006: 102-103). El paisatge romà es caracteritza per la importància de les masses boscoses i la limitada representació pol·línica de conreus, els quals es relacionarien amb una agricultura especialitzada, intensiva i localitzada en petites superfícies que hauria comportat una transformació puntual de l'espai (Palet, Riera, 1994, 1997 i 2009).

El conjunt de dades permet de precisar la funció de la centuriació augusta. Hem d'entendre la quadriculació de l'espai com un recurs tècnic per organitzar el territori, un instrument que facilita la distribució de la terra i l'aprofita-

Detall de l'articulació entre la trama bàsica de la ciutat i la trama centuriada. (J. Ignacio Fiz, Josep M. Palet)

ment i la gestió dels recursos. Tanmateix, la centuriació respon també a un model "ideal" d'organització territorial que plasma una concepció "lògica" i racional de l'espai típicament romana, una trama que està pensada per dur-se a la pràctica i perdurar en el temps. Aquest esforç planificador comprenia el futur repartiment i l'assignació de terres a l'*ager*, però també la delimitació d'espais no dividits per tractar-se de boscos, de pastures i de terrenys inundables. Contra la uniformitat que es desprèn de les quadrícules teòriques, el territori de *Barcino* plasmaria bé aquesta realitat polidèrica, amb l'existència de boscos i de terres no assignades dins la retícula teòrica o de centúries no roturades en la seva totalitat.

NOTES

(1) El projecte duu per títol "Centuriació i estructuració de l'*ager* de la colònia *Barcino*. Anàlisi arqueomorfològica i modelació del paisatge" (Codi ICAC: 21.86) i s'insereix en l'ajut Batista i Roca de l'AGAUR (2008 PBR 00035), titulat "Avenços en tecnologies SIG per a l'estudi del paisatge agrari romà", dirigit pel Dr. J. I. Fiz.

(2) *Plano de la Ciudad de Barcelona (1933-1936)*, Servicio Topográfico del Ayuntamiento, E. 1: 5.000. PC. Ajuntament de Barcelona. Hem fet servir la versió rasteritzada disponible a la web de l'Institut Cartogràfic de Catalunya.

(3) *Root Mean Squared Error*, mesura de l'error estàndard en la rectificació dels elements a la base cartogràfica.

(4) *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona (1855)*, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Hem fet servir la versió digital d'aquest mapa a escala 1:10.000 de la web de l'Institut Cartogràfic de Catalunya.

(5) *Plano geométrico del término Jurisdiccional de Barcelona. 1851*. Plànol de la Ciutat. Ajuntament de Barcelona.

(6) La combinació de dos mòduls ha estat detectada, per exemple, a Reate (Sabine), on la tercera xarxa centuriada, d'època augusta, superposada a dues xarxes anteriors, sembla que combina un mòdul de 17 per 17 *actus* amb un de 17 per 20 *actus*, tot presentant també divisions clàssiques en tres o quatre unitats (Chouquer, Favory, 1992: 108).

BIBLIOGRAFIA

- ARIÑO, E. 1991. *Catastros romanos en el Convento Jurídico Caesaraugustano. La región aragonesa*, Saragossa.
- ARIÑO, E.; GURT, J. M. 1994. "La articulación de los catastros rurales con las ciudades romanas en Hispania", *XIV Congrès Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà*, vol. 2, Actes, pp. 34-36, Tarragona.
- ARIÑO, E.; GURT, J. M.; PALET, J. M. 2004. *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*, Salamanca-Barcelona.
- CLAVEL-LÉVÊQUE, M. (ed.) 1983. *Cadastres et espace rural. Approches et réalités antiques*, París.
- CLAVEL-LÉVÊQUE, M.; OREJAS, A. (eds.) 2002. *Atlas historique des cadastres d'Europe II*, Action COST G2, Luxemburg.
- CHOUQUER et alii 1987. *Structures agraires en Italie centroméridionale. Cadastres et paysages ruraux*, Collection de l'École Française de Rome, 100, Roma-París.
- CHOUQUER, G. 2004. "Crise et recomposition des objets : les enjeux de l'archéogéographie", *Études rurales* 167-168, París, pp.13-32.
- CHOUQUER, G.; FAVORY, F. 1991. *Les paysages de l'Antiquité. Terres et cadastres de l'occident romain*, París.
- CHOUQUER, G.; FAVORY, F. 1992. *Les arpenteurs romains. Théorie et pratique*, Errance, París.
- CHOUQUER, G.; FAVORY, F. 2001. *L'arpentage Romain. Histoire des textes, droit, techniques*, Errance, París.
- FIZ, I., PALET, J. M., ORENGO, H. (en premsa), "The making of the Roman landscape: conceptual investigations into the genesis of centuriated field systems", *36th Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (2-6 abril 2008)*, Actes, Budapest.
- GRANADOS, J. O. 1991. "Estructura urbana de la ciutat romana", a SOBREQUÉS, J. (ed.). *Història de Barcelona. La ciutat antiga*, vol. 1, Enciclopèdia Catalana, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, pp. 141-201.
- GURT, J. M.; RODÀ, I. 2005. "El Pont del Diable: el monumento romano dentro de la política augustea", *Archivo Español de Arqueología*, vol. 78, 191-192, pp. 147-166.
- GURT, J. M.; PADRÓS, P.; PALET, J. M.; PUJOL, J.; RIERA, S.; COMAS, M. 1997. "La Via Augusta entre le municipium Baetulo et la colonia Barcino", *Voies romaines du Rhône à l'Èbre. Via Domitia et Via Augusta, Documents d'Archéologie Française* 61, París, pp. 239-245.
- MENÉNDEZ, X.; SOLIAS, J. M. 1997. "La Via Augusta de Barcelone à Martorell", *Voies romaines du Rhône à l'Èbre. Via Domitia et Via Augusta, Documents d'Archéologie Française* 61, París, pp. 157-167.
- PALET, J. M. 1997a. *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època iberoromana i l'altmedieval. Segles II-I aC-X-XI dC*, Estudis i Memòries d'Arqueologia de Barcelona 1, Barcelona.
- PALET, J. M. 1997b. "Estructuració i ocupació del Pla de Barcelona en l'època romana: la xarxa centuriada de Barcino", a ROCA, J. (coord.). *Expansió urbana i planejament a Barcelona*, BCN Biblioteca Històrica 2, Institut Municipal d'Història, Proa, Barcelona, pp. 3-18.
- PALET, J. M. 2005. "L'estructuració dels espais agraris en època romana a Catalunya: aportacions de l'estudi arqueomorfològic del territori", *Cota Zero* 20, pp. 53-66.
- PALET, J. M.; RIERA, S. 1992. "La comunicación viaria entre Barcino (Barcelona) y Baetulo (Badalona) en relación con las características físicas del delta del río Besòs", *Cuaternalario y Geomorfología*, vol. 6, n. 1-4, pp. 123-133.
- PALET, J. M.; RIERA, S. 1994. "Landscape dynamics from Iberian-Roman (2nd-1st centuries BC) to early medieval times (12th century) in the Montjuïc-El Port sector (Plain of Barcelona, NE Iberian Peninsula)", *Archeologia Medievale* XXI, pp. 517-540.
- PALET, J. M.; RIERA, S. 1997. "Changements du paysage dans la plaine de Barcelone (Catalogne) de la Protohistoire au Moyen Âge", *La dynamique des paysages protohistoriques, médiévaux et modernes, XVII Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes*, CNRS, pp. 259-270.
- PALET, J. M.; RIERA, S. 2009. "Modelació antròpica del paisatge i activitats agropecuàries en el territori de la colònia Barcino: aproximació des de l'arqueomorfologia i la palinologia", a GUITART, J.; CARRERAS, C. (coord.). *Marques i terrisseries d'àmfores en el Pla de Barcelona*, IEC, Barcelona, pp. 137-147.
- PALET, J. M., ORENGO, H.; FIZ, I. (en premsa), Integración de metodologías SIG para el estudio del territorio en época romana: aplicación a las centuriaciones del *ager Tarraconensis*, *Anejos AEsPA* (Actas del V Simposio Internacional de Arqueología de Mérida, 2007).
- PALLARÈS, F. 1975. "La topografia i els orígens de la Barcelona romana", *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* XVI, Barcelona, pp. 5-48.
- PALLÍ, F. 1985. *La Via Augusta en Catalunya*, Faventia Monografías 3, Universitat Autònoma de Barcelona.
- RIERA-MORA, S. 1995. *Evolució del paisatge vegetal holocè al Pla de Barcelona, a partir de les dades pol·líniques*. Col·lecció de tesis doctorals microfíxades, núm. 2525 (ISBN:84-475- 0966-4), Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- RIERA-MORA, S. 2006. "Canvis ambientals i modelació antròpica del territori entre l'època ibèrica i l'alt medieval a Catalunya: aportacions de la palinologia", *Cota Zero* 20, pp. 99-107.

- RIERA-MORA, S.; PALET, J. M. 2005. "Aportaciones de la palinología a la historia del paisaje mediterráneo: estudio de los sistemas de terrazas en las sierras litorales catalanas desde la perspectiva de la arqueología ambiental y del paisaje", a RIERA, S.; JULIÀ, R. (eds.). *Transdisciplinary approach to a 8,000-yr history of land uses*. I Workshop of Catalan Network for the Study of Cultural Landscapes and Environmental History, Sèrie Monografies del SERP 5, pp. 55-74.
- RODÀ, I.; JÀRREGA, R. 1999. "Noves dades epigràfiques al Vallès Oriental: el terminus augustalis de Montornès", *Lauro* 16, pp. 5-12.
- ROMANO, D. G. 1998. "GIS Based Analysis of Ancient Land Division in the Corinthia, Greece", a PETERSON, J. *The use of Geographic Information Systems in the study of ancient landscapes and features related to ancient land use*, pp. 21-30.
- ROMANO, D. G.; TOLBA, O. 1996. "Remote sensing and GIS in the study of Roman centuriation in the Corinthia, Greece", a KAMERMANS, H.; FENNEMA, K. (eds.). *Interfacing the past, Computer applications and quantitative methods in archaeology*, CAA95, *Analecta Praehistorica Leidensia* 28, pp. 457-463.
- ROTH, A. 1996. "Modalités pratiques d'implantation de cadastres romains: quelques aspects", *MEFRA* 108, pp. 299-422.
- SLAPSAK, B.; STANCIC, Z. 1998. "Down to the millimetre - GIS in metrological study of ancient land divisions", a PETERSON, J. *The use of Geographic Information Systems in the study of ancient landscapes and features related to ancient land use*, pp. 105-110.
- SOLIAS, J. M. 1993. *La romanització del Baix Llobregat*, La Sentiu, Quaderns de divulgació, 18, Ajuntament de Gavà, Gavà.
- VION, E. 1989. "L'analyse archéologique des réseaux routiers: une rupture méthodologique, des réponses nouvelles", *Paysages découverts. Histoire, géographie et archéologie du terri-toire en Suisse romande* I, GREAT, Lausana, pp. 67-99. ❖❖❖

Andrés Naya

DESDE LOS FOGONES: LA REVISTA "CARRER" (1)

La revista *La Veu del Carrer* de la Federació d'Associacions Veïnals de Barcelona (FAVB) fa més de trenta anys que publica allò que altres mitjans de comunicació no fan: la realitat dels carrers i el veïnat ciutadà. Publiquem un dels articles del llibre *25 anys de Barcelona a CARRER (1991-2016)*, el que, a tall d'epíleg, escriu l'ànima de la publicació durant la seva llarga història.

Todo empezó el 18 de mayo de 1989. *El Periódico de Catalunya* publicaba una entrevista a la presidenta de la FAVB, Margarita Rodríguez, bajo el título "Pasan olímpicamente de nosotros", en la que denunciaba a la Generalitat con estas palabras: "Nunca nos han abierto ni una puerta ni una ventana. Cuando el Sr. Comas monta su rollo, llama asociación por asociación, pero se niega a recibir a la Federación".

La respuesta no tardó en llegar y el conseller de Bienestar Social, Antoni Comas, nos convocó a una reunión. Nos dio 24 horas para que presentáramos algún proyecto en el que pudiera colaborar. Presentamos tres: la publicación de un libro sobre la Barcelona de los barrios, la edición de una revista y la financiación de una red de fax en todas las asociaciones. Como se puede ver, todos buscaban mejorar la comunicación entre la FAVB y los barrios y entre las mismas asociaciones. El acuerdo se firmó en 1990. Nos rechazaron la propuesta de la red de fax, pero salió *La Barcelona dels barris*, que ya ha alcanzado la tercera edición, en cada una de las cuales se han revisado los datos para mantener el libro actualizado.

La revista también vería la luz, en octubre de 1991, con 20 páginas y una tirada de 20.000 ejemplares. Portada y contraportada a color. En los créditos hacíamos constar que la edición era posible gracias a la colaboración de la Generalitat. Eran tiempos de confrontación entre las dos instituciones de la plaza de Sant Jaume. La Generalitat la presidía Jordi Pujol y el alcalde era Pasqual Maragall. Las espadas estaban en alto y, buscando el apoyo de ambas administraciones, nos entrevistamos con el concejal socialista Antonio

Santiburcio para tender puentes. Reaccionó negativamente. "No subvencionaré una publicación que nos va a poner a parir", nos dijo.

El 29 de octubre de 1991 presentamos la revista en el bar Els Quatre Gats. De parte de la FAVB asistió el nuevo presidente, Pep Miró; por el Ayuntamiento, Albert Batlle, y por la Generalitat, Felip Puig, quien, al leer el titular de la portada de nuestro flamante primer número —"Aluminosi, solucions lentes e insuficients"— no pudo evitarlo y, torciendo el morro, exclamó: "¡Pues empezamos bien!".

LA BARCELONA DE MARAGALL

La revista nació a principios de los años noventa, con la ciudad en plena efervescencia olímpica. Los Juegos necesitaban un escenario y la ciudad se estaba transformando para ellos. Las obras eran numerosas. Las inversiones, muy altas. La participación ciudadana brillaba por su ausencia. Era una ciudad obnubilada de la que estaba ausente el tradicional sentido crítico. Ser sede olímpica nos adormiló. No se planteaban preguntas. No había debates. Eran tiempos de enorme complacencia en una ciudad en la que, mientras tanto, se descubrían miles de viviendas enfermas de aluminosis que necesitaban reparaciones urgentes o nuevos edificios que las sustituyesen.

Eugení Madueño, en un artículo publicado el 27 de febrero de 2007 en su sección Zona Peatonal, en *La Vanguardia*, recordaba que *Carrer* había nacido para "poner algo de crítica al ombliguismo y la mermelada mediática que las Olimpiadas generaban. Ciertamente entonces éramos todos maravillosos, pero, como se vio años después, tanta complacencia solo sirvió para dejarnos aturdidos y rezagados".

El primer nombre que se barajó para la publicación fue *La Barcelona dels Barris*. Queríamos visualizar que existían diferentes Barcelonas. No nos convenía y optamos por

Andrés Naya Cabrero, membre de l'AV Prosperitat, vicepresident de la FAVB durant molts anys. Fundador i editor de *La Veu del Carrer* fins al 2021.

Carrer, pero no pudimos registrar este nombre al existir con el mismo título otra publicación en el Baix Llobregat. Finalmente nos decidimos por *La Veu del Carrer* —con la tipografía Garamond y la palabra “Carrer” más grande, destacando sobre el resto—. Poco más tarde ya era conocida por este único nombre, más popular. El nacimiento de *Carrer* supuso el final de *Favb informa*, una carpeta con contenidos informativos que durante 15 meses se mandó a entidades y activistas vecinales. Los promotores enseguida vimos la necesidad de incorporar a la codirección de la revista a un periodis-

Concebimos *Carrer* como una publicación que debía estimular el sentido crítico y el activismo vecinal. Llenar de contenido las páginas de los primeros números fue fácil. No faltaban temas. Pusimos mano a la obra y comenzamos a preparar un número especial sobre *La Barcelona de Maragall*. Lo organizamos en forma de diccionario, inspirándonos en aquel mítico número de la revista CAU, *La Barcelona de Porcioles*

ta que nos aportara los conocimientos del oficio. Preguntamos a María Eugenia Ibáñez y esta nos indicó el nombre de Ernest Alós, que aceptó encantado y compartió responsabilidades con Roser Argemí y conmigo.

El periodista y novelista Francesc González Ledesma, en su sección El Día y la Noche, de *La Vanguardia*, publicó un texto titulado “La voz de la calle”. Entre otras cosas aseveraba: «Los barrios no tienen un corazón hecho de hojas de catastro, sino un corazoncito sentimental, sandunguero y rumboso. Bienvenida sea la nueva voz y ojalá se la oiga”.

Concebimos *Carrer* como una publicación que debía estimular el sentido crítico y el activismo vecinal. Llenar de contenido las páginas de los primeros números fue fácil. No faltaban temas. Pusimos mano a la obra y comenzamos a preparar un número especial sobre *La Barcelona de Maragall*. Aunque el contexto político era muy diferente —vivíamos en democracia—, lo organizamos en forma de diccionario, inspirándonos en aquel mítico número de la revista CAU, *La Barcelona de Porcioles*. Más

Candel i Català-Roca a l'antiga seu de la FAVB, l'any 1993 (Foto: Miguel López)

de 50 colaboradores redactaron centenares de entradas para elaborar un acercamiento crítico a la Barcelona de los Juegos Olímpicos. Sobresale la contraimagen olímpica que nos entregó Joan Brossa a través de nuestro colaborador Roc Parés. Azagra puso imágenes a algunas palabras. Perich nos prestó algunos dibujos, y de Núria Pompeia recuerdo uno memorable que presentaba a Cobi travestido.

El número de *La Barcelona de Maragall* se presentó el 19 de noviembre de 1992 en el Pabellón de la República —una reconstrucción del que se levantó para la Exposición Internacional de París de 1937—. Manel López, periodista, pronunció una ponencia sobre “La prensa de barrios a Barcelona (1968-1977)”. Terminamos el acto brindando por el éxito de la revista. El número tuvo un impacto importante en los medios de comunicación de la ciudad. Para Jaume Fabre, “equilibraba la imagen maravillosa que daban las altas esferas”. Fue editado en Madrid, traducido al castellano, en formato de libro.

CANDEL, CATALÀ-ROCA Y LAS JUDÍAS

Aquellos primeros años promovimos un encuentro delicado. Nos pusimos en contacto con el maestro de fotógrafos Francesc Català-Roca para pedirle su colaboración. Nos recibió en su archivo, situado en unos sótanos repletos de cajas y fotografías. Nos cedió varias de ellas, que fuimos publicando posteriormente. Nos preguntó si teníamos contacto con Paco Candel: “Me haría ilusión conocerlo”. Llamamos a Paco y consintió muy gustoso en el encuentro. Montamos una comida en la bodega La Palma, en la calle de Sant Just. Carmen nos cedió el pequeño comedor que usaba la familia y Roser Argemí y yo tuvimos la suerte de acompañarlos. Nos comimos un potaje de judías. No olvidaré nunca la mirada que los dos se intercambiaron. Frente a los platos humeantes, uno de ellos propuso: “¿Nos olvidamos de las pastillas?”. Dicho y hecho. Dos horas para comer y desgranar recuerdos sobre lugares y gentes que son historia de Barcelona. Por la conversación pasaron Miró, Can Tunis, Sabaté, Carmen Amaya, la Chunga, el Somorrostro, la calle de Lledó y las tertulias que se

celebraban en el lugar donde nos encontrábamos. Parecía que se conocieran de siempre. Les sacamos un compromiso: la contraportada del número 16 sería una foto de Català-Roca con un texto de Candel. El texto lo tituló “Instante mágico”. La foto mostraba un grupo de gitanos bailando en Montjuïc. Destaca una jovencísima Chunga. Al fondo, humeaban “las tres chimeneas fabriles del Paralelo”. Candel terminaba así: “...un gitano inicia el rasgueo de la guitarra y el de en medio marca los primeros pasos que va a iniciar... es un instante mágico aparte de todo lo demás. Dentro de poco será todo aquello una zarabanda. Ese es el duende de mi tocayo Francesc Català-Roca. En sus fotografías te explica lo que hay y te prepara para lo que habrá”.

Josep Maria de Porcioles murió en septiembre de 1993. Ya teníamos cerrado el número 18 de *Carrer*. Solo tuvimos tiempo para cambiar la portada. Pusimos una esquela con la frase «Los vecinos y vecinas no te olvidamos»

LA MUERTE DE PORCIOLES

Josep Maria de Porcioles murió en septiembre de 1993. Ya teníamos cerrado el número 18 de *Carrer*. Solo tuvimos tiempo para cambiar la portada. Pusimos una esquela con la frase «Los vecinos y vecinas no te olvidamos». No le pareció bien al amigo González Ledesma y en *La Vanguardia* escribió: “*La Veu del Carrer* [peca] al dedicar al ex alcalde Porcioles una esquela irónica”. El amigo Ledesma no se acordaba de las veces que el movimiento vecinal hubo de defenderse del alcalde franquista.

En el número siguiente, el 19, le dedicamos diferentes trabajos. Entre ellos destaca una entrevista que Eugeni Madueño le había realizado el 24 de octubre de 1990. Eugeni introducía la entrevista indicando que “Porcioles dijo más de lo que sentía que de lo que convenía. Así que cuando le remití la copia del original que ahora publicamos suprimió todos los nombres y alusiones personales y movilizó todos sus recursos, que eran muchos y poderosos, para asegurarse de que la entrevista saldría publicada según sus deseos. Lo consiguió. Actuó como hacía siempre. Jovial en el trato, pero inflexible en la consecución de sus intereses”. *Carrer*, tres años después, la publicaba íntegra. Entre otras perlas decía: “Antes se especulaba con suelo, y ahora con pisos”.

Encerramos en la sección El Cuarto Fosc a los autores

Els primers anys de Carrer, les pàgines es muntaven de manera quasi artesanal; aquesta és del número 3

del mencionado monográfico *La Barcelona de Porcioles*, publicado en la revista CAU, en aquella época hipercríticos con el porciolismo y muchos de ellos ahora con responsabilidades de gobierno. Cuando murió el exalcalde franquista nadie hizo declaraciones; nadie recordó quién había sido Porcioles. Callaron. Solo Jordi Borja nos contestó en un artículo publicado el 5 de noviembre de 1993 en *El Periódico de Catalunya*. Argumentaba que era injusto que se silenciara a los que se opusieron a sus políticas. Se refería al movimiento vecinal, a los colegios profesionales y a algunos periodistas. Consideraba que “si alguien merecía el cuarto oscuro de la historia ciudadana eran los ayuntamientos franquistas”. No habría pasado nada si hubieran recuperado sus críticas y valoraciones en lugar de callar. Cerramos el número con una fotografía de la obra *Record d'un malson*, del poeta visual Joan Brossa, que permanecía escondida en unas dependencias del Ayuntamiento de Sant Adrià de Besòs. La escultura ofrecía en bandeja la cabeza del exalcalde a la ciudadanía. Los políticos de la democracia no consideraban políticamente correcta su exhibición. Por eso la tenían oculta. Solo pudimos sacarla del almacén en forma de fotografía.

Consell de redacció del número 142 de *Carrer*,
celebrat a l'octubre de 2016
(Foto: Dani Codina)

LOS POLÍTICOS Y CARRER

La delegada del Gobierno en Catalunya, Julia García-Valdecasas, se enfadó mucho con lo que publicamos respecto al desalojo del cine Princesa. Nos llamó a capítulo. Acudimos Roser Argemí y yo mismo. Nos recibió en el palacete de la Delegación del Gobierno en la esquina de las calles de Mallorca y de Roger de Llúria, y nos dijo: “Les voy a reproducir unas imágenes grabadas durante la operación policial, tan criticada por ustedes”. Solo salían jóvenes okupas lanzando a los agentes diversos objetos sólidos y líquidos. De pronto vimos que en un ángulo superior de la pantalla aparecía un reloj que frecuentemente saltaba los minutos. Al preguntarle por qué habían editado el video nos espetó: “¡No les voy a pasar las cuatro horas de filmación!”. Dimos por terminada la reunión.

Llevábamos editados unas decenas de números cuando José María Violant, jefe del gabinete de Antoni Comas, nos llama y nos pregunta: “¿Para cuándo la entrevista al consejero?”. No la habíamos pedido. Comprobamos que el clientelismo no era solo un rumor. No la publicamos nunca. Ciertamente nuestra decisión tuvo consecuencias: nos rebajaron la subvención y nos vimos obligados a disminuir la tirada de 20.000 ejemplares a 8.000. Ellos mandaban; nosotros defendíamos nuestra independencia. Las subvenciones —dinero de todos— no deben comprar voluntades. Denunciamos el castigo sufrido y planteamos la necesidad de objetivar el derecho a esas ayudas. *Carrer* no ha entrevistado nunca a políticos en ejercicio. Las instituciones ya tienen —y mantienen— sus aparatos de propaganda.

Sí que entrevistamos al alcalde de la transición, Josep Maria Socias Humbert. Ya estaba retirado de la política activa. Repasar su época era de mucho interés. Y no había concedido antes ninguna otra entrevista. Se lo propusimos a Josep Maria Huertas Claveria, que, encantado, le hizo una espléndida entrevista para el número 31. Consiguió que Socias Humbert llamara a algunas cosas por su nombre.

Un día, Manel Andreu, presidente de la FAVB, se presentó en *Carrer* indignado. Venía de la alcaldía. El alcalde Joan Clos le había expresado su descontento por las duras críticas que hacíamos al Fórum de les Cultures. El periodista

Marc Andreu había publicado un texto con este título: “El fracás de la impostura”. El alcalde le cuestionó la subvención, pero finalmente no se atrevió a castigarnos. Otros políticos socialistas nos habían pedido antes, con más o menos impertinencia, que rectificáramos cosas publicadas. Jordi Parpal, al que habíamos encerrado en El Cuarto Fosc por obtener beneficios de las funerarias, desmentía que tuviera interés en las empresas que negociaban con la muerte: “Ni he asesorado ni formo parte de ninguna multinacional de la muerte”.

En el número 95 publicamos el artículo “L'especulació i la negligència municipal incendien Can Ricart”. Xavier Casas, teniente de alcalde, se dio por aludido. Su honra quedaba malparada y ejerció el derecho de rectificación. No nos llamó, no pudimos explicarnos y nos amenazó con echar sobre *Carrer* todo el peso de la ley. Publicamos sus largas explicaciones. Sin amenazas también lo habríamos hecho.

La delegada del Gobierno en
Catalunya, Julia García-Valdecasas,
se enfadó mucho con lo que
publicamos respecto al desalojo del
cine Princesa. Nos llamó a capítulo.
Acudimos Roser Argemí y yo mismo

En la época del alcalde Trias molestaron varios números. La teniente de alcalde Maite Fandos, interpelada por la portada de la revista con un dibujo de Miguel Fuster y el titular “Pocs serveis socials per a tanta crisi”, manifestó: “¿Cómo podemos subvencionar una revista como esta?”. El imputado Marc Puig era el jefe de la censura: carteles, revistas y libros pasaban por sus manos. Nos suprimió la publicidad institucional.

Los políticos son una fauna peculiar. En más de una ocasión, y a través de terceros, nos enterábamos de que lo primero que miraban al recibir la publicación era la sección El Cuarto Fosc para ver si salían en ella. Un responsable de *Carrer* coincidió con Enric Truñó en las escaleras del metro de Jaume I. El concejal socialista lo saludó con una sonrisa de oreja a oreja. “M'ha dit la meva dona que m'heu ficat a El Cuarto Fosc, dijo con satisfacción. Será verdad aquello de que lo importante es que hablen de uno aunque sea mal. La teniente de alcalde Eulàlia Vintró nos agradeció que la hubiésemos encerrado en el número 55 por no convocar el pleno del Distrito de Nou Barris. Ella era la presidenta. Nos mandó unas líneas de disculpa y convocó el plenario. ❖❖❖

GENT vernedenca

FRANCISCO IBÁÑEZ, UN VERNEDENC UNIVERSAL

La mort del nostre veí historietista Francisco Ibáñez Talavera (Barcelona, 1936-2023) el proppassat 15 de juliol ha fet recordar com va treure temps de la seva inesgotable capacitat de treball per tal de col·laborar amb diferents entitats del barri de la millor manera que coneixia: dibuixant.

Les dues imatges que il·lustren aquesta pàgina corresponen a la jornada d'inauguració de Verneda Solidària, el 16 de desembre de 1994. Ibáñez va comparèixer al matí i va dibuixar el seu personatge més internacional, Mortadel·lo, en una al·legoria de l'acampada que en aquells moments es realitzava a Barcelona en favor del 0,7%.

Uns anys abans, el 1990, Ibáñez havia estat el pregoner de la Festa Major de La Verneda de Sant Martí. El pregó s'havia de fer a la tot just inaugurada ronda de Sant Martí, però la pluja va obligar a celebrar l'acte al teatre del col·legi La Caixa. Allà va explicar com va arribar al barri l'any 1966 i com la primera impressió va ser que viuria en un poble del Far West. La Verneda de Sant Martí estava en plena construcció i el bloc de Gran Via amb Bac de Roda (una Gran Via encara inexistent) on va anar a parar li devia semblar un fortí enmig del desert. El pregó continuava presentant, amb dibuixos que tenien Mortadel·lo com a protagonista, els principals actes de la festa.

Els comentaris sorgits després del seu traspàs s'han fet ressò dels reconeixements que va tenir en vida: el Gran Premi del Saló del Còmic de Barcelona (1994); la *Medalla de Oro al Mèrit en las Bellas Artes*, del ministeri de Cultura

(2002); la Creu de Sant Jordi (2021); la Medalla d'Or al Mèrit Cultural, de l'Ajuntament de Barcelona (2022). Crida l'atenció la manca de dos guardons: el *Premio Princesa de Asturias de las Artes* (al qual optava en els darrers tres anys) i el reconeixement dels seus veïns a través del Premi Sant Martí, que atorga el Consell del Districte de Sant Martí. És estrany, perquè el Consell de Memòria Democràtica del mateix districte, en una reunió celebrada el catorze de juny del 2022, va suggerir a la Coordinadora d'Entitats de La Verneda-Sant Martí que presentés la candidatura.

La SOCIETAT D'ESTVDIS DE LA VERNEDA DE SANT MARTÍ (SELAV) va fer la proposta oficial, el disset de desembre passat, perquè la Ponència del Nomenclàtor de la Ciutat reservés l'espai davant de la casa de l'historietista, uns jardins del semicobriment de la Gran Via, per posar-li el seu nom en el moment que traspassés. A més, juntament amb altres entitats del barri (Centre de Solidaritat de La Verneda, Eix Comercial Sant Martí, Coral La Flama i les associacions de veïns La Verneda Alta i La Pau) estava preparant la presentació de la candidatura per a atorgar-li el Premi Sant Martí d'enguany... després de seixanta edicions. ♦♦♦

PREGÓ DE LA FESTA MAJOR DE 1990, PER FRANCISCO IBÁÑEZ

[Dissabte, 19 de novembre de 1990, Teatre de l'Escola La Caixa]

Aseguran que la lluvia es una bendición del cielo, por lo tanto podemos decir que somos, si no el pueblo elegido, por lo menos sí el barrio elegido, porque... ¡menuda cantidad de bendición nos están enviando!

Bien; ante todo, permitidme que os dé la gracias a todos por vuestra asistencia a este acto con el que, una vez más, iniciamos nuestra Fiesta Mayor. La Fiesta Mayor de un barrio entrañable que a lo largo de los años ha ido evolucionando a más y mejor y ha pasado de ser una especie de parcela del lejano y salvaje Oeste americano, ignoto y atiborrado de indios, a esta realidad de grandes edificios, hermosas avenidas y sobre todo gentes magníficas, maravillosas, humanas, que le dan vida y le inyectan una sensación de progreso constante.

Yo aterricé por aquí hace unos veinticinco años y puedo dar fe de esta evolución continua. Vivía entonces rodeado de una especie de selva amazónica o africana, donde prácticamente veía corretear a Tarzán y su mona Chita. Bueno, luego me dijeron que no, que eran el Fraga y el Carrillo, que estaban haciendo mítines políticos. Y aquellas selvas, aquellos descampados, fueron dejando paso a esta hermosa realidad plétórica de constantes mejoras, entre las que podemos contar últimamente con ese autobús 54 que nos lleva hasta el quinto pino. Bueno, todavía no tengo claro qué es lo que vamos a hacer al quinto pino, pero la cuestión es que ahí tenemos el autobús ese. También tendremos dentro de cuatro días la esperada línea de "metro". Yo, cada vez que veo obreros haciendo un agujero pienso "¡Ya está ahí, ya está ahí!"... Luego me dicen que no, que es un hoyo de Parques y Jardines para plantar un pino, pero bueno, la cuestión es que la cosa está al caer. E incluso no me extrañaría que cualquier día inauguraran una sucursal del aeropuerto del Prat o una estación intermedia del Challenger americano.

Asimismo, aquí tenemos esta recuperada ronda de San Martín, amplia, hermosa, soleada, que en comparación, deja a la 5ª Avenida de Nueva York convertida en callejuela suburbial. Esta Ronda que resulta un marco incomparable para acoger nuestra Fiesta de la que paso a haceros un breve resumen. Y digo breve porque este año desborda ya todas las previsiones en cuanto a cantidad, brillantez y calidad de actos.

Y por aquello de que una imagen vale más que mil palabras, sobre todo si es la imagen impresa en nuestros billetes de diez mil cucas, voy a requerir la ayuda de mi hijo predilecto, hijo si no de mi sangre sí de mi tinta, de mi adorado Mortadelo, para dar un somero repaso a algunos de estos actos que van a tener lugar. Afortunadamente y ya puestos a hacer las cosas a lo grande, también contamos con el respaldo de esta magnífica pantalla conseguida gracias al esfuerzo y la tenacidad de estos impagables amigos, Montse y Javi, que junto con el resto de componentes de la Junta se han desvivido para que los festejos de este año sean recordados con admiración en los siglos venideros.

En primer lugar y tras la anunciada y vistosa Cercavila, tendrá lugar... **(1)**

...eso, eso exactamente. Un gran baile de Fiesta Mayor a cargo de HUAPACHÁ COMBO y donde todos podremos hacer una exhibición de cómo se lo pasa bien uno meneando el esqueleto y dando rienda suelta a la marcha que llevamos dentro.

Mañana domingo tendremos, entre la tira de actos, UNA PASSEJADA EN BICI... **(2)** ¡Recordad que no hace falta ser un Indurain de esos! ¡Con dos piernas y una bici entremedio basta! Bueno, si el tiempo no acompaña, la pasejada podrá hacerse en góndola veneciana, digo yo.

Durante toda la semana próxima será el no parar, oigan. Tendremos petanca, pintura, ¡Ah!, una gran actuación de payasos... **(3)**

... ¡vaya, la pifiamos! No, no, me equivoqué; jesto es para anunciar una velada de lucha libre!... **(4)** Ahora, ahora sí... Ya saben, los hay que pierden la cabeza por eso de los payasos.

También vamos a tener billar, cine... ¡y una gran fiesta para los niños! **(5)**

... ya sabéis, los niños, que con su encantadora inocencia y sus candorosas travesuras, todo se lo merecen.

Asimismo la vamos a gozar cantidad con un inolvidable concierto de rock a base de grupos del barrio. ¡A no perderselo, que va ser cosa seria!... **(6)**

Estará el SANT MARTÍ STREET MACHINE, con música, graffitti, ¡ah; y monopatín...! **(7)**

... bueno, creo que Mortadelo no ha terminado de entender exactamente cómo funciona eso del Monopatín...

Naturalmente, habrá más bailes, cantidad de bailes de Fiesta Mayor donde cada uno podrá sacudirse hasta el disloque, hasta quedar como el pobre Mortadelo... **(8)**

Havaneras, jazz, ballet, ¡y a tener muy en cuenta nuestro CORREFOC, el primer ANIVERSARI DIABLES DE LA VERNEDA I BATEIG DE LA CUCA... **(9)**

... bien; me temo que Mortadelo también anda ligeramente despistado con lo que es eso del "bateig de la cuca".

En fin, la relación sería interminable y yo creo que, lo que todos deseáis, es dejar de aguantar este "rollo" e ir a lo que interesa, o sea, a pasarlo en grande. Así que vuelvo a repetir, infinitas gracias a todos por vuestra asistencia, un fuerte abrazo y... ¡a pasarlo bien, que son cuatro días! ❖❖❖

NÚMERO 1

NÚMERO 2

NÚMERO 3

NÚMERO 4

NÚMERO 5

NÚMERO 6

NÚMERO 7 (desaparegut)

NÚMERO 8

NÚMERO 9

La biblioteca Gabriel García Márquez té un racó dedicat a Francisco Ibáñez (planta primera) amb gran part de la seva obra. Després de la mort de l'historietista, ha posat a disposició del públic un llibre d'homenatge.

ROMPETECHOS

13, RUE DEL PERCEBE

MORTADEL·LO I FILEMÓ

EL BOTONES SACARINO

PEPE GOTERA Y OTILIO

EL JUEVES (estiu 2023)

Taller d'història

ART URBÀ A LA VERNEDA DE SANT MARTÍ: LES PERSIANES

L'espai públic de la ciutat és ple de manifestacions artístiques. I viuen una relació turbulenta entre els artistes i les autoritats municipals. Cal separar què és un grafiti i què és art urbà: els grafitis són cal·ligrafies realitzades repetidament (els *tags* o firmes) i art urbà són intervencions artístiques realitzades amb mitjans múltiples: adhesius, plantilles, mosaics... Una mostra d'aquest darrer són les persianes decorades del nostre barri. El Taller d'Història de La Verneda de Sant Martí ha recopilat alguns exemples.

L'origen del grafiti es troba a la Nova York dels anys setanta, vinculat a la cultura hip-hop de les bandes de barri. Els altres senyals d'identitat són el rap i el break-dance. Arriba a Barcelona als vuitanta per influència de la música rap i les pel·lícules estatunidenques. Des de llavors a Barcelona hi ha hagut un estira-i-arronsa entre els artistes i les autoritats municipals, amb períodes de diàleg i col·laboració i d'altres de repressió a base de multes.

El 2008 neix el projecte Persianes Lliures amb la idea que el comerciant cedeixi la seva persiana a un artista urbà. Durant dos anys es van pintar més de mil cinc-centes persianes a la ciutat. Els canvis de govern al municipi han suposat variacions en l'actitud oficial sobre l'art urbà i els grafitis: ara integrant-lo en la política cultural de l'Ajuntament, ara multant els autors.

En els últims anys, els comerciants del barri semblen haver acceptat amb satisfacció que les persia-

El 2008 neix el projecte Persianes Lliures amb la idea que el comerciant cedeixi la seva persiana a un artista urbà. Durant dos anys es van pintar més de mil cinc-centes

nes del seu negoci s'embelleixin amb dibuixos de qualitat. Hi ha molta varietat d'autors i també unes quantes organitzacions que, per un mòdic preu, "alegren" els carrers un cop les botigues tanquen el negoci. Entre les que tenen obra al barri hi ha: berok, arteextra, joelarroyo, lucasamat...

Els temes són d'allò més heterogenis. Per exemple, la imatge que il·lustra aquesta pàgina està a les casetes del passatge Antoni Gassol. Ja no és un "tostadero de café" però s'ha volgut recordar la seva antiga dedicació afegint un personatge de còmic com Carpanta.

A la selecció de persianes decorades que ha fet el Taller d'Història del Barri (que es pot veure a les dues pàgines següents) es pot apreciar des de la creativitat de les de Pollastres Raso, del col·legi Sant Rafael o de Tallers Guinardó a la simple exhibició dels productes de la botiga (els llibres i llapis de la Llibreria Ronsol o les ampolles de vi del Nou Celler Puigcerdà). ♦♦♦

Participen en aquest estudi: Antònia Pascual, Carme Farré, Concha Martín, Ester Riera, Gloria Tormo, Jacoba Castillo, Javier Gutiérrez, Jordi Salas, Josep Manera, Josep Maria Sarabia, Llorenç Homar, Maite Alcaine, Maria Teresa Serret, Miguel González Acosta, Pepi Carpintero, Pilar Martínez Arce, Teresa Prats, Teresa Zurita.

PERSIANES DECORADES DE L

JAMONES RODRÍGUEZ
Huelva, 32

GIMNÀS KORYO
Dr. Zamenhof, 5

DIABLOS DE LA VERNEDA
Dr. Zamenhof, 23

JC ESTILISTES
Treball, 243

HERBOLARI MONTSERRAT
Guipúscoa, 77

CLASS IMAT6
Agricultura, 262

YOGA DHAM
Huelva, 111

EL REBOST DE SANT MARTÍ
Cantàbria, 47

POLLASTRES RASO
Pont del Treball Digne, 13

NOU CELLER PUIGCERDÀ
Puigcerdà, 272

TANT COM PUC
Maresme, 253

PIROTÈCNIA LA TRACA
Camp Arriassa / Guipúscoa

NACEX
Prim, 141

CLÍNICA VETERINÀRIA ACE
Maresme, 195

IMMOBILIÀRIA SANT MARTÍ
Cantàbria, 8

TESLABORAL
Jordi Rubió i Balaguer, s/n

TRASTERO AZUL
Julián Besteiro, 14

CONSULTA PODOLÒGICA
Plaça de Mercè Capsir

A VERNEDA DE SANT MARTÍ

CON V DE VERO
Dr. Zamenhof, 5

DON FIESTA
Provençals, 267

LLIBRERIA RONSOL
Provençals, 268

XURRERIA CARMEN
Menorca, 23

SOMIAR SONS
Agricultura, 300

COL·LEGI SANT RAFAEL
Agricultura, 290

CARMEN ESTILISTA
Josep Miret, 21

EL RACÓ DE LA SALUT
Cantàbria, 52

REFORMAS FLASH FAMILY
Josep Miret, 6

BARBERIA BINÈFAR
Binèfar, 4

TALLERS GUINARDÓ
Via Trajana, 15

FLORES & HOJAS
Prim, 166

DI CARVALHO ARTE
Cantàbria, 7

CARNISSERIA GARCIA
Agricultura, 258

ASSOCIACIÓ DE VEÏNS SANT MARTÍ
Andrade, 176

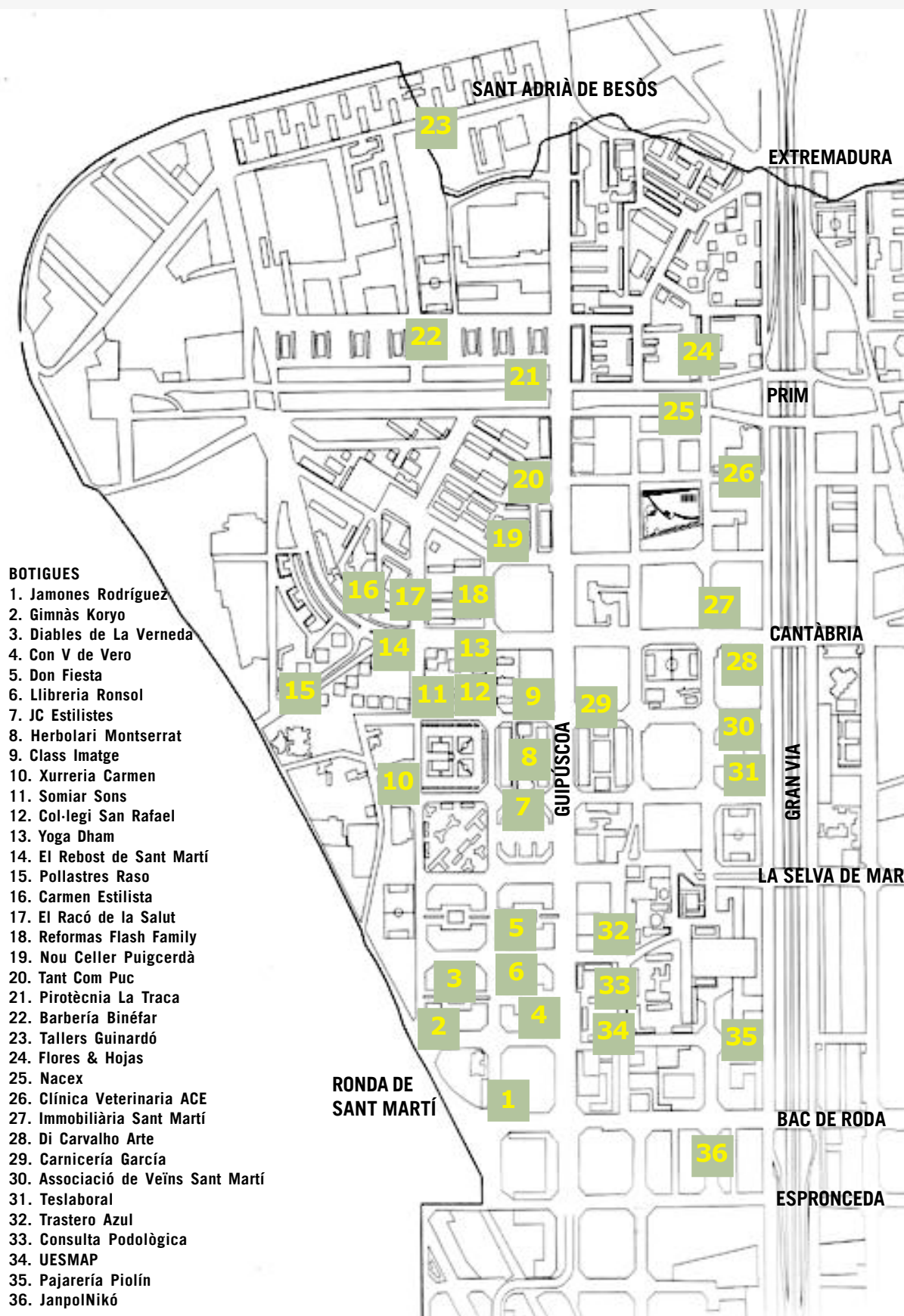
UESMAP
Plaça de Mercè Capsir

PAJARERIA PIOLÍN
Fluvià, 190

JANPOLNIKÓ STYLIST
Andrade, 45

publicacions

PEDRA I PODER. EL PALAU MAJOR DE BARCELONA

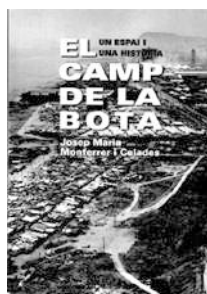
Ramon J. Pujades (MUHBA, 2023)

Dins dels actes del 80è aniversari del Museu d'Història de Barcelona (MUHBA) s'ha publicat aquest monumental llibre sobre el Palau Major. Un gran desconegut tot i presidir un lloc tan visitat com la plaça del Rei barcelonina. Com diu l'autor a la introducció "l'any vinent, 2024, es compliran onze segles del primer esment documental que situa inequívocament el Palau Major o Palau Vell de Barcelona a la mateixa àrea urbana que continua ocupant avui. [...] Si provem de demanar els barcelonins que ens indiquin com adreçar-nos-hi, descobrirem amb sorpresa que la gran majoria no saben ni de què els estem parlant".

CADA DIA ÉS FESTA

Bienve Moya (Editorial Barcino, 2014)

L'extensa obra del vilanoví Bienve Moya (*Rondalles i llegendes catalanes, La Festa a Catalunya, La llegenda dels sants*) com a etnòleg s'eixampla amb aquest llibre "que no té la voluntat de ser una guia perquè el lector pugui preparar la sortida de cada cap de setmana. Té la pretensió de mostrar, en una panoràmica prou àmplia, el ric paisatge actual de la festa popular catalana". El llibre està ordenat cronològicament per estacions, des de sant Eloi, patró dels orfebres (1 de desembre, a Berga i Campdevànor) fins a santa Cecília, patrona dels músics i de la música (22 de novembre). Moya defineix la festa com "un espai mental i físic sense conflictes que una comunitat utilitza per retrobar-se".

EL CAMP DE LA BOTA. UN ESPAI I UNA HISTÒRIA

Josep Maria Monferrer (Octaedro Editorial, 2012)

L'autor és el president de l'Arxiu Històric de la Mina i del Camp de la Bota. Com explica al llibre "a molta gent, quan sent a parlar del Camp de la Bota, li acostumen a venir a la ment imatges de brutícia, misèria i marginació i, certament, no són imatges del tot irreals. Però això és només una cara de la moneda". Aquesta obra aclareix tots els aspectes de la història del desaparegut barri de barraques. Estava situat on avui hi ha el complex del Fòrum de les Cultures. L'indret és recordat pel nomenclàtor amb una placa mig amagada que defineix el lloc com "Parc del Camp de la Bota". Així es resumeixen cent cinquanta anys d'història.

L'ALIANÇA DEL POBLENOU. 150 ANYS FENT HISTÒRIA

Maria Favà (Ajuntament de Barcelona, 2022)

La periodista poblenovina Maria Favà, fundadora del diari *Avui*, escriu la crònica de l'Aliança del Poblenou en el seu cent cinquantè aniversari. Defineix l'entitat com "un reflex de la vida del barri i de la ciutat. En molts moments ha estat pionera en posar en marxa iniciatives que els poders polítics i econòmics no preveïen. Compleix allò que es diu que la societat civil s'avança a les lleis. L'objectiu fundacional de L'Aliança era crear una societat *recreativa i cultural*, balls i obres de teatre i sarsueles en castellà. Però ben aviat aquest objectiu s'amplia i funden una mutualitat per socórrer els socis en cas de malaltia, una caixa d'estalvis i escoles pròpies".

DESPRÉS DE LA VERGONYA

Marc Moreno (Llibres del delictes, 2021)

L'editor, escriptor i periodista vernedenc Marc Moreno presenta la seva darrera obra, un exemple de "domestic noir", una novel·la negra en què no existeix investigació policial i que és protagonitzada per personatges corrents, que passa en entorns quotidians i que presenta problemàtiques en què ens podem arribar a sentir identificats. Moreno ha convertit La Verneda de Sant Martí en l'escenari de les trames de moltes de les seves obres. La més coneguda és *Temps de rates*, guardonada el 2017 amb el premi "Crims de tinta" que atorga l'editorial RBA, amb un recorregut frenètic pels carrers i places del barri perseguint una motxilla plena de cocaïna. ❖❖❖

documents

PROGRAMA DE LA FESTA MAJOR DE 1961

El programa, de trenta pàgines, ens retrata la vida del barri. Els seus seixanta anunciants es concentren en el que llavors estava habitat: els blocs de La Caixa i els del Grup Juan Antonio Parera.

SALUTACIÓN

Con motivo de las fiestas de SAN MARTÍN, Obispo de Tours, Titular y Patrono de la Parroquia, de nuevo nos dirigimos a los miembros de la «Asociación de Padres de Familia», feligreses, cooperadores y simpatizantes de nuestra obra de caridad.

Dos fines concretos tiene este Programa, honrar a nuestro Patrono el glorioso San Martín y en segundo lugar entregarnos por entero al servicio de nuestros pobres.

Nuestra Fiesta Mayor, en Noviembre no se presta a un nutrido programa.

A más, no podemos gastar en diversiones y festejos populares, lo que necesitamos para atender las demandas de los necesitados, cada día más numerosos. No sería cortés ni de-

cente organizar diversiones profanas cuanto son tantos los convecinos nuestros, que sufren y que nos piden socorro.

Aquí radica la sencillez de nuestro programa.

Si algún día el número de suscriptores de la «Asociación de Padres de Familia» está en relación con el número de familias que podrían figurar como suscriptores y no lo son, podremos atender espléndidamente a los necesitados y entonces organizar otros festejos que ahora constituirían una burla para los que sufren.

Aceptad pues, este programa y cooperad con vuestra presencia a los actos organizados para que el Caballero de la Caridad San Martín infunda en nuestros corazones el amor al prójimo tal como él lo practicó con el pobre que le pedía abrigo.

Vuestro Párroco, Luis G Bros

COMISIÓN ORGANIZADORA

Rdo. Luis G. Bros Comas, Consiliario.
D. Juan Arnella Mas, Presidente.
D. Pedro Sabé Manau, Tesorero.
D. Salvador Regué Camats, Secretario.
D. Luis Panadés Freixenet, Vicesecretario.
D. Agustín Montserrat Ojeda.
D. José Rigau Ferrer, Vocal.
D. Pedro Núñez Box, Vocal.
D. Julián Arnal Valdivieso, Vocal.
D. Antonio Barrera Taxonera, Vocal.
D. Teodoro Baró Roca, Vocal.
D. Jesús Viejo Montoliu, Vocal.
D. Juan Comellas Baró, Vocal.
D. Marcial Guarro Rouse, Vocal.
D. Isidro Crusens Mariné, Vocal.
D. Vicente Albalat Bonafont, Vocal

Notas:

1ª.- El día 15 por la tarde, a las 3,30 todos los escolares que vayan acompañados de sus respectivos profesores, serán obsequiados con una Sesión en el Cine LEVANTE, cuya Empresa ha cedido todos sus servicios y el Salón para celebrar los actos.

2ª.- A todos los Comercios que nos han favorecido con sus anuncios les damos las gracias.

Nota Folklórica PAREMIOLOGÍA SOBRE LA MATANZA DEL CERDO

La proximidad de la fiesta de San Martín, Patrón de nuestra Parroquia, nos recuerda una de las costumbres del agro catalán que acontece alrededor de esta fecha y que mayor arraigo ha tenido: la matanza del cerdo en el propio hogar rural.

En las masías del llano, a mediados de noviembre, reinaba un gran bullicio y ajeteo, pues en estas fechas y para estos quehaceres se acostumbraba a invitar a los familiares y amigos. Todos se prestaban a intervenir en las diversas manipulaciones que requería el sacrificio, aderezo y arreglo del cerdo. En la amplia cocina imperaba una actividad inusitada, que al atardecer finalizaba con el clásico momento pantagruélico «dels tastets».

Quien haya vivido estas jornadas cárnicas y haya comido las «primicias» del cerdo regadas con buen vino, al recordarlo, tendrá una sensación mantecosa de hartura.

El tipismo y trascendencia económico-doméstica de la fiesta vienen acompañados de un ramillete de refranes que se han mantenido vivos en el lenguaje oral de la gente del campo y constituyen una nota singular en el archivo de las tradiciones populares de Cataluña.

Según las comarcas varía la época de la matanza del ganado porcino. Por eso los refranes se refieren a distintas fechas, y muchas de ellas se relacionan con la vendimia:

“El porc mataràs per Sant Lluc i posarà la verema al cup.” (18 de octubre)

“Per Sant Martí mata el porc i enceta el vi.” (11 de noviembre).

“A cada porc li arriba son Sant Martí.” (Oriundo de Castilla que ha pasado al refranero catalán).

Los payeses de la alta montaña opinan que tendría que hacerse en invierno, por los alrededores de Navidad:

“Per Sant Tomàs agafa el porc pel nas.”

“Si vols passar un bon Nadal tingues un gros porc en sal.”

Algunos refranes hacen referencia al cebado del ganado ya que se trata de la principal preocupación durante la crianza:

“Porc i conreu

qui no hi posa, no treu.”

Hay propietarios que para evitarse las molestias propias de la cría, estipula con “el masover o pagés mitger” un trato a fin de repartirse a medias el cerdo. Los adagios populares son sumamente expresivos y sobran los comentarios.

“Porc a mitges, mai és gras.”

“Porc a mitges, quan és partit és esquifit.”

Otros hacen referencia al arreglo de los embutidos y aprovechamiento de todas las partes del gorrino:

“On no hi ha sang

botifarres no s'hi fan.”

“Sang i fetge i ceba de porc.” (Humorístico).

Al día siguiente se ordenan “els presents” para los familiares y personas amigas que, como es de suponer, quedarán obligados a la recíproca cuando ellos hagan la matanza. Por eso el adagio reza así :

“A qui no mata porc, ningú li dona botifarres.”

Como durante esta jornada los abusos son muchos, el refranero, de sabia experiencia, nos canta, con frases ciertas, consejos sanos y prudentes. Uno de ellos dice que :

“El porc fresc i el vi novell causen dolors al ventrell.”

El lenguaje vulgar ha utilizado un sin fin de frases y comparaciones relativas al cerdo cuyo significado es tan conocido, que huelga dar la paráfrasis:

“De porc i de senyor se n'ha de venir de mena.”

“Tan val el porc com el porqueter.”

No siempre el cerdo es considerado como un animal repugnante. Figura en la iconografía de San Antonio, “el del porquet”. La Cofradía de la Purísima Sangre para sufragar los gastos de las funciones eucarísticas de los días de Carnaval, el jueves lardero sorteaba el “porc de Sant Antoni”. Como reclamo lo paseaba durante varios días por toda la población. He ahí por qué nació el refrán: “Rondes més que el porc de Sant Antoni.”

El Sábado de Gloria, después de una severa y larga Cuaresma a base de bacalao, tenía lugar una piadosa y popular explosión de alegría en la cual no faltaba una alusión al tocino casi olvidado por el paladar. Por eso en la víspera del Domingo de Pascua unos grupos de muchachos, que en gran algarabía recorrían el pueblo, cantaban al final de unos pareados dedicados a la Resurrección del Señor, una estrofa - parodia de un salmo pascual- que si bien no era muy reverente, tenía su gracia:

“Al-leluia, Al-leluia,

qui no mata porc

no menja xuia.

O. del Ter

HONREMOS LA VERDAD

Nuevamente la Parroquia va a celebrar su Fiesta Mayor en honor del glorioso San Martín. No tiene, desgraciadamente, nuestra fiesta, el calor de las fiestas mayores pueblerinas, cuyo prelude es una actividad llena de esperanzas que, por sí misma, ya crea una atmósfera de fiesta que es la mejor preparación para la misma. Hace falta, para ello, que los aluviones que han engrandecido la Parroquia se sedimenten... Y que la actividad de cara a nuestra fiesta sea, de año en año, renovada.

La confección de este programa es una prueba de la buena voluntad de la Parroquia en este sentido. Y cuantos en él colaboramos sentimos la preocupación de que la nuestra llegue a ser una auténtica Fiesta Mayor. Sólo nos sentiremos satisfechos cuando consigamos que se viva ya antes de su llegada, de día, en el escenario de la ilusión; de noche, en el de los sueños.

Naturalmente que para ello no es suficiente una preparación material; hace falta una preparación de los espíritus. Primero trataría de convencer a la gente de que, en la actual situación, no conviene criticar sino realizar. Como no es posible hacer las cosas a gusto de todos, una crítica de las mismas es fácil. Pero lo necesario es dedicar todas nuestras energías a hacer, exaltando todo lo bueno de la fiesta y, principalmente, la recta intención con que se realiza.

Escribo estas notas en la Festividad de Cristo Rey y me avasallan las palabras de Jesús que cita el Evangelio del día: «Para esto vine al mundo, para dar testimonio de la verdad; todo aquel que a la verdad se afilia oye mi voz». Y me digo: ¿Hay empresa más noble que impregnarse de la Verdad -así, con mayúscula- y darla a conocer a tantos hermanos que la desconocen? Y a mi memoria acuden también las palabras del mensaje navideño de S. S. Juan XXIII, con su magistral exaltación de la verdad. ¿Por qué no hacer unos comentarios al tema como ofrenda al espíritu de nuestra fiesta?

Su Santidad, en el aludido mensaje, pidió que, además de pensar la verdad, decirla y practicarla, honráramos la verdad. Con ello dio a esta palabra una dimensión social: nos sitúa en el terreno del respeto por la verdad de los demás que, desde nuestro punto de vista, puede que no esté de acuerdo con la realidad de las cosas. Pero ¿podemos afirmar que nuestro punto de vista es siempre el verdadero? (No olvidemos que se miente cuando hay intención de engañar, no cuando hay error de apreciación o de lenguaje, cosa más fre-

cuenta de lo que parece). Además, esta actitud obliga a creer en la fuerza de la verdad y nos prohíbe la injuria tan corriente de administrarla y dosificarla por el criterio cobarde de agradar o desagradar. Quien no acepta la responsabilidad de pensar como piensa y teme las consecuencias de sus opiniones, no vive personalmente la sinceridad. Su actitud oportunista queda condenada por las palabras de San Pedro ante los jerarcas judíos: «No podemos dejar de decir lo que hemos visto y oído».

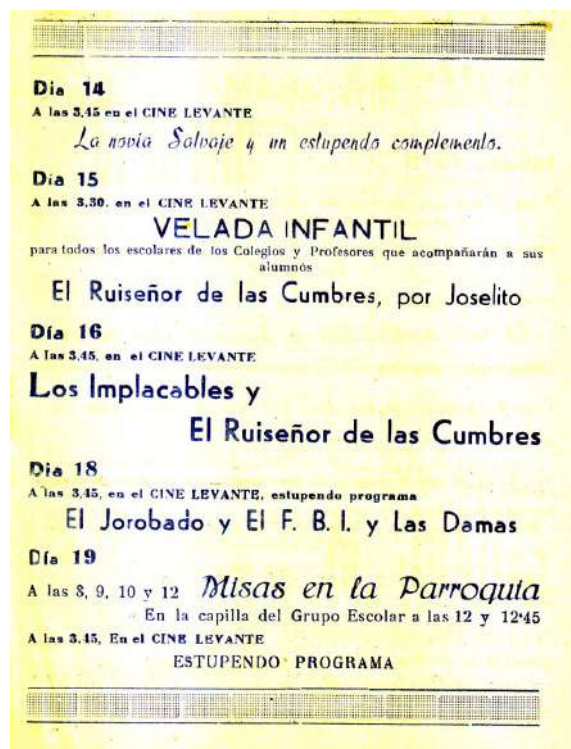
Cuando, como ahora, siente el hombre la angustia de un presente amenazador y de un futuro incierto. (La energía atómica, al servicio de la política nos sume en la angustia de un posible suicidio de la humanidad), sólo en la sinceridad -que para los católicos presenta un triple aspecto: sinceridad en nuestras relaciones con Dios, sinceridad con nosotros mismos y sinceridad ante los hombres- puede hallarse una base de convivencia.

Si nos fijamos en la propaganda de la llamada guerra fría observaremos que, entre tanta mentira y falsedad como se prodiga por ambos bandos, hay un punto de verdad en que coinciden todos: la preocupación para conseguir definitivamente la justicia social. ¿No podría esta verdad unirnos y ser la base para superar las actuales dificultades?

La verdad puede unir a los hombres. No creamos aquello de «diciendo las verdades se pierden las amistades». Cuando así ocurre es, o que ya no había amistad o que no hemos sabido decir o hacer las cosas de una manera adecuada, seguramente por no haber aprendido bastante de la vida de Jesús, quien nunca defendió los defectos de los suyos, pero que siempre defendió a los suyos, que eran defectuosos. Todos los que colaboramos en este mundo somos defectuosos, todos tenemos taras y limitaciones. Defendamos no la tara, sino al hombre. Como hacía Jesús, consiguiendo así que sus apóstoles no se sintieran cohibidos y dijieran su verdad sin trabas ni recelos.

Para que la humanidad escape a su suicidio se ofrece un camino: el mutuo respeto a la verdad. Son estupendas y aleccionadoras estas palabras de S. S. Juan XXIII al enjuiciar sus éxitos diplomáticos: «Lo más curioso es que creen que soy astuto cuando en realidad no hice más que ser sincero y decir siempre la verdad».

S. Regué

PROGRAMA

Sábado día 11

A las 7, Repique general de campanas y disparo de una formidable traca anunciando las fiestas

Misas rezadas en la parroquia a las 8 y a las 9 en honor a San Martín

A las 3,45 en el CINE LEVANTE

El tren de Gunhill y Juicio en las nubes

Domingo, día 12

A las 8 y a las 9, Misas rezadas en la Parroquia

A las 10,

OFICIO SOLEMNE

cantado por el Coro Parroquial de Cristo Rey, bajo la dirección del Maestro FRANQUESA. Será Presidido por el Excmo Sr. Don IGNACIO RIERA BARTRA, Presidente de la Junta Municipal del Distrito IX. Junta de Obra y Directiva de la Asociación de Padres de Familia. Sermón a cargo del Rdo. Cura Párroco

A las 12 y 12,45 en la capilla del Grupo Escolar

Día 13

Misa de Réquiem en sufragio de los difuntos del año

A las 3,45 en el CINE LEVANTE el mismo programa de ayer

Día 14

A las 3,45, en el CINE LEVANTE

La novia salvaje y un estupendo complemento.

Día 15

A las 3,30, en el CINE LEVANTE

VELADA INFANTIL

Para todos los escolares de los Colegios y Profesores que acompañarán a sus alumnos

El Ruiseñor de las Cumbres, por Joselito

Día 16

A las 3,45, en el CINE LEVANTE

Los Implacables y El Ruiseñor de las Cumbres

Día 18

A las 3,45, en el CINE LEVANTE, estupendo programa

El Jorobado y El F.B.I. y Las Damas

Día 19

A las 8, 9, 10 y 12 Misas en la Parroquia

En la capilla del Grupo Escolar a las 12 y 12,45

A las 3,45, En el CINE LEVANTE

ESTUPENDO PROGRAMA

MOSSEN CINTO VERDAGUER, BARCELONA I SANT MARTÍ

Mossen Jacinto Verdaguer, el gran poeta de la nostra terra, en tots els seus escrits, es mostra un fervent admirador de les tradicions pàtries i un enamorat de tot lo bell, tenint la paraula justa i acertada per glorificar a Déu, la Patria i la Fé.

En els Jocs Florals celebrats a Sant Martí de Provensals l'any 1886 deia lo següent: «Fa vint anys que jo atravessava per primera vegada aqueixa hermosa plana barcelonina, tant oberta i diferent de la de Vich d'ont acabava de sortir, com un pollet de l'ou! Quina impressió'm feren aqueixos camps, no se si diga jardins, que verts i florits s'escalaven des de la mar al Guinardó, enquadrats per les blaves ones i la montanya i per dos altres respectables veïns, el Besós i el Llobregat: aqueixes masies que's tornaven barris, que's tornaven pobles, inflats per el vent de la civilització.

Vegí la façana i les portes de vostra antiga i hermosa església parroquial, adornades amb les ferradures i la figura a cavall de Sant Martí.

Jo anava, vestit mij d'estudiant, mij de pagés, i qui m'ho havia de dir llavors que un dia, deixada, la barretina per el solideu, vestit de capellà, presidiria, gràcies a la vostra amabilitat, un dels certàmens amb que vostra jovent lletrat festeja la bella, musa catalana».

De la cèlebre ODA A BARCELONA, escrita per Mossèn Cinto per enaltir la Ciutat i fer-la conèixer l'Excelentíssim Ajuntament de Barcelona, presidit per l'entusiasta patrici senyor Rius i Taulet acordà fer-ne estampar 100.000 exemplars per repartir-la profussament i en particular als nois de les escoles públiques.

Vàries foren les traduccions en prosa i en vers en distintes llengües. La mateixa Corporació li regalà una gran medalla d'or amb les armes de la ciutat. Els catalans de Filipines li oferiren una corona de llorer d'argent feta a cops de martell. Aquesta corona Mossèn Cinto en feu presentalla a la Verge de Montserrat.

L'ODA A BARCELONA diu:

Quan a la falda't miro de Montjuic seguda
m'apar veuret als braços d'Alcides gegantí
que per guardar sa filla del seu costat nascuda
en serra transformant-se s'hagués quedat aquí.

I al veure que traus sempre rocám de ses entranyes
per tos casals, que creixen com arbres amb saó
apar que diga a l'ona i al cel i a les montanyes:
Miràula: òs de mos òssos, s'és feta gran com jo!

Junyits vesar voldrien tos peus amb ses onades
esclaus de ta grandesa, Besós i Llobregat,

I ser de tos reductes troneres i avançades
Los pits de Catalunya, Montseny i Montserrat.

Què diria arà Mossèn Cinto Verdaguer; si altra vegada, pogués venir a visitar Sant Martí?

Ja cuasi no queda rés, d'aquells camps florits. Ja tot són barris nous de cases i la gran Barcelona que ell somniava extesa de Besós a Llobregat, és una palpable realitat.

Ja la Ciutat de Barcelona, s'extén i traspasa els límits senyalats de riu a riu.

I creixes i t'escampes: quan la planície't manca
t'enfiles a les costes doblant-te a llur jaient;
en totes les que't volten un barri teu s'embrancha
que onada sobre onada, tú amunt vas empenyent.

Part d'aquesta gran Barcelona, és Sant Martí de Provensals. Lo que avans era un poble situat fóra de les muralles que ofegaven a la ciutat, ara és ja la mateixa ciutat, allargada, d'un riu fins a l'altra riu.

Aquets novells caserius i tots els que s'hi faran, estan ja clavats per sempre, al terme que avans era Sant Martí de Provensals, amb son historial de segles, des que Ramon Berenguer III, l'any 1113 cedí aquests «Campos Provinciales», més tard Camps Provensals, als seus servidors, perquè amb el seu treball i esforç els convertissen en els camps o jardins, de què ens parla Mossèn Jacint Verdaguer.

Per aquest motiu quan ara, es parla de La Verneda, oblidant o menyspreuant tot lo que Sant Martí de Provensals té de història i llegendari, ens causa una gran pena i prou voldríem que el Excelentíssim Ajuntament hi prengués cartes i foragités per sempre, aqueix denominatiu de Verneda, que pot ésser apropiat, per la part que voreija el Besós, però que aquí no quadra ni és adient, si més no, per anar d'acord amb el Bisbat, que l'anomena Provensals, amb més gust, més vissió i amb més acert històric.

En aquests dies de Festa Major, volem fer conèixer aquest tros d'història, perquè els qui hi havem vingut a viure, l'estimem més i tots junts, procurem complir les obligacions de veïnatge que ens imposa el lloc on hem format una família i on ens menjem el pa de cada dia, que si per molts no és el lloc de naixença, sí ho será, per els fills que seran els homens de demà.

Què el gloriós Sant Martí, infongui en el cor de tots els feligresos aquell amor al pròxim, que ell practicà durant la seva vida i ens donà exemple al partir la capa amb el pobre que li demanava caritat.

Joan Espanyol

ANUNCIS

Consultorio Médico Doctores Luis Espinás y Pablo Fuenmayor	Agricultura, 193, Entresuelo, 2º (frente al Campo Deportivo Júpiter)
Comercial Logar	Provencials, 16 (Grupo J.A. Parera)
Novedades Alpun	Huelva, esquina Provencials (Grupo Juan A. Parera)
Creaciones-Juguets Makur	Huelva, 25 (Grupo Juan Antonio Parera)
Farmacia Dr. San Martín	Provencials, s.n. (Grupo Juan Antonio Parera)
Depósito de Hielo y Refrescos. Vinos y Licores de todas clases	Selva del Mar, 3 (Grupo Juan A. Parera)
Óptica Jumir	Guipúzcoa, 94
Bar Bodega La Verneda	Agricultura, 260
Verdulería y Frutería Anita	Concilio de Trento, 196-200 (S.M.)
Antiguo Hostal de San Martín de José Fresneda. Vinos-Licores-Tapas variadas	Fonso de San Martín, 8 (Junto a la Parroquia)
Productos Alimenticios Espejo	Huelva, 53
Expendeduría de Tabacos Número 282	Huelva, 60 (Grupo Juan Antonio Parera)
Pesca Salada Carmina	Grupo Juan Antonio Parera, 23
Librería y Papelería Maracaibo	Andrade, 159-163 (San Martín)
Bodega del Grupo Vicente Villoro	Tienda, 1. Interior
Legumbres cocidas Elvira	Agricultura, 249
Pastelería y Bombonería Barcons	Grupo J.A. Parera, 97 (frente al Cine Levante)
Casa Juez Petróleo	Grupo Juan Antonio Parera. Guipúzcoa, 101. Esquina Selva de Mar. Frente Cine Levante
Bodega Las Tres Botas	Provencials, 42
Vinos-Champañas-Licores Antonio Farré	Concilio de Trento, 190-194
La Verneda de J. Rodríguez Aceites Jabones y Artículos de limpieza	Andrade, 165-interior, 23
Academia Miriam	Concilio de Trento, 195
Relojería Mestres	Agricultura, 219-interior, 19. Patio Caja Pensiones (S.M.)
Angelina Vinos	Agricultura, 252
Especialidades Radioeléctricas Radio Imbernal	Provencials, 44. Grupo Juan Antonio Parera (La Verneda)
Colmado Gregorio	Provencials, 17
Granja Pilar	Huelva, 53
Mercería y Novedades J. José Cerezo	Huelva, 56
Droguería y Perfumería M. Juanes	Huelva, 15 (Junto Buzón de Correos)
Refrey Máquinas de coser	Alcalá de Guadaira, 99 (La Verneda)
Farmacia Dr. Alfredo San Miguel	Selva del Mar. Esquina a Menorca
Legumbres cocidas Elvira	Agricultura, 249
Ferretería Granell	Provencials, 41. Grupo Juan Antonio Parera
Sastrería, Tejidos y Confecciones M. López Sevilla	Alcalá de Guadaira, 98 (La Verneda)
Floristería Gloria	Grupo Juan Antonio Parera, 23
Bodega del Grupo Vicente Villoro	Tienda, 1. Interior
Pastelería San Jorge	Andrade, 159
Tintorería San Martín	Concilio de Trento, 200-Menorca, 181 (Inmueble de la Caja de Pensiones-Grupo Juan Antonio Parera)
Compra i venta de desperdicios de Mataderos Alfredo Peris	Fondo de Sant Martín, 7
Alcor Librería, Papelería	Guipúzcoa, 90
Tocinería y Charcutería Santiago	Huelva, 5
Bar Restaurante "Le Berry"	Trabajo, 192
Droguería Perfumería Pallars	Huelva, 25
Papelería y Librería "Regina"	Zamenkoff, 26
Establecimientos M. García	Selva de Mar, y G.J.A. Parera, 2
Jacinto Roger Coll Legumbres Cocidas	Concilio de Trento, 190-194 (La Verneda)
Pescadería Juan y María	Agricultura, 258 y Tienda 13, interior
Ferretería Barcinova	Concilio de Trento, 196-200
Mercería "Montserrat" de Montserrat Vidal	Concilio de Trento, 171
Pesca Salada La Montserratina	Huelva, 57-Tienda 4 (Juan A. Parera)
Camisería y Confecciones Casa Ros	Provencials. Grupo Juan Antonio Parera
Abonos Orgánicos Industrias Camps, S.L.	Carretera Verneda, 105 (Junto C. Provencials) S.M.
Picnic-Bar	Trabajo (Esquina a Guipúzcoa)-S.M.
José Quintana Radio Técnico	Andrade, 155-157, 2º, 6º (S.M.)
La Pubilla Vinos y Licores a granel	Guipúzcoa, 166. La Verneda
Legumbres cocidas y secas Viuda de Juan Ricós	Andrade, 165. Tienda 24 (Patio)
Carnicería de Primo Campillo	Tienda 7, interior
Muebles Rodríguez	Huelva, 55 Grupo Sindical Juan A. Parera)
Farmacia L. Miravittles	Concilio de Trento, 190-194
Supermercados Españoles, S.A.	Selva del Mar, 65-66 (Grupo Juan Antonio Parera)

Josep Maria Cardona i Torrades

EL CAMÍ DE LA VERNEDA

Article aparegut al número 22 de la revista del Museu de Badalona *Carrer dels Arbres* (febrer de 1982).

Més d'un dijous a la tarda, per complir la vacança escolar, amb el meu germà o tot sol, ens dirigíem cap al Besòs. Els records, ara, em vénen, de primer, per una visió de terres planes, molt planes, en un deversall de llum.

Just al riu, fins a la pròpia verneda, no calia pas arribar-hi; algun objectiu, sempre impensat, ja que l'únic propòsit era ocupar la tarda, ens entretenia, i massa sovint, segons el nostre gust, la inclinació del sol acabava per dictar amb prou determinació el retorn a casa, algun cop cuita corrents.

El camí, encara que arribéssim fins al riu, no era gens llarg. Una mitja hora a bon pas bastava, més tot i l'absència d'accidents rellevants —oblidem la fàbrica d'aiguacuit, ja que era l'única— solia presentar-se quelcom que ens aturava o simplement ralentia la marxa. Per exemple, la descoberta d'una plantació de canya dolça: per bon minyons que fóssim, ¿com passar-hi de llarg?

El més interessant, sense excepció possible, la Riera d'Horta. De per si notable, fins panoràmicament, s'imposava a la resta. Et sortia al pas, com muralla llarguíssima, ja sia per la doble paret de mamposteria que l'encaixonava, ja, més cap a mar, perquè la filera de canyes, xerraires tothora, la feia albirar àdhuc de més lluny. D'aigua no n'hi he vista mai, perquè sols hi corre si plou de debò. No sempre la travessàvem; també ens hi havíem ficat, arenes avall, o bé, remuntant-les, pujàvem a l'Acèquia Comtal. Llavors, prenent aquesta per camí de tornada, embadalits per aquell enorme cristallí, transparent tot i el gruix, i els seus esclats bellugadissos, la mateixa empena de l'aigua, malgrat la lentitud, se'ns enduia sense esforç, seductora i mestressa, cap a ciutat.

Tard o d'hora, més que el paisatge, ens omplia la història. A la banda de mar, s'alça, i molt, voltat de conreus, el Molí de la Verneda. Segons els nostres vis, en aquell precís, havia estat derrotat una vegada més el francès invasor. Josep Manso, el qui acabà de General, hi treballà com a moliner, que era la condició social amb què havia arribat, jove i jove, a Barcelona. Per tant coneixia molt bé el lloc quan en un

episodi de la Guerra del Francès, i servint-se de la doble filera de canyes, foren vençuts els soldats de Napoleó. Aquests eren de cavall; els nostres els esperaven a la Riera, arraulits als seus marges. Els francesos, confiats en l'empenta de les bèsties, embestiren decidits la muralla vincladissa. Les canyes cediren, és clar, però una corda llarga, prou tensa i dissimulada féu entropessar la primera línia de cavalls i cavallers, els quals caigueren, diríem que es postraren, vençuts de bell antuvi, als braços de la gent d'En Manso.

Avui, de la Riera d'Horta, igual que del Camí de la Verneda, resta algun fragment, fins a poder-la resseguir damunt una planta urbana, i la veus arribar, encara, al mar. Del que no queda res és de les canyes, ni dels marges sorrencs. També ha estat absorbida la fàbrica de "l'aiguacuit". D'aquelles nostres passejades rioleres, amables per la daurada llum del sol ponent, sols queda, això sí, la capçalera de la ruta: l'esglesiola de Sant Martí Vell, emparada per la placeta silent, benigna, de la rectoria i la porta —talment un forat enorme— que hi tenia el camí de la Verneda. I és que aquest començava pròpiament allí, sota l'arcada que uneix el temple amb la casa del mossèn. Just en aquest forat iniciàvem la nostra sortida vers els espais no quotidians, després d'un esguard quasi de reüll, a la Masia de Can Canals, tan rebonica, que amb els seus ulls pregons, plens de vida ens feia: "On aneu?". ❖❖❖

Pont sobre el Besòs

Josep Maria Cardona (1909-1992), geògraf, autor de "Resum d'estadística" (1935).

patrimoni

Javier Clemente Hernández

VITRALLS A L'INSTITUT INFANTA ISABEL DE BARCELONA

Extractes de l'article *Vitralls a tres instituts de batxillerat de Barcelona*, obra de Lluçia Navarro de 1962. El text sencer de l'article es pot consultar a: institutbroggi.org/els-vitralls-de-linstitut/. Les obres estan avui cobertes a causa de la dessacralització de la capella.

L'AUTOR

Lluçia Navarro, un creador reconegut

No podem mesurar l'èxit de la tasca artística de Lluçia Navarro (Barcelona 1924-2007) per la quantitat d'exposicions que hagi pogut presentar al llarg de la seva carrera. Aquest paràmetre resulta insuficient i erroni per a valorar un autor poc disposat a lliurar la seva obra per a l'exhibició en galeries d'art. En el seu currículum, per tant, no hi haurà profusió de mostres d'aquest caràcter.

És curiós destacar que l'any 1945, encara alumne de l'Escola de Belles Arts de Sant Jordi, a Barcelona, un grapat dels seus companys li van concedir el premi de pintura que ells mateixos promovien com a membres d'una incipient agrupació artística, el grup Betepocs. Aquest va ser un primer reconeixement al valor artístic. En tindria algun més durant els primers anys de carrera com a pintor. L'any 1951 rep els vots del jurat del "Concurso de Pintura y Escultura San Jorge", organitzat per la Diputació Provincial de Barcelona; l'any 1956, és guardonat amb el premi que l'Agrupació d'Aquarel·listes de Catalunya atorgava al millor exemple de representació de figura en la 50a exposició que organitzava l'entitat.

Després de tota una vida lliurada a l'exercici creatiu, arriba una important distinció. Aquesta vegada són novament companys de professió aquells que l'honoren amb el nomenament com a acadèmic de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, el 24 d'octubre de l'any 2000.

La Fundació Jaume I organitza, el 1995, una gran mostra, sota el lema "Paret, tela i paper", que va tenir lloc a

l'Espluga de Francolí, la ciutat on en més espais públics es pot gaudir de l'obra de Lluçia Navarro. L'ocasió permeté afegir, a les obres murals, la contemplació d'obra de cavallet, encàustiques, acrílics, aquarel·les... En el catàleg de la mostra, i posterior reedició en forma d'opuscle, es troben escrits de Josep Maria Ainaud de Lasarte, Josep Valverdú i del propi Lluçia Navarro.

A la vila de Premià de Mar, població on Lluçia Navarro passà els seus darrers anys de vida, el gener i febrer de 2007, pocs mesos abans de la seva mort, es van simultaniejar un parell d'exposicions d'homenatge. L'una recollia la producció mural, al Museu de l'Estampació; l'altra, la mostra de pintura i dibuix, a la sala Premiart. La doble iniciativa va ser impulsada per la Regidoria de Cultura i l'Associació d'Artistes Plàstics de la vila. La proposta es completà amb la celebració d'una taula rodona, el 20 de gener de 2007, que va tractar sobre l'artista i la seva obra.

L'ampli espectre creatiu de Lluçia Navarro

La capacitat de treball de Lluçia Navarro es reparteix entre moltes disciplines. Al marge dels vitralls, domina moltes altres tècniques. Ho destaca un estudi dut a terme per na Lluïsa Sala i Tubert. La seva anàlisi prengué forma d'article. El títol és força significatiu: "Lluçia Navarro. La pluralitat de l'expressió artística". En parla, com bé indica l'encapçalament de l'escrit, de la multiplicitat de llenguatges emprats pel nostre artista a l'hora de manifestar-se. L'autora diu d'en Lluçia que se'l considera com el "retrat perfecte de l'artista que ha cercat i cerca encara l'esperit de l'expressió artística mitjançant un ampli ventall de llenguatges plàstics". A continuació es parla dels nous projectes, "principalment pintures murals". Aquesta seria, doncs, la tònica dominant en la darrera etapa creativa.

Sobre l'àmbit de la marqueteria, un dels dominats per

Javier Clemente Hernández, membre del Grup de Recerques Històriques de Castelldefels. Té publicacions sobre història local, història de l'art i història religiosa.

Pintures de sants joves a les parets de l'antiga capella de l'institut Infanta Isabel: Tarsici, Eulàlia, Maria Goretti i Domènec Sàvio

Lluçia Navarro en quan a realització de dissenys, s'ha vist obligat a parar atenció un estudi centrat en la producció d'un taller especialitzat: *La marqueteria artística: El taller J. Sagarra. Barcelona (1940-1965)*. Aquesta obra, que és la tesi doctoral de Pilar Soler García. En un cert moment, ens fa un retrat de la col·laboració entre el creatiu i l'artesà implicats en el procés: "Navarro Rodón considerava que la marqueteria executada pels Sagarra era d'una gran perfecció, i per això mai va treballar amb cap altre marquer. Pensava que era un ofici molt especialitzat i una feina molt delicada i lenta que forçosament havia de ser cara. Segons Fernando Sagarra els projectes d'aquest artista exigien un treball molt minuciós perquè la composició acostumava a ser complexa, amb infinitat de peces i detalls".

Apropant-nos a la pràctica de la pintura mural, recordada per Lluïsa Sala de manera preferent, veiem com Lluçia Navarro també actua de forma innovadora, gairebé reinventant l'aspecte exterior d'un edifici. És el cas de la intervenció en la barcelonina "*Casa Blava*", ubicada a la Plaça de Lesseps.

La sinopsi de l'article que explicita els trets més significatius d'aquesta obra, ofert per la pròpia revista que el publica, ja destaca la importància que adquireix aquell a qui s'ha encarregat la decoració de la façana:

"Tratamiento exterior atrayente, a base de colores sólidos y sistema esgrafiado, contando con la valiosa colaboración de Lluçia Navarro i Rodón".

Com a dibuixant il·lustrador, la revista per a la que treballa, i de la que el propi autor teoritzà sobre els principis artístics, no dubta en emprar adjectius encomiàstics:

"En Lluçia Navarro (en Lluçia, com signava sempre les seves obres) va ser un dels fundadors de *Cavall Fort*, l'any 1961. Era pintor i professor de l'Escola d'Arts Aplicades i Oficis Artístics, més coneguda com la Llotja, i es va encarregar de la direcció artística de la revista. Tenia les idees molt clares i el seu rigor i el

seu alt nivell artístic van marcar les línies que seguiria *Cavall Fort* des del primer moment. A més, va il·lustrar contes, articles, portades... Els seus dibuixos, fets amb un traç molt marcat, gruixut, un pèl dur, tenien una gran força. Eren realistes, ben documentats, molt curiosos en tots els detalls, i tenien la capacitat de submergir-te immediatament en l'aventura.

A més de la seva feina a *Cavall Fort*, en Lluçia es va dedicar a la il·lustració en altres àmbits, com ara llibres o material discogràfic...".

Respecte a la pintura mural figurativa s'han fet precises consideracions. I aquesta vessant del nostre artista esdevé el tret preferencial per a la reflexió, pòstuma, sobre la dimensió de la seva producció. La glossa prové d'un company; són, les que segueixen, paraules de recordança de Josep Maria Garrut. Diu del seu amic Lluçia:

"Seguí el mestratge del pintor i professor (...) Miquel Farré, del qual en fou un deixeble predilecte. Estilísticament s'hi descobreix una molt llunyana dependència, ja que sabé fer-se una personalitat que avui no podem confondre i és una pintura pròpia de Navarro Rodon.

La seva estada a Itàlia fou un altre focus d'impressions i arrodoní la seva qualitat de pintor muralista".

El treball amb vidre

Com el cas que estudiarem és de vitrall, hem deixat aquesta disciplina per al final i en un apartat propi. Com a dissenyador de vitralls, tant emplomats com en formigó, el nostre artista també ha estat considerat un exemple significatiu de la producció contemporània. Mantenim una llarga cita perquè té interès. Recorda la tasca com a vitraller del pintor Labarta, un dels mestres de Lluçia Navarro, i la d'altres reconeguts artistes en un llistat que alligona sobre el context:

"L'arribada del Noucentisme va canviar la temàtica del vitrall, sense representar, però, més canvi que el purament formal. El pintor Francesc Labarta, sempre en col·laboració amb la

Vitralls de l'antiga capella de l'institut Infanta Isabel representant els evangelistes: Mateu, Marc, Lluc i Joan

casa Granell, n'és el màxim exponent. Pel seu interès com a transició d'una època a l'altra cal esmentar Francesc Canyellas i Balagueró (1889-1938). El Noucentisme aviat desembocà en l'Art-Déco, i va perdurar en constant evolució fins al 1936. Després del 1939 la reconstrucció de les esglésies va absorbir la producció dels industrials vitrallers, que caigueren en una anacrònica imitació dels estils d'altres èpoques. Excepcionalment, però, alguns artistes projectaren

Tharrats i Joan Hernández i Pijuan".

L'esmentada tècnica de la llosa de vidre de color requereix realitzar, primer, l'estructura del formigó mitjançant una plantilla que delimiti els espais reservats al vidre. La utilització d'una tira estreta de xapa metàl·lica permet donar l'alçada que donarà el gruix de la peça. El formigó estarà reforçat per una ànima de metall que confereix solidesa al conjunt. Aquesta fase del treball es fa amb l'obra estesa a terra. Una vegada vessat el formigó en el motllo que se li ha creat, caldrà omplir els buits que queden amb el vidre fos. En cada àrea s'aboca el color corresponent. El formigó, quan emmarca el vidre, esdevé una gruixuda línia que perfila el dibuix. La grandària del vitrall sovint obliga a fer el treball en diverses peces independents, que després encaixaran. Tots aquests aspectes convé que l'artista els tingui presents a l'hora de desenvolupar el tema escollit. La col·locació final al mur permetrà l'entrada de la llum des de l'exterior, a través del vidre, tot creant un fort contrast amb l'opacitat del ciment armat.

El fet de treballar els grans vitralls en peces separades permet el fàcil trasllat, des del taller, a la ubicació final de l'obra. En aquesta tècnica va ser pionera a Espanya l'empresa Raventós amb la que, des de les seves primeres realitzacions d'aquest tipus, treballà Lluçia Navarro. Ho pogué fer durant anys; l'empresa deixà la seva activitat el 1981. El treball de Lluçia Navarro, des d'inicis dels seixanta del segle XX, arribarà lluny. Tenim constància de la presència de vitralls fets per ell a Palència, a l'oratori de la casa d'exercicis espirituals *Santa María de Nazaret* regentat per les germanes natzarenes; a l'enclau texà de *Nuestra Señora de San Juan del Valle*, un dels santuaris més visitats dels Estats Units; a San José de Apure (Veneçuela)...

ELS VITRALLS DELS INSTITUTS DE BARCELONA

Presentació

La preocupació de Lluçia Navarro i Rodon per plasmar la temàtica religiosa acompanyà el mestre tota la vida. A més

En Lluçia Navarro va ser un dels fundadors de *Cavall Fort*, l'any 1961. Era pintor i professor de l'Escola d'Arts Aplicades i Oficis Artístics, més coneguda com la Llotja

vitralls. Pel seu sentit colorístic molt de vidrier, cal destacar els d'A. Vila i Arrufat al santuari de la Mare de Déu de la Salut de Sabadell, de Labarta a Santa Tereseta de Gràcia, de Ramon Rogent, que té obres molt reeixides a Rubí, i del pintor Raimon Roca —a Terrassa— i Pere Pruna a la capella de les Reparadores de Barcelona. Així com el vidre americà fou el clàssic del modernisme, la llosa de vidre de color, experimentada a França cap a l'any 1938, tingué una gran difusió a Catalunya els anys cinquanta. És la gran aportació tècnica que, coincidint amb els corrents abstractes i per la seva fàcil integració en l'arquitectura, donà un nou llenguatge a l'art del vitrall. Així, juntament amb els industrials vidriers Granell, Oriach, Bonet, Dietrich, etc, van aparèixer un nombre important de pintors que amb més o menys continuïtat es dedicaren al vitrall amb esperit investigador. Amb una dedicació més plena hi ha Domènec Fita, Jordi Alumà, J. Riu i Serra, Fornells i Pla, J. Grau i Garriga, A. Ràfols i Casamada, Jordi Domènech, Will Faber, Lluçia Navarro, Joan Vila i Grau i, d'una manera excepcional, Antoni Tàpies (convent de Sui, Suïssa, 1967-68), J.J.

La capella on es troben els vitralls i les pintures, el 1962 i el 2018

de la pintura de gran format, una manera alternativa per aconseguir aquest objectiu va ser emprar amplis vitralls incorporats a l'estructura constructiva. Aquest és el cas: els vitralls que presentem són fets amb estructura de formigó i s'incorporen a les parets de les respectives capelles de tres centres d'ensenyament de Barcelona. Tots tres edificis van ser projectats per l'arquitecte Francesc Adell i Ferré (Riudecanyes 1909- Madrid 1979). El fet de que siguin tots ells de 1962 permet pensar en la unitat que conforma el conjunt ideat per l'artista plàstic i l'arquitecte.

El 1960, Francesc de Paula Adell i Ferré havia estat nomenat d'arquitecte escolar interí de Catalunya, dos anys després d'haver-ho estat de la demarcació de Tarragona. Aconsegueix aquests càrrecs quan ja s'havia especialitzat, progressivament, en la realització de centres dedicats a l'ensenyament, una tasca que es perllonga arran de la responsabilitat sobrevinguda. Del 1962 són els edificis que acullen obra de Lluçà Navarro i que respon a la reiterada voluntat de l'arquitecte d'embellir les obres escolars. Un any després, com a arquitecte assessor del Ministeri d'Educació d'aleshores, Francesc Adell es trasllada a Madrid i la seva xarxa d'instituts s'expandeix per tota la geografia estatal.

El que aporta Lluçà Navarro a l'obra de Francesc Adell consisteix en:

Els vitralls que representen als quatre evangelistes (1962), a l'Institut Infanta Isabel.

El conjunt de vitralls amb l'apostolari i, centrada, la figura de Jesús (1962), a l'Institut Emperador Carles.

El vitrall del Darrer Sopar (1962), present a l'Institut Moisès Broggi.

Les realitzacions dels instituts

Imatges dels evangelistes.

(Institut Infanta Isabel, 1962)

El conjunt de vitralls mostra un total de quatre personatges. Es troben al que era capella de l'institut Infanta

Isabel d'Aragó, de Barcelona, inaugurat l'any 1962. Tots porten o bé un rotlle o bé un llibre a les mans. És un indicatiu prou significatiu si tenim en compte l'espai religiós on es troba l'obra. El fet de què siguin quatre ja ens posa en la pista definitiva: es tracta dels evangelistes i els podrem identificar gràcies a les efígies que acompanyen cada personatge.

Ens és necessari llegir un text de l'Antic Testament que recull la visió del profeta Ezequiel (Ez 1,4-12) o, millor, el ressò que hi ha al llibre de l'Apocalipsi (Ap 4,6-9).

Reproduïm el verset Ap 4,7: "El primer vivent era semblant a un lleó; el segon vivent era semblant a un toro; el tercer vivent tenia aspecte d'home, i el quart vivent era semblant a una àguila en ple vol".

Les quatre formes que hem descobert es coneixen com a "tetramorf". Cadascuna es relaciona amb un evangelista.

Sant Ireneu (segle II) i de Sant Jeroni (segles IV-V) van interpretar, quan van fer el comentari al llibre d'Ezequiel, que els quatre rostres dels éssers vivents es podien identificar amb els autors dels quatre evangelis canònics:

L'àngel, o l'home alat, s'associa a Mateu perquè el seu evangeli comença amb el repàs de Jesús, el Fill de l'Home.

El lleó es relaciona amb Marc. El seu evangeli comença amb el baptisme de Jesús de mans de Joan el Baptista, i aquest era la "veu que clama al desert", una veu que seria com la del lleó.

El bou serveix per a mostrar Lluçà perquè el seu evangeli comença fent referència al sacrifici que va fer Zacaries a Déu; i el bou és un animal propens a ser sacrificat.

L'àliga s'associa a Joan pel fet de què el seu evangeli és considerat el més "elevat", el més abstracte en la manera de presentar l'adveniment de Jesús entre els homes.

La capella d'aquest institut, a més dels vitralls, presentava pintura mural del mateix autor amb les representacions dels sants *Tarsici*, *Eulàlia*, *Maria Goretti* i *Domingo Savio*. El conjunt global d'obra religiosa es troba cobert amb teles, tal i com es pot apreciar en la fotografia que vam prendre el febrer de 2018. ❖❖❖

exposicions

GALERIA HALFHOUSE

La galeria Halfhouse (Santander, 15, planta 2, 93 004 9768, halfhouse.org), dirigida per Alberto Peral i Sinéad Spelman, aposta per l'art contemporani independent. A partir de 2016 ha col·laborat amb Eremuak per tal d'oferir una beca per artistes d'Euskadi que fan la residència a la galeria entre l'agost i l'octubre i acaba amb l'exposició a Halfhouse del treball realitzat.

Swab Art Fair 2022 (Laura Juanos)

Vermell passió (Irantzu Yaldehere)

Veri Pery (Damaris Pan)

Vergel diaspórico (Escuela de garaje)

Somatización general (Luis Bisbe)

en línia

ARXIU MUNICIPAL DEL DISTRICTE DE SANT MARTÍ

Quan el 1979 els responsables polítics del nou ajuntament democràtic van prendre possessió del Consell Municipal del Districte de Sant Martí de Provençals es van trobar amb els arxius de l'antic municipi, independent de Barcelona fins al 1897, i van iniciar la seva recuperació. Pel 1982 es va inaugurar l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí en el mateix edifici de Ca la Vila, a la plaça Valentí Almirall del Clot. Es traslladaria a la Torre del Fang el 1987 i, definitivament, el 1995, a la seva seu actual a l'avinguda del Bogatell, número 17, a la Vila Olímpica.

L'arxiu conserva els fons de l'antic municipi del 1749 al 1897. També els de l'Ajuntament de Barcelona, de 1900 fins a l'actualitat. El volum més important de documents es produeix a partir de 1984. El document més antic és del 1740: un reglament de bagatges emès per Felip V i imprès a Madrid. L'arxiu guarda documentació procedent de vint-i-una empreses, entre elles la de Can Saladrigas, la Farinera Sant Jaume o d'altres que estaven al que ara és la Vila Olímpica.

El document més antic és del 1740:
un reglament de bagatges emès per
Felip V i imprès a Madrid

Entre les activitats de l'arxiu destaquen les referides a la divulgació dels seus fons per a escoles i instituts. Organitza visites guiades i té un bon grapat de recursos didàctics, tots ells penjats a la seva pàgina web "ajuntament.barcelona.cat/arxiu-municipal/ca/arxius-municipals-de-districte-1/sant-marti". Alguns d'aquests són: "Els estranys motius de senyor Saladrigas", "A favor de qui estaven?" (sobre la Guerra del Francès), "Entrem en una fàbrica del segle XIX", "Perseguint microbis", "El *guirigay* del 69", i una maleta didàctica de Macosa.

L'arxiu publica de tant en tant llibres amb temàtica martinenca, com ara "La gent i els barris de Sant Martí" (Josep Maria Huertas Claveria, 2010); "Vida quotidiana en un poble industrial" (Maria Teresa Mirri, 2001); "Dones de Sant Martí. Itineraris històrics" (Isabel Segura, 2002); "Can Saladrigas 146 anys després. Memòria d'una fàbrica" (Montserrat Sintes, 2004); o "La ciutat de les fàbriques. Itineraris industrials de Sant Martí" (Mercè Tatjer i Antoni Omedas, 2004). ♦♦♦

antic municipi

El Pou

TORRENTS I RIERES D'HORTA

Article de la revista EL POU (número 9, 2019) de l'exemplar especial dedicat a "L'aigua, recurs natural". Descriu les conques hidrogràfiques que parteixen d'Horta-Guinardó i acaben als districtes de Sant Andreu i Sant Martí.

L'AIGUA, RECURS NATURAL

L'orografia del territori dels barris d'Horta-Guinardó és en bona part format per muntanyes. La serra de Collserola i els Tres Turons organitzen els barris de manera que la majoria, per no dir tots, tenen desnivells i en algun cas forts pendents. Sense fer una anàlisi exhaustiva, les alçades van des dels més de 400 m d'altitud al barri de Sant Genís, als 350 m al Portell de Valldaura, a Horta, baixant a 77 m al carrer del Tajo, pujant fins 261 m dalt del turó de la Rovira i amb un nou descens fins a 57 m al Baix Guinardó.

Les capçaleres dels torrents s'inicien als diferents turons creant les conques de captació. Les rieres d'Horta, de Sant Andreu i de Vallcarca concentren la major part de les aigües. La riera d'Horta és la que més cabal captava perquè recollia la major part dels torrents de muntanya, creant un dibuix similar a un arbre amb moltes branques. Aquesta riera desembocava al mar prop del riu Besòs i històricament era el curs d'aigua més important de Barcelona conjuntament amb el Rec Comtal.

La riera de Vallcarca s'inicia al coll de Penitents i el turó de la Creueta del Coll (245 m). Després d'un llarg recorregut desembocava al mar pel Bogatell. Els torrents de Sant Andreu de Palomar finalitzaven al riu Besòs. Els torrents del vessant sud del turó de la Rovira baixaven quasi en paral·lel i no portaven tant cabal. En algun cas les aigües s'escolaven i no desembocaven enlloc. Donada la gran quantitat de torrents i rieres que històricament hi ha hagut, i molts que encara hi ha, es fa difícil la classificació. Per ordenar les descripcions s'ha estructurat el territori en set conques de captació. La nomenclatura d'aquestes conques és exclusivament a efectes d'ordre descriptiu.

El Pou és el Grup d'estudis de la Vall d'Horta i la Muntanya Pelada. En la seva revista anual, del mateix nom, publiquen treballs sobre la història i el patrimoni dels barris del districte d'Horta-Guinardó.

CONQUES

- A. Sant Andreu de Palomar
- B. Horta
- C. Montbau
- D. Sant Genís dels Agudells
- E. Penitents-el Coll
- F. Turó de la Rovira nord-oest
- G. Turó de la Rovira sud-est

Els torrents tenen un recorregut que no sap de límits administratius de barris o municipis. Aquesta compilació no es limita a citar els elements que siguin exclusius o en la totalitat del recorregut dins del Districte d'Horta-Guinardó. Els antics municipis de Sant Andreu de Palomar i Sant Martí de Provençals es van annexionar a Barcelona l'any 1897 i el d'Horta el 1904. Vallcarca era part del municipi d'Horta fins a finals del segle XIX. Barris de l'actual districte com la Font d'en Fargues, Can Baró, el Guinardó i el Baix Guinardó, Vallcarca, Penitents o el Coll havien format part dels municipis independents.

La descripció dels recorreguts intenta ser el més ajustada possible a la urbanització actual de la ciutat, ja que es fa molt difícil distingir aquests recorreguts perquè l'asfalt i les edificacions han modificat totalment l'orografia natural. Els pocs vestigis que resten dins de l'entramat urbanístic poden ajudar a reconèixer algun punt del traçat però no el recorregut que feia l'aigua quan baixava lliurement. L'excepció és el vessant de la serra de Collserola que baixa a la vall d'Horta, actual ronda de Dalt. Al ser uns terrenys que formen part del Parc Natural de Collserola no estan urbanitzats en la seva totalitat i encara és possible resseguir el traçat des de les capçaleres de la carena dels turons del Tibidabo, Santa Maria, Magarola, d'en Fotjà, Gras o Blau fins que les aigües són recollides per la xarxa de clavegueram o dipòsits pluvials.

La toponímia dels torrents i rieres tot i ser real no és en la majoria de casos de rigorosa aplicació. Especialment les lleres dels torrents de més llarg recorregut canvien de nom a les referències històriques o documentals segons molts

factors. El nom del torrent podia ser del propietari de les terres que travessava, fins i tot dels diferents propietaris d'un mateix lloc en diferents èpoques. També segons referències de noms populars. En alguns casos dos torrents diferents són coneguts pel mateix nom per transcórrer per una mateixa heretat. La notorietat de la masia o torre que donava nom al torrent també és un factor d'influència segons les èpoques. On sí que tenia el nom una importància més rellevant i era una referència habitual i de primer ordre, és quan servia per a la descripció de les llandes de finques en escriptures de propietat, contractes o escrits a l'administració. Al no haver-hi una normativa ortogràfica fins el segle XX un mateix nom s'escribia amb diferent grafia segons l'escrivà i l'idioma utilitzat.

Al sud del turó Blau i el coll de la Ventosa els pendents recollien les aigües de diversos torrents, alguns de llarg recorregut, que anaven a desembocar al riu Besòs

S'ha intentat que les descripcions dels recorreguts dels torrents siguin el més aproximat possible a la realitat dels carrers. Tot així cal tenir en compte que la nomenclatura en la cartografia és en part aproximada al tram on està assenyalada.

A. CONCA SANT ANDREU DE PALOMAR

Al sud del turó Blau i el coll de la Ventosa els pendents recollien les aigües de diversos torrents, alguns de llarg recorregut, que anaven a desembocar al riu Besòs. Aquest vessant de la serra de Collserola era fronterer entre els antics municipis d'Horta i Sant Andreu de Palomar fins a la seva annexió a Barcelona i que ara pertany als districtes d'Horta-Guinardó i Nou Barris.

Torrent de can Masdeu

A tocar el coll de la Ventosa i amb un fort pendent inicia el torrent de can Masdeu, a partir de dos petits torrents dits de la Ventosa i del Forat del Vent. Can Masdeu és una masia documentada des del segle XVI que en temps rurals depenia de l'aigua de pluja i de les mines per subsistir i disposava de diverses basses, mines i pous per als conreus. A partir de 1903, quan ja era propietat de l'Hospital de la Santa Creu, va ser habilitada com a hospital per a mesells fins que es va construir al costat l'Hospital de Sant Llàtzer, encara no utilitzat des de llavors.

Torrent avall, a poca distància de la masia, salva la carretera Alta de Roquetes per sota d'un pont. En un costat de l'actual plaça de Karl Marx està can Santgenís que havia estat la Granja de la Santa Creu, que subministrava productes d'horta i de granja a l'Hospital de la Santa Creu. També es beneficiava de la riquesa de l'aquífer del subsòl gràcies a antigues mines i fonts. Aquest torrent està referenciat en molt documents i escriptures com a torrent de can Santgenís i també se l'anomena com de la Ventosa, Forat del Vent o Negret. Fins arribar prop de la plaça Karl Marx i a tocar l'antic camí de Sant Iscle, la llera del torrent no ha variat potser en segles i encara es manté així a l'actualitat. Ara en aquest punt un col·lector recull les aigües de pluja i les condueix al clavegueram per evitar que corrin per l'asfalt. El torrent creuava per l'actual Via Favència i la rambla del Caçador i rebia aigües dels torrents d'Andreu Ferrer, de can Valent, de la Font de Canyelles i d'en Borràs pel marge esquerre. El conjunt formava la riera de Sant Andreu que desembocava al riu Besòs.

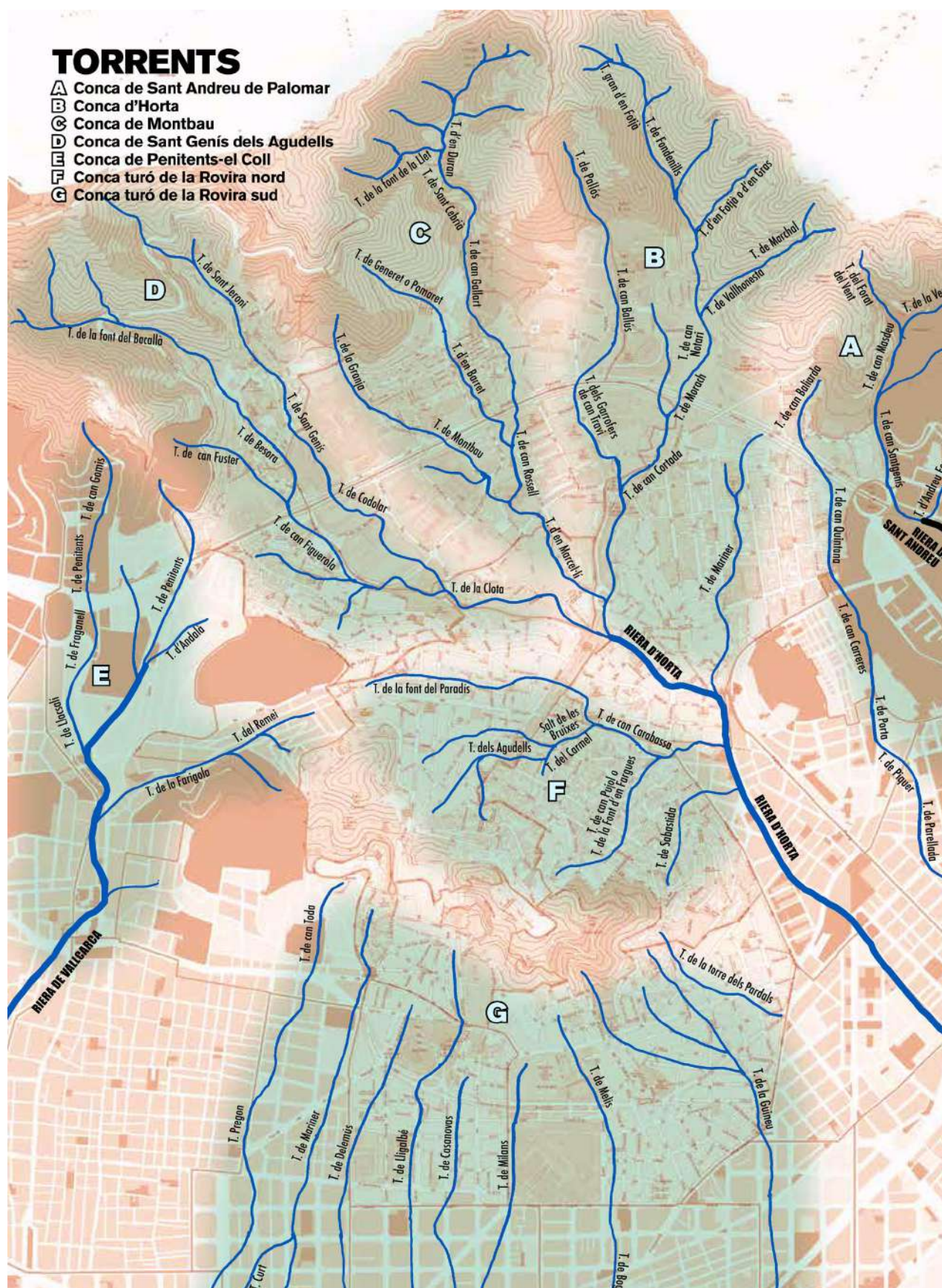
Torrent de Quintana

Aquest torrent a causa del llarg recorregut que té rep moltes denominacions. S'origina prop del carrer de la Font Baliarda al costat del cementiri d'Horta on rebia el nom de torrent de Baliarda. Creuava la ronda de Dalt i el passeig de Valldaura pel costat de la benzinera de la plaça Karl Marx. El nom de torrent de Quintana era perquè travessava les terres de can Quintana, una masia que estava situada a la cantonada de l'actual passeig Universal i carrer del Dr. Letamendi que disposava d'una famosa font situada sota l'actual benzinera de la plaça Karl Marx. La llera passava per sota de l'aqüeducte d'aigües de Dosrius en un tram del qual encara existeix un vestigi al camí de la Font d'en Quintana. Ja en territori de l'antic municipi de Sant Andreu de Palomar, avui barri de la Guineueta, adoptava el nom de torrent de can Carreres que era el nom de la masia que encara hi ha al Parc Central de Nou Barris. Torrent de Porta i de Piquer eren denominacions al pas de les aigües per l'actual carrer del Torrent de Can Piquer. Parellada i Estadella eren més denominacions d'aquest torrent fins arribar les aigües al riu Besòs.

B. CONCA HORTA

Aquest grup de torrents arrenquen als peus dels paratges del Forat del Vent i el Portell de Valldaura i recullen les aigües entre el turó d'en Fojà, de Valldaura i el turó del Trac. A la part més baixa de la vall d'Horta els diversos torrents s'unifiquen i s'uniran als torrents dels sectors C i D prop de l'inici del carrer del Tajo per formar la riera d'Horta.

Les alçades dels recorreguts estan entre 340 m i 85 m.

Existeix un fort pendent especialment al vessant no edificat de Collserola que va crear barrancs i fondalades importants i que es poden observar en fotos antigues. Els terrenys de captació per sobre de la ronda de Dalt formen part del Parc de Collserola i s'han preservat sense urbanitzar i per això l'aigua fa un recorregut natural que no ha variat en segles i encara es pot resseguir no sense les dificultats naturals. Per sota de la ronda de Dalt fins arribar al carrer de Lisboa, ja riera d'Horta, el traçat d'alguns carrers està motivat per l'orografia obligada per les aigües.

En el recorregut abans d'arribar al CEJ Can Llupià i barrant el torrent hi ha les restes d'una petita presa que devia desviar aigües a la finca d'Antoni Desvallès, marquès de Llupià, l'actual Parc del Laberint. Aquests jardins modernistes necessitaven gran quantitat d'aigua per mantenir els estanys i els jardins

Torrent de Fondenills

A la part més alta hi havia dos torrents principals que s'unien prop de can Cortada. El que es troba més al nord i de més recorregut, anomenat torrent de Fondenills o Gran d'en Fotjà, s'inicia a tocar de la carretera BV-1415 d'Horta a Cerdanyola, prop de la casa de can Massó derruïda el 2008. Recull per l'esquerra el torrent d'en Fotjà, o de Gras i el de Vallhonestà, nom d'una masia al costat del Parc del Laberint. Continua com torrent de cal Notari i manté aquest nom fins a la zona que ara creua la ronda de Dalt. Altres noms probablement més antics d'aquest tram eren Marchal i Morach.

En el recorregut abans d'arribar al CEJ Can Llupià i barrant el torrent hi ha les restes d'una petita presa que devia desviar aigües a la finca d'Antoni Desvallès, marquès de Llupià, l'actual Parc del Laberint. Aquests jardins modernistes necessitaven gran quantitat d'aigua per mantenir els estanys i els jardins. Disposava de tres mines que subministraven l'aigua fins fa ben poc temps: mina de la Marquesa, del Ferro i del Garrofer. Algunes d'aquestes mines encara existeix. La unió del torrent de Fondenills i el de cal Notari era on ara hi ha el camp de futbol de la Font del Gos i el posterior recorregut el

rememora el carrer del Torrent de Cal Notari fins creuar la ronda de Dalt que canvia el nom pel de torrent de can Cortada en arribar les terres d'aquesta antiga masia que encara existeix.

Torrent dels Garrofers de can Travi

L'altre torrent d'aquest sector té un recorregut paral·lel al de Fondenills però més al sud de les ruïnes del Castell Fortí, entre el Parc del Laberint i les Llars Mundet. És el torrent de Pallós o Ballús, nom d'un antic propietari de la finca. Creuava la ronda de Dalt aproximadament pels camps de futbol de l'Escola TARR i vorejant el Col·legi dels Salesians d'Horta pel sud on prenia el nom de torrent dels Garrofers de can Travi. S'unia pel marge dret al torrent de can Cortada davant la masia de can Travi Vell, actual seu de la Guàrdia Urbana.

L'abundància d'aigua de la capa freàtica d'aquests terrenys van donar origen a una iniciativa empresarial nova a Horta a mitjans del segle XIX. Josep de Travi captava aigua a través de mines a la seva finca i a partir de 1860 la conduïa a través de canonades fins a les cases dels compradors dins el poble d'Horta i a dues fonts públiques. La mina d'aigua de can Travi encara dona servei a una desena d'usuaris i manté un bon cabal.

Tot i la urbanització de l'avinguda de l'Estatut encara es pot apreciar el fort desnivell producte de l'erosió de les aigües entre l'antiga masia i la plaça Botticelli. La llera continuava direcció al poble d'Horta pel carrer de Jerez i l'avinguda de l'Estatut, on segons algunes fonts documentals ja s'anomenava riera d'Horta, fins la plaça de l'Estatut, on s'unia a la riera d'en Marcel·lí pel marge esquerra i anava a desembocar conjuntament a la riera d'Horta pel carrer de Lisboa.

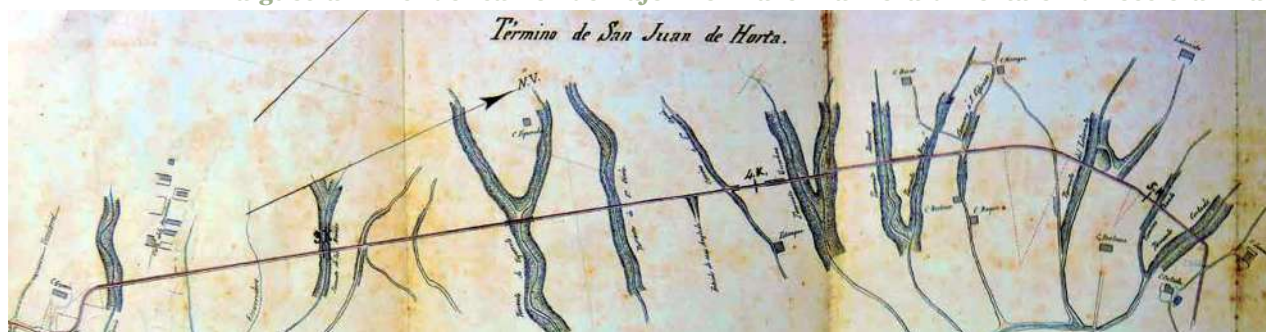
Torrent de Mariner

Un tercer torrent no original de muntanya recorria el poble d'Horta i abocava les aigües directament a la riera d'Horta. Era el torrent de Mariner que travessava les terres d'aquesta masia que avui és la Biblioteca Horta-Can Mariner, al carrer del Vent. Tenia els inicis per sota del cementiri d'Horta i a tocar de l'antiga església de Sant Joan, al carrer de Salses. El recorregut sinuós transcorria entre els carrers de Canigó i d'Eduard Toda. A partir del carrer de Feliu i Codina hi havia un fort desnivell producte de l'erosió que ara salva unes escales que són a l'inici del carrer del Torrent de Mariner i que manté l'antic traçat fins arribar a la riera d'Horta, ara carrer del Tajo.

C. CONCA MONTBAU

Per l'arc format per quatre turons baixaven les aigües d'aquest sector fins que s'unien a la riera d'en Marcel·lí i

Plànol del projecte de la Diputació de Barcelona del segle XIX per a la construcció de la carretera de Cornellà a Fogars de Tordera, actual passeig de la Vall d'Hebron. La carretera havia de salvar el pas dels torrents que baixaven de Collserola, que unien les seves aigües a l'inici del carrer de Tajo i formaven la riera d'Horta en direcció al mar

s'abocaven a la riera d'Horta. Els turons del Trac (369 m), de la Magarola (429 m), de Sant Cebrià (435 m) i de Santa Maria (443 m), entre les Llars Mundet i la serra d'Agudells són els cims més alts d'aquesta zona de Collserola i limiten la superfície de captació d'aigües que creen tres torrents troncal. Aporten un bon cabal a la capa freàtica que es reflecteix en la gran quantitat de fonts naturals que hi ha en el recorregut.

Torrent d'en Duran

El torrent d'en Duran s'inicia als forts desnivells entre els turons del Trac i de la Magarola, també dit del Maltall, i pren el nom de torrent de Sant Cebrià al passar pel costat de l'ermita dels segles XII o XIII dedicada a Sant Cebrià i Santa Justina, màrtirs del segle III. La tradició explica que va ser

La mina d'aigua de l'antiga torre de can Barret subministrava l'aigua a la font d'aquesta finca que avui és als Jardins de Montbau

visitada per Sant Francesc Xavier i Sant Ignasi de Loiola. En aquests inicis del recorregut neixen les fonts de la Meca, de la Serp i de Sant Cebrià. Pel marge dret recull aigües del torrent de la Font de la Llet que prové del turó de Santa Maria prop del Centre d'Acollida d'Animals de Companyia i del revolt de la Paella, de la carretera de la Rabassada. La font de la Llet als peus d'aquest torrent va ser en altres temps molt concorreguda. El camí de Sant Cebrià que ve des d'Horta fins a l'ermita és d'origen medieval i transcorre paral·lel al torrent. Continua el torrent descendent per traspasar les terres de can Duran, més tard can Gallart o finca del Palau de les Heures.

Torrent d'en Barret

El torrent d'en Barret conegut antigament com torrent de Generet o de Pomaret neix també per sota de la corba de la Paella, a la carretera de la Rabassada, i creuava les terres de can Barret d'on prenia el nom. La mina d'aigua de l'antiga torre de can Barret subministrava l'aigua a la font d'aquesta finca que avui és als Jardins de Montbau. Creuava la ronda

de Dalt a l'alçada de l'Institut Narcís Monturiol per continuar pels Jardins de can Brasó, lloc on s'afegia al marge dret del torrent d'en Duran per passar a denominar-se torrent de can Rossell nom de la masia senyorial situada aproximadament al carrer de Jorge Manrique.

Torrent de Montbau

A poca distància d'aquesta unió dels torrents d'en Duran i d'en Barret, a l'alçada del Club Hispano Francès, s'afegia pel marge dret el tercer torrent mencionat, dit torrent de la Granja però més conegut com torrent de Montbau. El nom de Granja li ve per la finca dita Granja Nova de Martí-Codolar on ara hi ha l'Hospital de la Vall d'Hebron. Un altre nom que prové del segle XVII, quan les terres eren propietat del monestir de Sant Jeroni de la Vall Hebron, era el de torrent de Cantallops. Els tres torrents s'unien prop dels anomenats llavors Manantiales Montalt, on ara hi ha les pistes de tennis del Club Hispano Francès per formar la riera d'en Marcel·lí. La font d'en Marcel·lí, actualment sota l'escultura dels Mistos de l'avinguda del Cardenal Vidal i Barraquer, era l'inici de la riera que transcorria pel carrer del mateix nom que rememora a Marcel·lí Oliva Yglesias, carreter de la Clota. Testimonis de memòria oral recorden també el nom de torrent de la Genissa. En aquest recorregut estava la masia de ca n'Iglesias, prop de carreró de ca n'Iglesias, i per això en algun document el torrent era denominat torrent d'Iglesias. A l'alçada de la plaça de l'Estatut s'unia per la dreta als torrents de la conca d'Horta i ja unificats i quan s'unien amb els de Sant Genís dels Agudells, formaven la riera d'Horta.

D. CONCA SANT GENÍS DELS AGUDELLS

En els pendents de Sant Genís dels Agudells es formaven dos torrents canalitzadors de les aigües, de més de dos quilòmetres de recorregut, fins a juntar-se per formar la riera de la Clota. Un traçat que ha condicionat en gran manera la urbanització dels carrers del barri muntanyenc de Sant Genís.

Torrent de Sant Genís

El torrent de Sant Genís és el que està situat més al nord i naixia als peus de l'antic monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron on ara hi ha la benzina de la carretera de la

Rabassada, motiu pel qual també era conegut com torrent de Sant Jeroni quan el monestir era actiu fins a principis del segle XIX. Recollia les aigües dels pendents del vessant del coll de l'Erola que forma un tàlveg que mena les aigües cap al barri de Sant Genís dels Agudells i la vall d'Horta pel carrer de Cànoves i el carrer de la font del Roure. Aquesta font, ara rehabilitada, era coneguda pels veïns com la mina i era l'antiga mina d'aigua del monestir de Sant Jeroni de la Vall Hebron. El torrent de Sant Genís, també conegut com torrent d'Agudells,

La font del Bacallà es troba en el vessant del Tibidabo per sota de la masia de can Borni. És l'inici d'un recorregut d'oest a est de 2,7 km aproximadament fins a la unió amb el torrent de Sant Genís o de la Clota, al barri de la Clota

recorria la fondalada del carrer de Costa Pacheco i passatge de Madrona Prats, entre la mil·lenària església i el cementiri de Sant Genís dels Agudells i can Gresa o can Térmens, actual Centre Cívic Casa Grogà. Fent giragonses creuava el passeig de la Vall d'Hebron per l'Hospital de San Rafael i el Dipòsit Municipal de vehicles, els camps de futbol i el carrer de la Granja Vella fins arribar al punt més baix a l'alçada de la rotonda del carrer de Lisboa. Un recorregut aproximat de 2,4 km i 160 m de desnivell per concórrer amb l'altre torrent que prové de la font del Bacallà.

Torrent de la font del Bacallà

La font del Bacallà es troba en el vessant del Tibidabo per sota de la masia de can Borni. És l'inici d'un recorregut d'oest a est de 2,7 km aproximadament fins a la unió amb el torrent de Sant Genís o de la Clota, al barri de la Clota. La font del Bacallà és un antic referent molt popular que neix en un marcat fondal que travessa la carretera de la Rabassada fins a la masia de can Soler o cal Boix, actualment un equipament municipal. La masia disposava de mina datada el 1841 i bassa d'aigua que encara està en ús. Són els inicis de la llera que encara es mantenen avui pràcticament igual que en segles passats. El torrent de la Font del Bacallà s'endinsa en zona urbanitzada pel carrer de Natzeret davant l'escola Mare de Déu de Montserrat i can Piteu. Els jardins de Manuel J. Arnalot encara recorden l'antic traçat i on hi ha restes d'un antic pou. Entre els carrers de Sidó i de Lledoner arribava a la ronda de Dalt on també era conegut com torrent

Panoràmica de Sant Genís dels Agudells del 1900

de Besora. En aquest punt se li unia per la dreta el torrent de Figuerola o de can Fuster segons les fonts documentals. Provenia dels forts pendents on hi ha les pistes de tennis de Vall-Parc, creuava l'heretat de can Besora entre el carrer de Sinaí i el Patronat Ribas pel davant de can Figuerola, ara Museu Palmero, i unia les seves aigües al torrent de la font del Bacallà o de Besora a l'alçada de l'actual ronda de Dalt. Unificats els dos torrents creuaven la carretera de Fogars de Tordera, ara ronda de Dalt.

Els barrancs que formaven les aigües torrenteres a l'erosionar el sòl van ser un problema per a la construcció de la carretera que travessava tota la vall. El traçat entre Sarrià i Horta era perpendicular a les lleres dels molts torrents que baixaven de la serra de Collserola i es van haver de construir ponts i desguassos perquè les aigües continuessin el seu curs. Per salvar el pas d'aquesta unió dels torrents de Besora i de Sant Genís, la Diputació va construir a final del segle XIX un pont de cinc ulls que va donar servei durant dècades. Continuava el recorregut baixant el pendent del carrer de Coll i Alentorn fins arribar a la Clota per fusionar-se amb el torrent de Sant Genís.

Torrent de la Clota

El coll de Penitents es pot situar entre els carrers d'Arenys, de Natzeret i la ronda de Dalt i actua com a divisòria d'aigües entre Vallcarca i la vall d'Horta. El turó del Coll en el seu vessant nord aporta aigües en dos curts recorreguts per la poca superfície que recull i la poca alçada del turó (245 m) fins a la llera del torrent de Besora. Des del coll de Penitents i entre els carrers de Segur i de Samaniego i per la plaça d'Isop, arriba el primer. El segon des del camí dels Àngels per la plaça d'en Taxonera. Pel poc recorregut d'aquests dos torrents no se sap si tenien algun nom, però a partir de la unió amb el torrent de Besora és conegut com torrent de la Clota. A l'arribar a la plaça de la Clota s'ajuntava amb el torrent de Sant Genís, nom que alterna amb el de torrent de la Clota. Eren terrenys de la finca de Martí-Codolar dotada d'abundant cabal d'aigua necessari per als grans jardins i horts de què disposava. Als jardins senyorials hi havia un llac anomenat de les Catorze plomes i diverses basses. Alguns trams del torrent al traspasar aquesta heretat adoptaven noms com torrent de Codolar o de les Catorze plomes.

Els llargs recorreguts dels torrents que formaven el torrent de la Clota eren una aportació de cabal important a la riera d'Horta. El carrer d'Alarcón té un traçat sinuós per ser exactament el recorregut de la riera. Una part del camí, ara

Plànol de 1887 del Coll de Penitents i el recorregut dels torrents que formaven la riera de Vallcarca

carrer, i una part per on transcorrien les aigües, fins els anys vuitanta no van ser canalitzades. Les antigues masies i torres de la Clota han disposat amb facilitat d'aigua a través de pous i basses per la gran abundància que aportava la capa freàtica de la llera del torrent. L'abundància d'hortos i la indústria de les bugaderes és un exemple d'aquest aprofitament. El recorregut gira al final del carrer d'Alarcón cap al carrer del camí de Sant Genís a Horta on avui es pot veure l'entrada de la llera al clavegueram per sota d'un pont metàl·lic. Aquest recorregut ens recorda el món rural quan l'ús de les lleres dels torrents com a camins era freqüent donat que eren transitables en èpoques no plujoses.

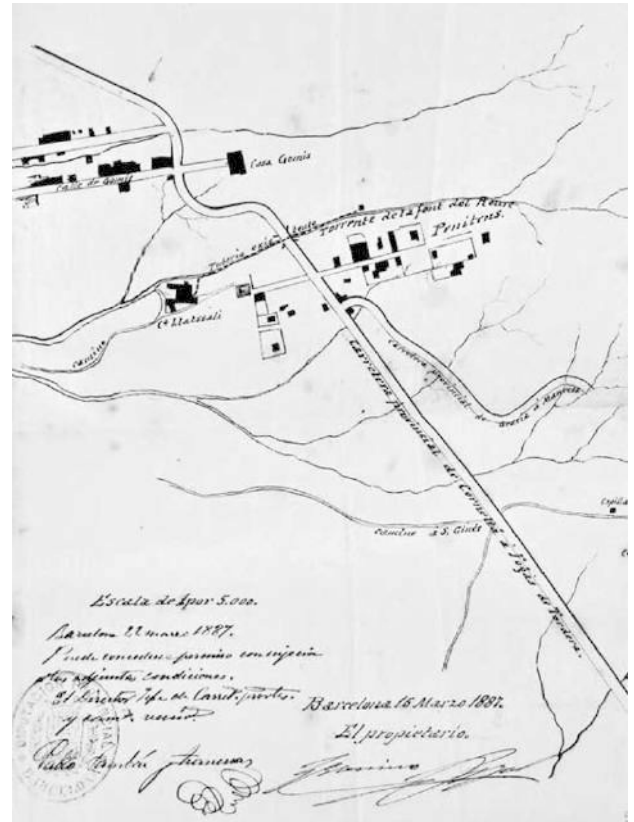
En arribar al carrer de Lisboa el torrent s'unia amb la resta de torrents del vessant de Collserola. L'encreuament dels carrers de Lisboa i de Porto era l'inici de la gran riera d'Horta. El carrer del Tajo era la llera de la riera i marcava la línia fronterera dels antics municipis d'Horta i Sant Andreu de Palomar. Una de les imatges més recurrents de l'Horta del segle XX és el pont que es va construir perquè el tramvia que arribava de Barcelona pogués salvar el pas de la riera i continuar fins a la plaça d'Eivissa. És el darrer torrent del vessant nord de Collserola que s'uneix a la riera abans de recollir les aigües dels turons del Carmel i la Rovira.

E. CONCA VALLCARCA-EL COLL

La riera de Vallcarca recollia les aigües del territori sud-oest de l'antic municipi d'Horta. Fins mitjans del segle XIX els barris de Penitents, Vallcarca i el Coll eren part d'aquest municipi. El coll de Penitents, ara encreuament del carrer d'Arenys amb la ronda de Dalt, era denominat antigament Quatre camins. És el punt de més alçada d'aquest extrem de la vall d'Horta format pels vessants del turó de Collserola i el turó del Coll o d'en Falcó. Per aquest motiu és el coll separador d'aigües de la vall d'Horta, en direcció nord-est cap el barri d'Horta i direcció sud als barris de Vallcarca i Gràcia. Els vessants sud dels turons de Collserola, Penitents i el turó del Coll o d'en Falcó són el naixement de les rieres que conformaven la riera de Vallcarca. El viaducte de Vallcarca construït el 1908 per salvar el tàlveg entre el turó del Putxet i el del Coll és el coll d'ampolla que unifica els torrents en direcció a la plaça de Lesseps on era conegut com la riera de Cassoles.

Torrent de can Gomis

L'inici d'aquesta important riera era el torrent de can Gomis per sota de l'actual carretera de les Aigües i del carrer de Vallpar on existia la mina d'aigua dita d'en Falcó. Aquesta mina ja subministrava aigua a la Barcelona emmurallada del segle XVII. El torrent baixava prop del carrer de Ticià, creuava la ronda de Dalt per la plaça d'Alfons Comín, on hi

havia la gran mansió de can Gomis, creuava per l'actual Hospital Quirón i continuava prop del carrer d'Esteve Terrades. En aquest recorregut i segons les referències documentals prenia el nom de riera Fragadell, torrent de la Font del Roure, de Penitents o torrent de Llacsali o Jacsalí, nom d'una gran mansió del segle XIX situada als terrenys de l'actual Parc Sanitari Pere Virgili.

Torrent de Penitents

Poc abans d'arribar al viaducte de Vallcarca se li afegia el torrent de Penitents que s'originava als pendents del carrer de Jericó, de Sant Genís dels Agudells. En arribar a l'actual ronda de Dalt i continuació també s'anomenava torrent de Besora perquè baixava pel sud dels terrenys de can Besora, masia situada just al darrere del Patronat Ribas. En tot cas el topònim torrent de Besora està més referenciat al torrent que baixa de la font del Bacallà per la conca de Sant Genís. En aquest cas el coll de Penitents actuava com a separador d'aigües i es dirigia cap al sud formant la riera de Vallcarca que en el nomenclàtor actual és l'avinguda. En la baixada recollia per la dreta aigües d'un petit barranc del carrer d'Anna Piferrer i per l'esquerra un altre des de prop de la plaça d'Olèrdola. També conegut com torrent o riera d'Andalà pel nom d'una masia prop d'on hi ha ara el Jardí del Dr. Comas i Llaveria. La riera continuava per ajuntar-se per l'esquerra amb el torrent de Can Gomis i traspassar ja unificats l'aqüeducte de Vallcarca.

Torrent del Remei

Un tercer torrent important s'afegia per l'esquerra a la riera de Vallcarca amb origen entre el turó del Coll i el del Carmel i prop de l'antiquíssima Font-rúbia al peu del Santuari de la Mare de Déu del Coll. El torrent del Remei també dit de la Font del Remei, per una popular font situada a la part alta del carrer que avui porta el seu nom, baixava pel vessant oest del coll de les Tres Creus (Park Güell), paral·lel al carrer de Móra d'Ebre i de l'avinguda de la Mare de Déu del Coll fins a la riera de Vallcarca on s'afegia per l'esquerra prop de la baixada de la Glòria. Aquest torrent és potser més conegut pel nom de torrent de la Farigola, nom de l'antic hostel situat al carrer del mateix nom i que ara és l'Escola Farigola.

F. CONCA TURÓ DE LA ROVIRA, NORD

El vessant nord dels turons del Carmel i la Rovira també fa la seva aportació de cabal a la riera d'Horta. El desnivell i la superfície de recollida no és tan gran com la que aporten les valls de Collserola. El punt d'unió amb la riera d'Horta, actual carrer de Cartellà, era a través del torrent de Carabassa on hi ha l'encreuament dels carrers de Pitàgores i de Cartellà.

Torrent de la font del Paradís

Fins aquí arribaven les aigües recollides entre el turó del Coll i el del Carmel a l'anomenat barranc de la Font del Paradís a la part més alta del carrer del Llobregós i el carrer de Sigüenza. La font del Paradís estava a l'actual passatge de Sigüenza i el recorregut del torrent nomenat de la Font del Paradís en aquest tram era paral·lel a l'antic camí d'Horta al Coll que és l'actual carrer de Dante. En els anys seixanta a causa de la intensificació de la construcció d'habitatges en aquest vessant del Carmel, l'antiga llera va ser reblerta per poder construir edificis. La manca de consistència del terreny i les obres del metro de la línia 5 de l'any 2005 van ocasionar un esvoranc de 35 m de profunditat a l'alçada dels carrers de Conca de Tremp, de Sigüenza i el passatge de Calafell. Les pedres arenoses i pissarres de l'antiga llera no van suportar els treballs de les obres del metro que va provocar l'ensorrament d'un edifici. Un cop creuada la rambla del Carmel a l'alçada del carrer de Granollers el torrent fa un gir en arribar al carrer d'Aiguafreda on encara avui es pot intuir el recorregut a la plaça de les Bugaderes d'Horta. Aquí rep per la dreta les aigües de dos torrents.

Torrent del Carmel

El primer d'aquests dos torrents no té un nom conegut i naixia dels forts pendents del carrer del Santuari aproximadament entre els carrers de Segimon i de l'Alcalde de Zalamea. Baixava en direcció nord, creuava l'antic camí

El torrent de Carabassa al creuar per sota del passeig de Maragall

del Portell i la traça actual traspasa la rambla del Carmel i pel carrer d'Agudells s'uneix per l'esquerra al segon dels torrents. És el torrent del Carmel o dels Agudells segons el tram a què fa referència. Tenia l'inici a peu del coll del Carmel i es dirigia cap el carrer d'Agudells. El dibuix actual d'una part d'aquest carrer denota el recorregut de l'antic torrent. També consta referenciat al segle XIX com torrent de Salt de Bruixes prop del carrer de Marí. En aquest tram el torrent del Carmel rep per la dreta un altre xaragall sense denominació procedent dels voltants de la font de la Mulassa.

Ja unificats s'ajunten a la plaça de les Bugaderes d'Horta (al costat del carrer del Llobregós) amb el torrent de la Font del Paradís. Són terres de l'heretat can Carabassa, ara Escola Sagrada Família (SAFA) i s'anomena torrent de Carabassa fins arribar a la riera d'Horta. El creuament de les aigües pel passeig de Maragall és a través d'un pont construït a final del segle XIX perquè el tramvia de Barcelona a Horta salvés la llera. Aquest tram del torrent i el pont encara existeix al carrer de Peris Mencheta

Torrent de la font d'en Fargues

A tocar d'aquest pont era el punt d'unió del torrent de Carabassa amb el torrent de la Font d'en Fargues o de Pujol, de la masia de can Fargues. La font d'en Fargues neix en un fondal ric en aigua i amb forts pendents. És l'origen del torrent que travessava l'actual barri del mateix nom i abocava les aigües al torrent de Carabassa a tocar de la masia.

Les pluges fortes carregaven d'aigua el torrent i erosionava bona part del recorregut fins arribar a la riera d'Horta. La urbanització i la massiva construcció d'edificis en aquest vessant de la muntanya especialment a partir dels anys seixanta va necessitar de rebliments (farciments) de les rieres que les aigües havien erosionat. El rebliment dels xaragalls de forma artificial és la norma habitual en el recorregut de la majoria de torrents i rieres de la vall d'Horta i sovint les construccions pateixen d'humitats per filtracions del subsòl.

Torrent de Carabassa

A partir de la rambla del Carmel el pendent del recorregut és més suau i el subsòl és ric en aigua. Coincideix

en una bona part amb l'actual carrer del Llobregós. Des d'antic existien mines excavades a la muntanya per conduir aquesta aigua per a ús de les masies existents. És a partir de la segona meitat del segle XIX que s'intensifica l'explotació de les aigües subterrànies amb finalitats comercials. S'excaven noves mines i més profundes que portaran aigua fins l'acabat de néixer Eixample de Barcelona. Paral·leles a la llera es construeixen files de casetes dotades de pou i safareig per la gran abundància d'aigua subterrània i que propiciaran la indústria casolana de les bugaderes. Són les anomenades cases de les bugaderes d'Horta del carrer d'Aiguafreda.

El torrent de Carabassa després de recollir aigua de tot el vessant nord del Carmel abocava les aigües a la riera d'Horta, en el punt que ara hi ha l'encreuament dels carrers de Petrarca i de Cartellà. A poca distància d'aquesta unió, riera avall aproximadament al carrer de Vilapicina s'unia el torrent de Sabastida que naixia a peu del turó de Santa Eulàlia prop de la part més alta del carrer de Frederic Rahola i el d'Aguilar, al barri de la Font d'en Fargues.

6. CONCA TURÓ DE LA ROVIRA, SUD

Riera de can Toda

El seu inici era aproximadament a la fondalada que forma el vessant del turó de la Rovira i el del Carmel, més o menys als actuals jardins de Juan Ponce. Després continuava per la carretera del Carmel i girava per darrere de la masia de can Toda, que dona nom a la riera en aquest punt. Just en aquest lloc es trobava la font de la Cabreta, avui en dia desapareguda i substituïda per unes instal·lacions de la Companyia d'Aigües. Juntament amb la font de Carbó, una mica més avall a la dreta; eren llocs on la població de Gràcia i l'actual barri del Baix Guinardó s'aplegava per fer fontades, és a dir, seure i gaudir d'un berenar sobretot els diumenges.

La riera, en ple barri de la Salut, travessava l'actual avinguda de Pompeu Fabra i baixava recte pel carrer de la riera de Can Toda, ja que era per on circulaven les seves aigües. Després travessava l'actual ronda del Dalt quasi tocant a la ronda del Guinardó, i el carrer de les Camèlies per baixar pel carrer de Ca l'Alegre de Dalt, on es trobava la masia del mateix nom. Segons Magí Travesset, més o menys a l'alçada de la travessera de Gràcia s'unia amb el torrent de Can Comte, a prop del carrer de l'Escorial. Cap el 1930 s'obriren nous camins en la finca d'aquesta masia i va desaparèixer el traçat de l'antic torrent. El torrent Pregon, a l'alçada de la travessera de Gràcia amb el carrer de Roger de Flor, recollia les aigües del torrent de Can Toda i el de Can Comte i posteriorment el de Garrofers.

Porta de reg (ja desapareguda) per on passava el torrent de Delemús, al Camí de la Llegua

Torrent de Mariner

El seu naixement era al vessant sud del turó de la Rovira. Entre d'altres noms rebia el de la Partió perquè el seu curs feia de frontera entre els municipis de Gràcia i Sant Martí de Provençals. Baixava més o menys des de l'esquerra de la masia de can Baró fins a la plaça Sanllehy per l'anomenat coll del Portell. Després ja d'una manera clara baixava pel carrer de Sardenya, per desviar-se cap a la dreta una vegada travessat l'actual carrer de Pi i Margall, on es trobava la masia can Marineret—parents dels Mariner d'Horta—. Creuava després els carrers de l'Encarnació, de Taxdirt i de Romans a l'alçada del carrer de Ventalló per arribar a l'únic vestigi que ha quedat d'aquest torrent: un passatge petit que finalitza a la travessera de Gràcia i que porta el nom de Torrent de Mariner.

El naixement del torrent de Mariner era al vessant sud del turó de la Rovira. Entre d'altres noms rebia el de la Partió perquè el seu curs feia de frontera entre els municipis de Gràcia i Sant Martí de Provençals

Després de creuar la travessera passava pel passatge Llavallol (on es trobava la fàbrica de La Sedeta, avui Centre Cívic) i arribava al creuament dels carrers de Còrsega i de Nàpols que és on hi havia la masia de can Mariner, que dona nom al torrent. A partir d'aquí es desfeia en diversos braços que anaven per l'esquerra (baixava pel passatge Iscle Soler, avui desaparegut) i per la dreta, l'anomenat Curt, que anava on hi havia hagut la masia de can Grassot, o can Llavallol (Grassot era el cognom dels propietaris, Llavallol, el dels masovers), que va acabar donant nom al barri del Camp d'en Grassot. Els diversos ramals del torrent es tornaven a ajuntar entre ells. S'arribava al passatge de Mariné (sense la "r" final). La traça del torrent creuava el passatge perpendicularment. Per sota del carrer de Rosselló, el tram coincidia amb el carrer de Nàpols durant gairebé dues illes

de cases, fins poc abans d'arribar al carrer de Mallorca. El torrent també acabava per unir-se al torrent Pregó.

Al carrer de Sicília entre Casp i Gran Via es creuaven el camí d'Horta, el Rec Comtal i el torrent d'en Mariner en el lloc anomenat el pont de les Bigues. En creuar aquest pont, fins el 1897, es passava al municipi independent de Sant Martí de Provençals. Per dalt del pont era el camí d'Horta i per sota el Rec Comtal i el torrent de Mariner. Tenia el final per sota de l'actual plaça de Tetuan. Aquest torrent també s'havia anomenat de Sempere o Sempere per la masia situada a l'actual camp de futbol de l'Europa, a la cruïlla de Sardunya amb Camèlies, enderrocada els anys quaranta. Per evitar confusions existeix un altre torrent, a Horta, que porta el nom de Can Mariner, una de les masies més antigues del poble. I, a més, hi ha un petit carrer al Baix Guinardó, de fet un atzucac, que porta el nom de Mariner, pel nom del propietari dels terrenys, res a veure amb el torrent.

Al carrer de Sicília entre Casp i Gran Via es creuaven el camí d'Horta, el Rec Comtal i el torrent d'en Mariner en el lloc anomenat el pont de les Bigues. En creuar aquest pont, fins el 1897, es passava al municipi independent de Sant Martí de Provençals

Torrent de Delemús

Igual que el de Mariner, també neix al turó de la Rovira segurament a prop de la masia de can Baró. No se sap exactament el seu curs en els seus inicis. Segons Pere Cowley "El traçat més probable, seguint el mapa parcel·lari de 1931, seria per la dreta de Can Baró (mirant cap al mar), creuant pel mig del passatge Bismarck i del carrer de Vallseca, pel seu punt més baix, i passant pel costat, i en paral·lel, al passatge Vallseca".

El que sí que se sap d'una manera clara és que baixava per l'actual Parc de les Aigües paral·lel al carrer d'Abd El-Kader. Hi ha el vestigi d'aquest torrent canalitzat dintre del parc per la Companyia d'Aigües de Barcelona que el feia sortir a través d'una reixa que pujava i baixava al camí de la Llegua, a l'actual ronda del Guinardó. Posteriorment i entre tàpies d'hortos continuava cap l'oest travessant el carrer de l'Alcalde de Móstoles fins arribar al passatge de l'Encarnació. Llavors feia un gir a la dreta per baixar travessant el carrer de Taxdirt, per baixar finalment pel carrer de Sardunya fins a

Un tram del torrent de Lligalbé

la travessera de Gràcia, on es trobava la masia Delemús, deformació del cognom Lemos, la qual estava situada entre Sardunya i Lepant.

Des del carrer de Sardunya girava cap al nord-est per arribar a l'illa de la Sagrada Família. Des d'aquí el torrent de Delemús s'introduïa dins de l'illa de cases dels carrers de Sardunya, Mallorca, Marina i València. El passatge de Font, un dels passatges més antics del barri del Poblet, travessa aquesta illa. La traça del torrent ha desaparegut gairebé per complet, però encara es pot endevinar en alguns murs de l'interior de l'illa de cases, com és el cas al carrer de València número 426, té una forma gairebé triangular, marcada pel traçat del torrent. Des dels aproximadament cinc metres d'amplada la façana de la finca es va estrenyent fins als dos metres a l'interior d'illa. Per sota del carrer d'Aragó es perd per on passava el torrent. Segurament acabava confluint amb l'antic camí d'Horta.

No hi ha cap rastre de la seva toponímia i estaria bé que fos reivindicat el seu nom en algun lloc del seu recorregut. El fet de que en algun mapa surti com Raureda segurament fa referència al nom d'un propietari per on passava el torrent.

Torrent de Lligalbé

No se sap el lloc exacte però naixia a prop de la masia de can Baró. Tenia la seva continuació segurament pel carrer de Tenerife o bé pel carrer del Baró de Sant Lluís, després pel carrer de Polònia fins arribar a l'avinguda de la Mare de Déu de Montserrat a l'alçada de la plaça de la Font Castellana. Amb seguretat travessava per la banda oest de les terres de can Vélez, masia que en aquest punt donava nom al torrent encara que com a Velas, nom amb el qual també es coneixia aquesta masia.

La compra dels terrenys per part de la Companyia de les Aigües, l'any 1868, va fer modificar el seu curs per l'actual carrer de Thous, que era el límit est de les terres comprades de la finca de can Baró, i límit també amb les de la finca de can Vélez. Quan arribava a l'actual ronda del Guinardó coincidia amb el camí de la Llegua, més o menys davant de l'actual casa de les Altures, seu actual del Districte d'Horta-Guinardó. Girava a l'esquerra travessant l'actual ronda del

Passatge Casanovas, antiga llera del torrent de Casanovas

Guinardó per entrar pel número 48, paral·lel al carrer de Lepant, girant a continuació novament a l'esquerra a l'alçada del passatge de Boné i de seguida a la dreta, punt on es dividia amb el camí de la Llegua. Llavors baixava fins a sortir al carrer del Mas Casanovas. Aquest últim tram es l'única zona que conserva el topònim de Lligalbé.

Posteriorment el torrent s'enfilava pel carrer de Lepant, paral·lel al carrer de Bergnes de las Casas, el nucli urbà més antic del Guinardó, per acabar a l'antic camí d'Horta. La masia Lligalbé, que dona nom al torrent, segurament estaria situada a mitja alçada del turó de la Rovira a la dreta de can Baró.

El torrent de Lligalbé també ha rebut altres noms (com el de Velas tal com s'ha comentat), però també es troba escrit com torrent dels Frares, que fa referència als frares de la Mercè, congregació religiosa situada al carrer de la Indústria amb Padilla. Un altre nom conegut és el torrent del Notari,

galeries que arriben pràcticament fins a l'avinguda de la Mare de Déu de Montserrat. El seu curs va ser aprofitat pel camí de la Llegua quan baixava entre els carrers de Padilla i Castillejos. Un petit passatge al número 48 del carrer de Santa Carolina, que porta el nom de Casanovas, és testimoni de la llera del torrent i del camí. Sortia a la travessera de Gràcia on encara es pot apreciar una petita sortida, aprofitada per un pàrquing, davant mateix de la clínica de l'Aliança. En aquest punt el camí de la Llegua tenia el final ja que enllaçava amb el vell camí de la travessera que portava cap a Sant Andreu i Horta. El torrent baixava llavors en línia recta fins a morir a l'antic camí d'Horta. El nom de Farga que també apareix en alguns mapes fa referència a Pere Fargas, cònjuge de Montserrat de Casanovas, propietària dels terrenys de la masia de can Casanovas. Segons algunes fonts el torrent de Casanovas era un dels afluents del torrent de Lligalbé, dada que no s'ha pogut contrastar.

El torrent de Lligalbé segons alguns historiadors era un camí medieval que sortia del camí vell de Barcelona pujava per Collserola en direcció a Sant Cugat i la pluja el va convertir en torrent

masia situada al carrer de Lepant entre Còrsega i Rosselló on el torrent passava pel mig de les seves terres. La masia estava elevada sobre un petit turó, conegut com el turó de les Cabres i que va estar en actiu fins a la dècada dels setanta. Alguns veïns encara recorden que el carrer de Lepant era conegut com el carrer del torrent. Aquests topònims antics eren els únics llocs poblats que trobava el torrent al segle XIX.

El torrent de Lligalbé segons alguns historiadors era un camí medieval que sortia del camí vell de Barcelona pujava per Collserola en direcció a Sant Cugat i la pluja el va convertir en torrent. Segons Carreras Candi, en el seu llibre dedicat a Barcelona, diu que "era un camí secundari per pujar al mont Aguilar", antic nom del turó de la Rovira.

Torrent de Casanovas

Sortia de l'interior del turó de la Rovira a prop de la masia de can Casanovas, situada a la ronda del Guinardó entre els carrers de Cartagena i del Mas Casanovas. La mina d'aigua que actualment es troba a la part baixa de l'actual institut Mas Casanovas, antic hotel a prop de la masia enderrocada per la construcció de l'Hospital de Sant Pau, pot ser l'origen d'aquest torrent. Se sap que la mina té unes

Torrent de Milans

Aquest torrent tenia el seu inici al turó de la Rovira, en un lloc indeterminat, més amunt de l'avinguda de la Mare de Déu de Montserrat. Baixava a la dreta del carrer de Cartagena i a prop de la casa del Seminari, actual Ravellat Pla, nom amb el qual també apareix en alguns mapes. Després travessava l'actual ronda del Guinardó per baixar pel mig de l'actual Hospital de Sant Pau i girava cap al carrer de Cartagena per passar a prop de can Milans, o torre Xifré, que dona nom al torrent i que estava situada a l'antiga travessera de Gràcia, a l'alçada del carrer del Dos de Maig.

La construcció del recinte de Sant Pau va tallar el traçat del torrent, que va acabar baixant pel carrer de Cartagena. Segons alguns mapes de finals del segle XIX i principis del XX el torrent passava per l'illa de l'Eixample formada pels carrers de Cartagena, Castillejos, Rosselló i Còrsega. Però és a l'illa de cases de sota, amb Provença, que es troben alguns vestigis del torrent. En aquesta illa es creuen dos antics eixos: l'antic camí d'Horta, ara al darrere de les cases del passatge de Pau Hernández, i el torrent que passava entre aquest passatge i de León i la part posterior de les

cases del carrer de Castillejos, dibuixant una línia en diagonal, en direcció a aquest carrer.

El fet que aquesta illa de cases tingui dos passatges, repartits en tres trams, es deu sobretot al fet que és el punt on es creuaven l'antic camí i el torrent. No va ser fins a la dècada dels quaranta quan es va acabar d'obrir el tram del carrer de Provença entre Castillejos i Cartagena, que fins llavors havia quedat interromput pel camí d'Horta i el pas del torrent de Milans. Les cases que es van construir fins llavors, seguien les dues trames oposades: el passatge de León que discorre paral·lel al carrer de Rosselló i el passatge de Pau Hernández que queda paral·lel al camí d'Horta; i ambdós passatges acabaven al torrent de Milans que anava a parar al carrer de Provença, a la cruïlla amb Castillejos.

Més endavant el torrent baixava pel passatge Vilaret per acabar a la carretera d'Horta que funcionava com a desguàs dels torrents que baixaven del turó de la Rovira i anaven a morir a la Llacuna.

La paraula Bogatell prové del mot buc, perquè el torrent té una forma semblant a la del buc d'un vaixell. A Gràcia, dos torrents reben el nom d'olla o cassola pel mateix motiu: la seva forma convexa

Segons algunes veus, abans de la construcció de l'Hospital de Sant Pau el torrent baixava pel passatge de Sant Pau que té sortida al carrer de Sant Antoni M. Claret. El mur que talla un dels braços del passatge, un atzacac, dibuixa un lleuger angle que segueix la traça del torrent. A la paret es poden observar humitats. En una d'aquestes terrasses hi ha una filtració d'aigua constant durant tot l'any, però podria ser que l'aigua vingués d'una deu del torrent de Milans o bé d'una mina de can Milans que el propietari es va fer construir. Per altra banda a l'illa de més avall, per sota de la plaça d'Henry Dunant, hi ha l'antiga fàbrica de la Damm, que se sap que va tenir aigua d'aquesta mina.

Torrent d'en Melis

La capçalera del torrent d'en Melis, també anomenat de can Mèlich, estava situada al turó de la Rovira en un lloc sense determinar. Segurament baixaria a prop del carrer de Gènova, travessant l'actual avinguda de la Mare de Déu de Montserrat per girar cap a la dreta, mirant al mar, molt a prop del Seminari, actual Ravellat Pla, concretament deixant a la dreta els terrenys de can Planàs. És en aquest punt on

Carrer del torrent de la Guineu entre l'avinguda Meridiana i la plaça d'Islàndia, únic lloc on es conserva el nom del torrent

es troba actualment una mena de passatge que fa de frontera entre les dues finques i que porta el nom de torrent d'en Melis i que finalitza a l'actual ronda del Guinardó. Després el torrent continuava cap a la esquerra per un angle de l'actual Hospital de Sant Pau, el carrer de Sant Quintí, i finalment baixava pel passatge de Flaugier fins a l'antiga travessera de Gràcia on es trobava la masia de Pere Miralles, nom amb el qual també és conegut el torrent, i una mica més avall la de can Miralletes. Continuava després pel carrer de Rogent, dit també de Bogatell. Segons Pere Cowley: "continuava pel carrer de la Sèquia Comtal del Clot i el carrer de Sant Joan de Malta. Quan es va començar a urbanitzar el Poblenou es va desviar per anar a morir a la Llacuna a l'indret anomenat de la Granota (carrers de Pere IV i de la Llacuna)".

Sobre el nom de Bogatell segons l'etimòleg Joan Coromines, la paraula Bogatell prové del mot buc, perquè el torrent té una forma semblant a la del buc d'un vaixell. A Gràcia, dos torrents reben el nom d'olla o cassola pel mateix motiu: la seva forma convexa. És per això que Coromines defensa que s'escriu amb u: Bugatell. Al segle XIX, quan es va començar a posar el nom per escrit, es va optar per la versió amb o, Bogatell, perquè es pensava que provenia del mot boga, una planta de ribera, que es trobava prop de la llera del curs baix del torrent.

Hi ha una mena de confusió amb el terme Bogatell degut a que amb la construcció de la muralla medieval al voltant del barri barceloní de Sant Pere i la Ribera, la riera d'en Malla que baixava de Collserola per la Rambla, es va desviar cap al nord, al Poblenou, i va acabar desembocant al costat del torrent del Bogatell, que baixava del Guinardó, més o menys a l'alçada del cementiri de l'Est. Al canalitzar-la es va convertir en avinguda i se la va batejar amb el nom de Bogatell, tot i que ja no desembocava al mar amb el torrent del Bogatell, sinó més al sud. És així que el nom d'una riera

del Guinardó i del Clot va acabar batejant una avinguda que, d'entrada, no té cap relació amb el torrent original.

Torrent de la Guineu

És l'accident geogràfic més important del Guinardó. Feia de línia divisòria entre dos municipis, Sant Martí de Provençals i Sant Andreu de Palomar i es dividia en tres ramals que travessaven l'actual barri. Tenia la capçalera molt a prop del torrent de Lligalbé, vessant sud del turó de la Rovira i l'actual Parc del Guinardó. El torrent recorre tot el Guinardó i hi ha una relació molt estreta entre la història i el nom del barri.

Tant la paraula guineu com guinarda (en català antic) tenen la mateixa arrel i el mateix significat, i dona nom al barri. El mas Guinardó no és altra cosa que el mas de les guineus i per sota els marges del puig Cogoll —on es troba el mas— s'esmunyia el torrent. El seu curs ha desaparegut quasi del tot i només en resten petits vestigis. La popular font del Cuento, la més coneguda i antiga del barri, està situada a l'origen del torrent. El passatge de l'Agregació dibuixa el tram més extens d'aquest torrent i encara continua insinuant-se en alguns indrets del carrer de Varsòvia o de la plaça Maragall, com a l'actual passatge d'Artemis. També hi ha un petit i pintoresc carrer, sota l'avinguda Meridiana, que porta encara el nom de torrent de la Guineu que surt al carrer de Bofarull. El seu curs era de llit sobrelevat i el seu final era als aiguamolls.

A la capçalera tenia tres ramals que s'unificaven prop de l'actual plaça de Carles Cardó. El més important era el que sortia de la fondalada de la font del Cuento i baixava entre el

carrer de l'Art i la rambla de la Muntanya. Dibuixa una corba, degut al puig del Cogoll, petit turó situat a sota del Parc del Guinardó. A sobre d'aquest puig es troba el mas Guinardó. Un altre ramal baixava des del carrer d'Ercilla i passava pel del Centre i el tercer ho feia per la plaça Catalana en direcció a la plaça del Guinardó, resseguint després el passatge de l'Agregació, que marcava la frontera entre els antics municipis de Sant Martí de Provençals i Sant Andreu de Palomar.

Després de creuar la plaça Maragall enfilava pel passatge d'Artemis i pel carrer de les Navas de Tolosa, ja a l'actual Districte de Sant Andreu, per arribar a l'avinguda Meridiana on es troba el curiós passatge que encara porta el nom de carrer del torrent de la Guineu, l'únic que conserva el nom. Al finalitzar aquest passatge el torrent es troba en un encreuament històric, la plaça d'Islàndia i el carrer de Bofarull, carrer que talla totes les illes en diagonal, a causa de ser un antic camí, la carretera de Ribes, camí que provenia de Ciutat Vella i que sortia pel portal Nou.

El torrent passava després per la plaça del Clot de la Mel i creuava la Gran Via seguint més o menys el carrer d'Espronceda. Al Poble Nou encara hi ha alguns petits vestigis com algunes cases al passatge de Klein que segueixen el traçat, per passar després pel carrer de Pere IV (antiga carretera de Mataró) fins arribar als aiguamolls.

Un veí de la zona, Joan Bargalló, recorda que el torrent de la Guineu passava per sota de la Meridiana i travessava el Rec Comtal per sobre: "En tot aquet lloc era freqüentat per las guineus, durant la guerra i postguerra, els nostres avis posaven paranys per casar-les, las pells les venien a Cal Llopis i la carn els servia com aliment". ❖❖❖

LA VERNEDA DE SANT MARTÍ, PAM A PAM (6)

CICLE DE XERRADES SOBRE LA HISTÒRIA DEL BARRI

**Cada dilluns, de 19:30 a 20:30, a la sala 606 del Centre Cívic Sant Martí.
A càrrec de la SOCIETAT D'ESTVDIS DE LA VERNEDA DE SANT MARTÍ (SELAV).
Activitat gratuïta. Aforament limitat.**

#47 - Dilluns, 2 d'octubre

LA NOVEL·LA NÈGRA A LA VERNEDA DE SANT MARTÍ

Novel·les negres, d'autors i autores vernedenques, que situen les seves trames als carrers i places del barri. Una editorial vernedenca: Llibres del Delicte. Convidat: Marc Moreno.

#48 - Dilluns, 9 d'octubre

ATLES DE BIODIVERSITAT VERNEDENCA

Conèixer la fauna i la flora del barri i la seva interrelació, a un cop de ratolí. Els ocells del parc de Sant Martí: els seus cants i les seves migracions.

#49 - Dilluns, 16 d'octubre

GALÍCIA A LA VERNEDA DE SANT MARTÍ

La música tradicional, els balls i la gastronomia gallega amb segell vernedenc. L'Associació Cultural Cova da Serpe i el Festival de Música Galega.

#50 - Dilluns, 23 d'octubre

EL CÒMIC A LA VERNEDA DE SANT MARTÍ

Vernedencs universals: Francisco Ibáñez, Mortadel·lo i Filemó, Rompetechos. El còmic reivindicatiu de Carlos Azagra&Encarna Revuelta. Les històries de Dani Torrado.

#51 - Dilluns, 30 d'octubre

L'HABITATGE A LA VERNEDA DE SANT MARTÍ

Vint-i-una mil llars i tres mil cinc-centes en camí. El Sindicat d'Habitatge de La Verneda i el Besòs. Polígons públics, envelliment, aluminosi i pisos turístics. Convidat: Sindicat de l'Habitatge de La Verneda i Besòs

#52 - Dilluns, 6 de novembre

L'INSTITUT BERNAT METGE

Cinquantè aniversari d'una institució educativa del barri amb origen besonenc. L'antiga delegació San Martín de l'institut Juan de Austria. El futur de l'ensenyament secundari. Convidat: Àngel Blanco.

#53 - Dilluns, 13 de novembre

LA VERNEDA DE SANT MARTÍ I ELS BARRIS VEÏNS: PROVENÇALS DEL POBLENOU

Un barri anomenat Paraguai-Perú. La frontera de l'autopista. A prop i lluny del Poblenou. Ca l'Isidret, Ca l'Illa i l'esperit fabril del barri. Convidat: Eduard Milan.

#54 - Dilluns, 20 de novembre

LES RESTES FRANQUISTES A LA VERNEDA DE SANT MARTÍ

La manca de respecte a les lleis de memòria democràtica. Cap a una senyalística memorial: conèixer el passat i no repetir els moments més foscos.

#55 - Dilluns, 27 de novembre

LES DONES ANARQUISTES VERNEDENQUES

Dones lluitadores del món llibertari. Carrers i places del barri amb nom de dones anarquistes. Lola Iturbe, una militant que va viure al barri. Convidada: Dolors Marín. (A la planta quarta)

#56 - Dilluns, 4 de desembre

BOTIGUES CINQUANTENÀRIES A LA VERNEDA DE SANT MARTÍ

Les botigues que resisteixen des dels inicis del barri. Un recorregut pel comerç tradicional. Sant Martí Eix Comercial: la tasca de promoure les botigues de proximitat.

#57 - Dilluns, 11 de desembre

VERNEDA SOLIDÀRIA AL PARAGUAI

Verneda Solidària, l'editora de la revista EL REBROT. Les delegacions solidàries anuals al Paraguai. Llibres i material sanitari a Villas de Limpio. Convidats: Teresa Prats i Carlos Bricio.

texts bàsics

Josep de la Vega Gómez

ELS PRIMERS BATECS HISTÒRICS DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS

Obra publicada per l'autor l'any 1993, de la que extraïem uns capítols. Les investigacions a peu d'obra de De la Vega són fonamentals pel coneixement arqueològic del territori de l'antic municipi de Sant Martí de Provençals.

LÍMITS

TERRITORI TEÒRIC DE L'AGER PROVINCIALIS

El pla de Barcelona, —si prescindim del que s'entén geogràficament com a comarca del mateix nom—, és una ampla franja planera que s'estén entre dos rius, restant compreses dintre dels seus límits, la meitat dels deltes del Llobregat i del Besòs. Són ambdós, els principals forjadors d'aquesta topografia tan característica, auxiliats per la xarxa de rieres i torrents que davallen del territori de turons instal·lats a la capçalera del país. Els altres límits són constituïts per la Mediterrània i per la Serra de Collcerola, que, si més no, la separen, no l'aïllen del rerepaís.

Si hom observa, —situats privilegiadament des del cim culminant del Tibidabo (512 metres) —, distingeix perfectament un seguit de petits turons mig dissimulats per les construccions de l'Urbs, que alteren la monotonia de la plana. Són els turons de la Rovira (270 m.), El Guinardó (160 m.), de la Peira (136 m.), Monteroles (121 m.), Putget (181 m.), Mont Taber o del Miracle (12 m.), etc. i altres més imperceptibles com el Cogulló (Sant Pere de les Puelles), Puig de les Falcies (Santa Maria del Mar), Puig dels Ollers (Govern Militar) o l'illa de Maïans (Barceloneta), etc.

L'esmentada Serra de Collcerola, constitueix encara el teló de fons de la plana, amb una orientació paral·lela a la línia de la costa, a uns vuit quilòmetres de distància i amb una sola silueta familiar del Montjuïc (192 m.), presidint aïlladament la fauna marítima de la ciutat.

Dins d'aquest territori tan complex, es desenvolupa la petita història del nostre poble, ocupant una sisena part del que avui és el terme de Barcelona. Territori d'origen al·luvial d'edat quaternària, els seu sòl es consolida lentament per les aportacions dels dos rius i rieres, fenomen del que ja s'ha parlat abans. Aquest sistema fluvial, conjuminat amb les condicions del terreny, propicià l'acumulació de reserves hidràuliques en forma d'estanys, basses i aiguamolls, que mantenien a l'ensem un ric mantell freàtic. El fenomen, posteriorment, afavorí la instal·lació de gran nombre d'indústries dependents de l'aigua, entre els segles XVII al XX.

Atesa aquesta introducció precisa, el terme de Provençals ocupava la major part del sector NE de la contrada barcelonina. Presentava un panorama de terrasses graonades, que amb suau desnivell, començaven en el Turó de la Rovira i finien en la mateixa platja. Això representava un dilatat vessant, que dels 270 metres, assoleix la cota 0 del nivell del mar. Tenia importants zones depressives, per dessota del nivell marí, on s'acumulaven les aigües pluvials, això es va anar superant, aixecant els terrenys a base de terraplens.

Sembla obvi que en l'antiguitat, aquest territori no evolucionà en l'aspecte comunitari, com en altres comarques de Catalunya, doncs la gestació de la futura divisió ibèrica de clan o tribus no es produeix, o almenys no es palpa, mal que per lògica han de ser laietans. La colonització de les terres baixes, per part dels habitants encastellats en els turons pròxims, no ha deixat un sediment que justifiqui l'existència d'una ordenació territorial abans de l'arribada dels romans.

Igual que esdevé a la resta dels municipis que envoltaven la ciutat, els seus límits són molt imprecisos en el decurs de l'edat mitjana, doncs es palpa a través de la documentació, un predomini de la divisió parroquial i no és fins a dates molt pròximes a nosaltres, quan es detecta la consolidació de la gestió municipal.

L'acatament de la sessió municipal del 9 de gener de 1868, és el primer document que fixa els límits termenals de l'església del Clot i rodalia: «Del Carmel baixa pel torrent de

Josep de la Vega i Gómez, diplomà en Arqueologia Hispànica i investigador de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona. Fundador del Grup Mediterrània d'Investigacions Espeleològiques entre 1965 i 1985.

Plànol del terme de Sant Martí de Provençals, aixecat per l'arquitecte municipal Pere Falqués, l'any 1887

Lligabé o Mariner, Pont de les Bigues, damunt la Sèquia que segueix fins l'almenar de Santa Anna; La via de Saragossa, camí del Mig que va a Provençals fins a Can Castany, que queda a l'esquerra; tomba pel camí que va de dret a la carretera de Mataró, que segueix fins el Besòs; puja per la vora del riu, camí del torrent d'en Solà el qual deixa a topar amb el camí de Gramenet a Provençals, seguint-lo fins a la riera d'Horta, que pren el camí de Sant Andreu a Ca l'Arnera. Continua per aquest envers dita casa a la carretera novament feta (1867), que va de Sant Martí a Horta, que continua fins a Can Vintró de la rajoleria. Torrent de la Guineu amunt fins al cim de la Muntanya, deixant el Coll del Portell, on hi ha el Carmel i d'aquí recte al torrent de Lligabé”.

En un altre lloc hem trobat un fragment que assenyalava els límits amb Sant Andreu del Palomar: “Antic camí d'Horta a Barcelona, més enllà de la Torre dels Pardals, segueix el camí de Dalt fins trobar la riera d'Horta, que és el límit des de la via de Saragossa fins a la rampa de la casa Llarga, en nostre

Aquesta forma de poblament no és exclusiva, i a Catalunya és força freqüent en els moments inicials de les poblacions. Masies escampades colonitzant un territori, amb l'església isolada aglutinant la vida social de la comunitat, és una fórmula encara vigent en comarques com el Penedès, Berguedà, Solsonès...

regadiu, prop del molí de la Verneda. Aquesta rampa fins prop de les bombes d'en Olsina junt al camí que va d'aquest punt, fins la riera de Sant Andreu són els confins amb Sant Adrià. Amb Santa Coloma són la regadora Madriguera.

Aquestes dues versions terminals relativament modernes, esdevenen del tot excepcionals, doncs amb tota la bibliografia i documentació consultada, trobem com a la fórmula més habitual emprada per descriure la situació d'un lloc o propietat, amb la mateixa norma utilitzada en l'acta de consagració de l'església de Sant Andreu, en la qual s'especifica que «està situada en el Comtat de Barcelona i en el terme de Provençals» (any 1030).

La fórmula esmentada es manté sense variacions, des del segle IX al XII i això suggereix d'antuvi, la persistència d'un costum arcaic que recorda la centuriació romana.

La situació és força significativa i d'alguna forma recolza la idea de que les formes arcaiques administratives es mantenen molt properes a la divisió romana. Les divisions eclesiàstiques prevalen fent de nus social del comú. Ens cal considerar en aquest sentit, que la primera constància documental que tenim d'un acord municipal en el pla, és de l'any 1598 i pertany a la població d'Esplugues.

La tutela de la ciutat envers els nuclis veïns, es manifesta en tots temps i és tan forta la pressió que exerceix, que l'any 1839, l'Ajuntament de Barcelona cedeix al de Sants, un sector de la seva marina a canvi d'una bona part de la Creu Coberta (Pl. d'Espanya). Amb la qual cosa, els límits d'ambdós municipis s'estableixen en la riera de la Magòria o d'en Rabassa. No fa masses anys, encara era possible veure una de les fites del terme, en el Pont de la Cadena de la carretera del Port.

Els efectes d'aquesta pressió són constants i més modernament, torna a produir-se un fet semblant i així per decret del dia 17 de desembre de 1943, en l'any 1945, és annexionada tota la part del territori de Santa Coloma de Gramenet, situada a la part dreta del Besòs. Hom recorda perfectament, que la casella dels Burots estava situada entre les cases barates de Santa Coloma (avui Baró de Viver) i les casernes militars de Sant Andreu.

Possiblement aquesta pressió és la responsable de la lentitud en la formació municipal, és un símptoma sospitos, de que els noms de les diverses comunitats existents a redós de les esglésies, són indicatives de que la seva fundació respon a la necessitat d'apropar-se als feligresos que ocupen el lloc, si bé en forma dispersa.

Aquesta forma de poblament no és exclusiva, i a Catalunya és força freqüent en els moments inicials de les poblacions. Masies escampades colonitzant un territori, amb l'església isolada aglutinant la vida social de la comunitat, és una fórmula encara vigent en comarques com el Penedès,

Berguedà, Solsonès, etc. Municipis com Subirats, Clariana, Castellar de la Ribera, Santa Susanna, Sant Just de Joval, Clarà, etc. en són un exemple viu d'aquest tipus de poblament.

La comparació encaixa perfectament en l'esquema barceloní, cosa que permet si ens ve de gust, especular amb el tema i arribar a unes conclusions, discutibles, apassionants.

Per fer un càlcul, mal que sigui aproximat, de l'extensió territorial de Provençals en temps anteriors al segle IX, s'ha d'acceptar d'antuvi que a la colònia Barcino se li aplicaria la mateixa distribució territorial que a la resta de Colònies de l'Imperi. Coneixem pels escrits de Sant Isidre (*Els Orígens*), que eren protegides de cara al seu desenvolupament econòmic, amb la concessió dels «Ager Provincialis» o «Ager Publicus», que no eren altra cosa, que el dret a l'explotació dels camps i cultius, que rodejaven les ciutats.

Dos topònims molt estimulants ha conservat el pla, que són testimonis vius, que si més no, ens assabenten que Barcelona també gaudí de l'esmentat privilegi. Santa Eulàlia de Provençana i Sant Martí de Provençals.

Les restes romanes d'ambdós indrets deixen fora de tot dubte els seus orígens fundacionals. És necessari, aclarir un concepte important en benefici d'una comprensió més transparent del problema creat pels noms. L'existència de dos topònims iguals a cada extrem de la ciutat fa sospitar la presència d'una divisió de «l'Ager Provincialis». Separació teòrica que esdevé perfecta per posar un límit a aquest estudi,

Dos topònims molt estimulants ha conservat el pla, que són testimonis vius, que si més no, ens assabenten que Barcelona també gaudí de l'esmentat privilegi. Santa Eulàlia de Provençana i Sant Martí de Provençals

si situem la partió en la riera d'en Malla. Altres límits emplaçats en el Besòs, Collcerola i el mar, ens permeten moure'ns còmodament, prescindint de les divisions administratives posteriors.

El marc geogràfic establert amb aquesta elecció, reuneix unes condicions propiciatòries d'una ràpida colonització rural, doncs els desnivells suaus conserven vestigis de la seva llunyana ocupació. Els més antics cal radicar-los en les zones de peu de muntanya i els més recents més propers al mar.

Fragment del plànol de Giovanni Gianola que representa el setge dels francesos l'any 1699. La Llacuna està força ben situada per sota del Camí Antic de València

SISTEMA HIDROLÒGIC

RIERES, TORRENTS I XARAGALLS: LLACUNES, BASSES, JONCARS I AIGUAMOLLS

Està constituïda la capçalera hidrogràfica de la plana barcelonina, essencialment per un sector molt característic de la serralada litoral, coneguda generalment per Collserola. De la seva carena principal destaquen els cims del Puig Madrona (336 m.), Turó de Can Pascual 468 m.), Puig d'Ordre (435 m.), Sant Pere Màrtir (389 m.), Tibidabo (612 m.), Turó de Sant Cebrià (438 m.) i el Turó de les Roquetes (305 m.), situat al final del cordal carenenc.

Presenta en la vessant ciutadana, una atapeïda xarxa fluvial de règim mediterrani, que actualment es confon amb la massa urbana de construccions, que afecta la vessant gairebé fins a mitja muntanya. Afecten directament el seu desenvolupament, els altres estreps que es desprenen de la carena principal, Turons d'en Falcó (244 m.), Rovira (270 m.), Carmel (267 m.) i la Muntanya Pelada (261 m.). Elements que incidiren definitivament en la configuració de les conques de recepció i en la direcció i circulació de les aigües superficials.

Les altres lleus elevacions que emergeixen gairebé imperceptibles del caos urbà, ja en la zona planera, protagonitzaran amb els seus efectes, la forma d'evacuació de les

aigües pluvials, al final dels seus recorreguts fins el mar.

La conjunció d'aquests accidents geogràfics ha estat bàsica en el modelat actual del territori i ha determinat entre altres efectes, la configuració divisòria d'aigües, distribuint-la en tres valls de captació principals: Sarrià, Vallcarca i Horta-Sant Genís.

A conseqüència de l'acció de dits agents, l'estructura presenta una perspectiva de plana inclinada, estesa entre el Collserola i el mar, en la qual les rieres i torrents han afavorit un paisatge ondulat de suaus interfluvis i tàlvegs poc fondos, que avui estan dissimulats per les edificacions de la ciutat.

Nombrosos estudis han intentat reconstruir la trama hidrològica, amb encerts i errors importants, en els quals possiblement també ensopegarem. Els principals errors consisteixen en interpretar com a entitats individuals, els diversos noms amb que és conegut un mateix curs, a través del seu recorregut pel territori ciutadà.

La conjunció d'aquests accidents geogràfics ha estat bàsica en el modelat actual del territori i ha determinat entre altres efectes, la configuració divisòria d'aigües, distribuint-la en tres valls de captació principals: Sarrià, Vallcarca i Horta-Sant Genís

En la seva totalitat, avui no circula cap superficialment, doncs han estat soterrats per mitjà de col·lectors units al clavegueram general. Excepcionalment i sols amb motiu de precipitacions extraordinàries, hom cospa els seus efectes damunt de l'asfalt dels carrers.

Un cop presentat a grans trets el seu elemental esquema, s'escau encetar la descripció individual de cada curs, per la riera d'en Malla, ja que si l'hem elegit com a límit teòric de l'Ager Provincialis, és propi continuar en la mateixa trajectòria.

Exactament com a la resta dels cursos que circulen pel pla, posseeix en la capçalera un ample ventall de ramificacions secundàries, que actuen de conca receptora i que en ajuntar-se, donen lloc a un cabal molt més important que ha deixat sentir els seus efectes desastrosos en la ciutat.

RIERA DE CASSOLES O D'EN MALLA

Està formada per la dreia de la part alta, per les aportacions dels torrents de Can Vilana, Betlem, Castanyer,

etc. que formen pròpiament la riera de Cassoles i per l'esquerra rep les atribucions, de la riera de Vallcarca, que era nodrida pels torrents de Can Gomis o de Sant Geroni, del Coll, Andal i Remei. La unió d'ambdues fonts, davant de l'església dels Josepets, donava lloc a la formació d'un sol curs conegut per riera de Cassoles i posteriorment d'en Malla.

En un intent de dibuixar el seu perfil, abans de ser esborrada la seva presència, de l'actual escenari urbà, davallava per l'Av. Príncep d'Astúries, Via Augusta, Rbl. de Catalunya, P. de Gràcia, Av. del Portal de l'Àngel i carrers de Cucurulla, Pi, Alsina, Rauric i Còdols.

Altrament és coneguda per altres noms en diferents llocs del seu recorregut, segurament per motius que responen a fets socials o tradicionals. Torrent de l'Ase, Sant Miquel i Codolar, són alguns d'ells.

La composició del subsòl del seu trajecte certifica abastament l'origen fluvial de les vies ciutadanes suares citades, doncs en el decurs de les obres que s'efectuen en la infraestructura de serveis urbans, s'aprecia perfectament l'existència d'estrats de sorres i argiles al·luvials, de considerable gruix.

Mentre la riera es desenvolupava seguint el perímetre exterior de la ciutat romana i medieval, no representa greus problemes per a l'urbs. Tanmateix es manté en una situació semblant, després de bastir-se el tram de la muralla de la Rambla, doncs el corrent circulava sense gaires contratemps utilitzant aquesta via, com a llera normal. A l'ampliar-se el recinte fortificat que tancava la Ribera, fou desviada pel fossat en direcció a Sant Pere de les Puelles i Portal Nou.

Amb aquesta disposició, la turbulència de les avingudes torrencials procedents de la part alta del territori, penetraven pel Portal de l'Àngel amb les conseqüències negatives per als sectors més pròxims al punt de penetració de les aigües.

La facilitat amb que penetraven les aigües a la ciutat i els greus danys produïts als interessos dels ciutadans, obligà a les autoritats estudiar la forma de posar-hi remei. L'any 1789, després d'una desastrosa inundació, el Capità General de Catalunya, comte de Lacy, encarregà la confecció d'un projecte de desviació de la riera d'en Malla.

No fou, fins després dels estralls produïts per l'aiguat de Santa Tecla, ocorregut el dia 15 de setembre de 1862. L'aigua penetrà per la bretxa oberta en la muralla de Canaletes, l'any 1854, inundant la Rambla i carrers adjacents, fins alades de nivell considerable.

Les grans pèrdues en vides i hisendes registrades, decidiren definitivament a les autoritats posar en pràctica la seva canalització. Primer a cel obert i més tard coberta, seguint els carrers de Casp, Ausiàs March, Bonaventura Muñoz i a través del canal del Bogatell el mar.

Mapa d'Alex Forbes, La Haia, any 1608. Deixant de banda la zona de llacunes i aiguamolls, assenyala: 1. Via Augusta o strada Francisca (Travessera); 2. Variant de la via que passa per la Colònia Barcino (carreteres de Sants i de Ribes); 3. Camí de la Verneda; 4. Via Marina (Camí Antic de València). L'acumulació de vaixells ancorats davant el Poblenou és un fenomen persistent en el decurs del temps

TORRENT DE L'OLLA O DEL MERDANÇAR

És molt difícil actualment, precisar el lloc del seu naixement, perquè tota la sèrie de xaragalls compresos en aquest sector del territori, fins a la riera d'Horta, apareixen sobtadament en la zona de peu de muntanya, de les elevacions del Parc Güell, Carmel, Turó de la Rovira i el Guinardó.

És tanmateix conegut a l'alta edat mitjana, amb el nom de Merdançar o Medançar i posteriorment, amb els apel·latius de l'Olla, Llepaolles, Jonqueres i Sant Joan.

Pels indicis sembla que apareixia prop del Coll de Font-rúbia i baixava perpendicular a la costa, pels carrers de Menéndez y Pelayo, entre Claris i Llúria, Jonqueres, Rieres de Sant Joan (desaparegut amb la reforma de la Via Laietana), Mercaders, Argenteria, Pla de Santa Maria, Caputxes i Canvis Vells. Deixava el seu cabal en la reduïda badia formada entre el Puig del Miracle i el de les Falcies.

Amb el creixement de la Vilanova del Mar, a finals del segle XII i per tal d'evitar les freqüents inundacions que es produïen en el nou barri, es construí la Claveguera Major, la qual conduïa pel carrer dels Assaonadors les aigües fins al rec Comtal, que en aquest sector utilitzava la llera del Torrent del Pecat.

TORRENT DEL PECAT

Gens definit en l'indret que correspon a la capçalera, apareix en el vessant central del Parc Güell i davalla força

dreturer, per desguassar de forma imprecisa i amb constants canvis, davant l'illa de Maïans.

El torrent de les Flors, en la part alta, el carrer de Bailén a l'Eixample i Ludovico, Basses de Sant Pere, Tantarantana i Rec, assenyalen amb molta aproximació la seva trajectòria.

Cal situar dins d'aquest context, que al construir-se, en el segle XIII, la muralla que tancava els barris de Ribera i Fusina, obligà desviar la part final de la llera, envers la depressió de La Llantana, que tanmateix havia estat afectada per l'esmentada construcció. Aleshores, el Rec Comtal aprofità la llera vacant pel seu períple dins la ciutat.

A l'alçada de la Travessera, se li ajuntava per l'esquerra el torrent d'en Vidalet o d'en Xiro, que iniciava el seu curt trajecte, en la minsa valleta de la Font del Carbó. Davallava pel carrer de l'Escorial.

TORRENT DEL MARINER

Altament conegut a través del temps amb els noms de Fondo, de la Partió o dels Pilons. Amb un cabal insignificant, iniciava el seu traçat en la vessant del Carmel i confonent-se amb els carrers de Secretari Coloma, Llavallol, Iscle Soler, Nàpols i P. de Carles I, situava les seves aportacions en la Llantana.

TORRENT DE LLIGABÉ O DE MILANS

Torrentera formada per dues branques que s'uneixen aproximadament en el Camp de la Batalla, és a dir, en

l'actual plaça de la Sagrada Família.

Forma la dreia hidrogràfica la xarxa que constitueix el torrent de Lligabé, eixit de la vessant del Turó de la Rovira i l'esquerra és proporcionada pel corrent del torrent del Seminari o de Milans, que naixia en les proximitats de Can Mascaró.

Des de la conjunció d'ambdós corrents, era conegut per torrents de Milans, fins que assolí l'indret on passava a formar part del Bogatell abans que ho fes a la Llacuna.

TORRENT DEL BOGATELL

És un factor força important, dintre dels fenòmens hidrològics, que és en la formació del fenomen lacustre de La Llacuna. No pot confondre's amb el seu homònim Col·lector, que és una construcció feta d'antuvi, per recollir els cursos que circulaven pel pla i conduir-los lluny de la ciutat.

Apareix amb la denominació de torrent d'en Melis, en les proximitats de la muntanya del Guinardó i baixava pel carrer

Hi ha prou documentació municipal per testificar que el carrer de Rogent era la seva llera habitual i que al final d'aquesta via, feia una pronunciada inflexió per tal d'evitar que passés pel mig del nucli del Clot

de Sant Quintí fins el Camp de l'Arpa. Des de dit indret, fins a on s'estenia per la plana, prenia el nom de Bogatell.

Hi ha prou documentació municipal per testificar que el carrer de Rogent era la seva llera habitual i que al final d'aquesta via, feia una pronunciada inflexió per tal d'evitar que passés pel mig del nucli del Clot.

Retornava al seu traçat primitiu, utilitzant l'últim tros del carrer de Sant Joan de Malta, doncs el seu traçat sinuós així ho indica. Entre la Rambla del Poblenou i carrer Llacuna, assolí la conca d'aigües somes, un cop passat el camí Antic de València.

TORRENT DE LA GUINEU

És l'últim dels torrents nascuts en la zona de peu de muntanya, que pertany al sistema de turons exteriors que es desprenen de la carena principal. Iniciava el curs en l'aiguavés contrari a la vall d'Horta.

És força fàcil de seguir el seu periple pel territori, a través del plànol de l'arquitecte municipal Pere Falqués, de l'any 1887, on es veu perfectament el seu traçat. En primer

lloc, en estret veïnatge amb el camí antic del Guinardó, seguia per Escornalbou, passatge Aloi, Boada i torrent de la Guineu. Nom present encara, entre Estivill i Bofarull.

D'aquí estant, prenia una direcció diagonal i entre els carrers de Navas de Tolosa, Espronceda i Fluvià, es perdia en la zona d'aiguamolls del Joncar del Poblenou.

RIERA D'HORTA

És amb molt, el fenomen hidrològic més important d'entre totes les manifestacions d'aquest tipus en la divisió «Provintialis» i presenta en la seva capçalera d'ampla i complicada vall, un nombrós ventall de torrents i deus d'aigua, que dels vessants coincideixen aproximadament en l'actual placa d'Eivissa. La seva longitud, és tanmateix la més perllongada de tot el conjunt exposat.

Cada un dels esmentats elements contributius compta amb una xarxa subsidiària que recull el cabal procedent del gran nombre de fonts i deus, instal·lades en els vessants que tanquen la vall d'Horta.

S'endevina, més que es copsa, que la branca principal del sistema neix un xic més amunt del cementiri d'Horta i que tot seguit se li uneix el torrent del Marineret. No comença a tenir una important consideració, fins que se li uneix en les proximitats de la placa d'Eivissa el torrent de Sant Genís dels Agudells, que tanmateix capta els torrents de Can Fabra i del Marcelino.

Altres aportacions secundàries procedents del torrent de Carabassa i Font de la Mulassa, formats pels esorrentius del Carmel són absorbits per la riera, per la part del darrere de Can Pujollet.

Si d'antuvi se'ns fa difícil assenyalar amb exactitud per quins vials circulaven les aportacions d'aquesta xarxa, al seu pas pel carrer de Cartellà i la continuació pel carrer que ha mantingut el topònim (avui un sector Rovira i Virgili) no ofereix cap mena de dubte.

Originàriament la continuació passava entre Can Nyau i la caseta dels Capellans, per seguir amb molta aproximació l'actual Rbla. de Prim, al final de la qual es perdia en una zona de basses i aiguamolls, detectats pels sondejos que palesen la condició palustre del sector.

Aquesta última part del traçat, va haver de ser modificada per la construcció del ferrocarril a França per Granollers, doncs les aigües envaïen dites instal·lacions si plovia de ferm. Fou precis desviar-les per mitjà d'un mur, per l'actual carrer del Pare Manyanet. Fer-les guanyar alçada i conduir-les envers l'aqüeducte construït per fer-les passar per damunt de les vies.

El nivell inferior de l'altre marge i la necessitat de mantenir un tram el nivell, condiciona la seva canalització entre els murs artificials fins a l'actual C/ de Santander, tot

Esbós de F. Garzón per la
Història dels italians a Catalunya,
de Giovanni Gianola (1699)

passant entremig de Can Nyau i Can Ribera (Diari de Jaume Galobardes, 1776-1863).

Tot i la naturalesa modesta d'aquest curs del pla i la condició torrencial del seu règim, és una peça clau en la remodelació d'aquesta banda del territori.

L'estrall de les seves avingudes, conseqüència d'un alt nivell de precipitacions en la zona de la capçalera, l'han sofert, de tant en tant, els pobladors dels seus marges. Una de les últimes de les seves extraordinàries manifestacions, s'enregistrà en la dècada dels anys setanta. Les aigües superficials que baixaven per l'antiga llera, arrossegaren nombrosos vehicles i contenidors de brossa, mentre les conduïdes subterràniament rebentaven el mur que les separava del túnel del Metropolità, inundant-les fins a l'estació de La Sagrera.

TORRENT DE CAN PARELLADA O DE L'ESTADELLA

Insignificant curs d'aigua de règim torrencial, que pren protagonisme perquè la seva llera, a partir del Rec Comtal és aprofitada per conduir aigua al Nou Casal dels Molins Reials i al de l'Estadella.

El pont que travessa les vies del tren deu el seu origen al mateix fenomen que originà la construcció del de la riera d'Horta.

Amortitzada la funció d'aqüeducte es transforma en un medi de comunicació. Com a conseqüència del traçat ferroviari de l'estació de Sant Andreu, igual que en el cas de la riera d'Horta, fou necessari construir un mur artificial, cosa d'un quilòmetre, per aconseguir guanyar alçada i passar per damunt de les vies del tren

El seu naixement cal situar-lo aproximadament en la zona de peu de muntanya situat entre Can Guineueta i el Turó de la Peira, si bé s'ha de reconèixer que el seu traçat no és massa clar en la part alta. En el sector baix sortosament la toponímia ciutadana ha mantingut el seu record, si més no, fins la seva amortització prop del Molí de l'Estadella.

Tot i així, fou desviat el corrent fins fa pocs anys per assortir de cabal la Sèquia Madriguera, que regava la riba dreta de Sant Adrià.

RIERA DE SANT ANDREU

Coneguda en l'edat mitjana pel nom de Romanet, nom que es va mantenir viu molt temps, més que res en el seu traçat superior.

S'inicia al vessant el Turó Blau o Romanet, en l'indret de la font de Can Masdeu i en la de Canyelles. Recull en la capçalera tot un seguit de xaragalls de poca identitat dels quals destaquen els de Can Dragó, Santgenís, Canyelles, etc.

Arribada a la carretera Bartrina, el nomenclàtor de la població manté perfectament la seva denominació fins a l'estació de ferrocarrils Sant Andreu-Comtal, fins a la seva desembocadura al riu Besòs, prop de la Sinya Alsina, sector on la urbanització ha fet desaparèixer els seus trets identificatius.

El pont que travessa les vies del tren deu el seu origen al mateix fenomen que originà la construcció del de la riera d'Horta. Amortitzada la funció d'aqüeducte es transforma en un medi de comunicació.

Com a conseqüència del traçat ferroviari de l'estació de Sant Andreu, igual que en el cas de la riera d'Horta, fou necessari construir un mur artificial, cosa d'un quilòmetre, per aconseguir guanyar alçada i passar per damunt de les vies del tren.

RIV BESÒS

Tot i que el seu corrent sols afecta la contrada martinenca en forma marginal, és amb escreix l'agent més important en el desenvolupament del territori i a l'ensem, és tanmateix el principal responsable de la formació del delta. En aquest afer compta amb l'ajut de la riera d'Horta, amb menor protagonisme.

Per segons qui, inicia el seu pelegrinatge en l'indret d'Aigües Partides i per altres ho fa en la Font dels Regàs, en el coll de la Pollosa, a 800 o 900 metres damunt del nivell del mar.

El fet que sigui un curs, més que res torrencial, com correspon als fenòmens hidrològics de règim mediterrani, fa que juntament amb altres característiques complementàries que destacarem tot seguit, contribueix a que les terres baixes

Els afluents més importants són quatre: el Tenes, que neix a Sauvanegra (Collsuspina, a 980 metres d'alçada); la Riera de Caldes, que neix al Sot de l'Obaga (Castellterçol), a 900 m.; el Ripoll, que neix en les fondalades de Sant Llorenç del Munt; i el Mogent, que comença en el Coll de la Batalla, en les estribacions del Montseny (Villalba Sasserra), a 918 m. d'altitud

pateixin abundants i desbaratadores avingudes, que a la fi, han anat guanyant espais al mar.

D'antuvi val a dir, que presenta una ampla conca receptora, formada per les capçaleres d'uns afluents de característiques similars a les de la vall principal, un curt recorregut i uns desnivells importants. Els afluents més importants són quatre: el Tenes, que neix a Sauvanegra (Collsuspina, a 980 metres d'alçada); la Riera de Caldes, que neix al Sot de l'Obaga (Castellterçol), a 900 m.; el Ripoll, que neix en les fondalades de Sant Llorenç del Munt; i el Mogent, que comença en el Coll de la Batalla, en les estribacions del Montseny (Villalba Sasserra), a 918 m. d'altitud.

Tots ells coincideixen per formar el Besòs, entre Mollet i Montcada. Ho fan després d'un curt recorregut, que oscil·la entre els vint i els vint-i-cinc quilòmetres, en els quals experimenten un descens de nivell, d'aproximadament 800 metres.

Alguns antecedents ens cal considerar a l'hora d'estudiar el seu comportament, doncs són factors decisius en la comprensió del que tractem d'explicar. En primer lloc, s'ha d'admetre que tenen uns trets condicionants i específics perquè les aigües arribin al delta sobtadament i en grans quantitats. Un altre condicionant resultant d'aquesta acció que conjumina la velocitat i el volum de l'aigua que circula, fet que si més no, activa l'erosió de la conca alta i que es tradueix en l'arrossegament de quantitats importants de sediments, que són dipositats en el delta. Sediments que són més quantiosos si procedeixen de la conca granítica del Mogent, que transformats en sorres (sauló) per descomposició de la roca mare, són fàcilment transportades i, de fet, cal responsabilitzar-les de la colmatació de les antigues lleres.

Per altra banda, la constitució plana del delta, escadusserament per damunt del nivell marítim, ha estat el punt feble per la fixació d'una conducció regular i única fins el mar. Essencialment ha estat constituït a tota hora, per un tàlveg poc fondo i de traç divagant, propiciatori als desbordaments previsibles i als canvis constants, de la direcció del llit fluvial.

Si hom observa la topografia final del riu, sembla evident, que la primitiva llera tindria una orientació força diferent de l'actual i hi ha empremtes de canvis substancials en el transcurs dels segles. Possiblement pot semblar aquesta afirmació un judici quelcom agosarat, doncs no hi ha masses indicis enregistrats que ho demostrin (annex 1, 9, 10, 12 i 13), més que la pròpia predisposició del terreny. Coincidim com altres, en que en l'època romana les aigües transcorrien des de la Foradada de Montcada, —sense seguir el repeu de les serres de Sistrells i d'en Mena (Santa Coloma)—, pels camps inferiors de la Torrassa (on es detecta una gran borsa d'aigua en la Sinia Alsina), aniria directe al Poblenou, (Foneria Girona MACOSA) on tanmateix es copsa l'existència d'un important aquífer subalvi. Aquest últim dipòsit s'intenta comercialitzar l'any 1878, per part d'una societat anomenada «Compañia General Anónima de Aguas de Barcelona: Ladera derecha del Besós».

Degut al caràcter divagatori del riu, que propiciava la desaparició de les lleres i obria d'altres, en els segles IX, X i XI, el sistema hidrològic instal·lat presenta un panorama diferent, constituït per dues branques unides per conduccions suplementàries, que formaven petites illes ermes, que en la documentació antiga són anomenades «Calvera».

Es acceptable la tesi que les dues branques existents, la més propera a Sant Martí era la més antiga i degut a aquesta circumstància, constituï i encara constitueix, el límit amb el municipi de Sant Adrià.

Expressar cronològicament totes les riuades del Besòs, els efectes i límits assolits per les aigües, constituïria un

Típica masia de Ca l'Arnó, amb importants elements arquitectònics dels segles XV i XVI

considerable enfilall de malvestats que ara ens entretindria excessivament, tanmateix considerem que no esmentar-ne cap seria nociu per la comprensió del protagonisme que els seus efectes han tingut en el modelat del territori.

1135

És la notícia més antiga en la qual s'anomena l'estrall produït pel Besòs. Amb motiu d'una donació reial a la Canonja, del molí de l'Estadella, es recomana la seva reconstrucció, doncs es fa constar que fou enrunat per una riuada.

1447

Setembre 8, la Crònica de Bruniquer fa una detallada descripció de la Besossada, que resulta molt interessant. S'esmenten moltes propietats existents i a l'ensems es palpa l'extensió que assolien les aigües. «enderrocà e trancà molts arbres e moltes parres altes e mogue poch la creu de la Selada e mes seguí aquella hora e die que lo flum de vasos per gras aygues infla en tant que trencà la part de Sant Martí de probensals e ompli d'aygua la llacuna e a la part de Sant Martí fins pres la Torre de Mossen Bernat Fivaller apres lo Clot devers mar enderrocà dues arcades del pont Nou de pedra que es dellà lo pont Vell qui va a Badalona e dampnare greument les cases den Llull den Serra de Llimona den Sabater e den Oliver que eren vers a la mar e la llaguna e ha mort molt vestiar gros e menut segons relació de molts...» *Rúbriques de Bruniquer*, vol. IV, pàg. 295.

1459

De conseqüències semblants a l'anterior, en aquesta ocasió s'especifica que les aigües assoliren Sant Andreu i un quilòmetre i mig fora de la llera.

1850

La riuada destrueix el pont de 86 arcs del ferrocarril de Barcelona a Mataró. (Clapés i Corbera).

1876

El riu s'escampa per Sant Martí i Sant Andreu, aconseguint arribar les aigües al lloc conegut per barri Vermell. (Clapés i Corbera).

1898

És una de les més desastroses, doncs les aigües passen per damunt de la via del tren, estenent-se per tota la superfície del delta, des de la riera d'Horta fins a Badalona. Destruïx el

pont de la carretera de Sant Adrià. (Clapés i Corbera).

1937

Altrament la riuada destrueix el pont de Sant Adrià.

1943

Desembre 15 - La Besossada envaeix part dels termes de Sant Andreu i Sant Martí, inundant sectors de la Llacuna i Estany del Port, a l'altra banda del Montjuïc, amb alçades d'un metre o metre i mig. Destruïx els ponts de la Garriga, Vilanova de la Roca, Montmeló i Santa Coloma.

1944

Febrer 25- Els estralls superen amb escaig la riuada anterior, doncs els efectes assoleixen l'església vella de Santa Coloma, situada a la carretera de la Roca. (Premsa diària).

1962

Setembre 23 - Data que enregistra el desastre més greu en la història del riu, amb la mort d'un nombre considerable de víctimes humanes. La magnitud de la tragèdia pot seguir-se detalladament en les pàgines dels diaris de l'època. En aquesta ocasió, tornaren a ser ocupades per les aigües les antigues conques lacustres, amb volums importants que trigaren hores en ser evacuades.

1962

Pocs dies després es repetiren els aiguats, si bé en aquesta ocasió el fenomen no tingué greus conseqüències, doncs les lleres estaven lliures d'obstacles per l'avinguda anterior.

Puchades Benito, J.M. "El río Besòs: Estudio monográfico de Hidrología Fluvial". A *Miscelania Almera*. 2ª parte. Diputació Provincial de Barcelona. Barcelona, 1948.

LES LLACUNES, BASSES, JONCARS I AIGUAMOLLS

La configuració del territori al límit marítim de Provençals, presenta tots els trets característics de les zones deltaïques. La seva evolució condicionada per la incidència normal dels agents atmosfèrics; de primer amb el barratge de les petites badies existents d'antuvi en el litoral, que restarien així convertides en basses i llacunes.

La periòdica aportació de cabals de muntanya a mar era important per al manteniment de les aigües superficials i del creixement dels dipòsits freàtics, acumulats en el subsòl.

Si la implantació de les indústries, —sobretot les de l'aigua—, fou primordial en la disminució de les reserves subterrànies, és evident, —i així ho demostren les modernes excavacions urbanes—, que la pavimentació de les lleres dels torrents gairebé fins a les capçaleres, han constituït un fenomen invers, doncs ha fet augmentar la circulació subàlvea, no sols en èpoques de grans precipitacions, si més no que ha produït un nou aparell de drenatge per les més de cent fonts

existents en els faldars del Collserola, que a hores d'ara, encara continuen amb la seva emissió.

Altrament ha contribuït a aquesta situació, la destrucció de l'antiga xarxa de conduccions d'aigua, pel proveïment de la ciutat vella i de l'eixample. Conduccions procedents de les mines i deus d'aigua existents al Collserola, que suplementaven les mancances del Rec Comtal.

Les llacunes que existiren en la façana marítima de Provençals, tingueren un pes excepcional en la morfologia del territori, perquè varen influir decisivament en el creixement del delta. El constant funcionament de tots els elements constitutius de l'aparell hidrològic, van fer guanyar terres al mar.

Actualment han desaparegut tots els fenòmens d'aquest tipus en les zones baixes del terme, sortosament els topònims martinencs han conservat en la denominació dels seus carrers, el caràcter palustre de la contrada. La Llacuna, La Granota, El Joncar, El Pla de les Febres, Travesser de la Llacuna, etc. La Llantana o Llavina, més propera a la ciutat, fou la primera en desaparèixer i el seu record sols el coneixem per la vella documentació. Tot i així, la seva presència es cospa per la persistència de les inundacions, en alguns sectors dels barris de Ribera i Fusina.

Amplia aquest repertori documental un observador tan meticulós i exacte com fou Francesc Zamora, el qual especifica en forma concloent que «a uno y otro lado del Besós hay tres o cuatro lagunas. En los inviernos fríos comparecen en ellas aves y pájaros raros». Altrament amplia aquesta informació, afegint una llista d'espècies salvatges que hi acudien i que constituïen els trofeus de les caceres reials. Ànecs, deos (?), flamencs, avitardes, faisans, ortegos (?), etc. i altres tipus d'animals. La distribució que fa és perfecta i real, com hom pot observar en la cartografia de l'època.

Cal, abans de seguir endavant, establir una diferència fonamental en la denominació d'aquests fenòmens i és que no té el mateix significat el que a la zona del Llobregat s'entén per estany, sense distingir grandàries, perquè al sector del Besòs l'esment popular diferencia per magnituds el que són basses del que són llacunes. La distinció, bé que molts no ho entenguin, és bàsica pels estudiosos del pla barceloní.

Entre els nombrosos problemes que representa el seu estudi, cal destacar la llunyana data en la qual s'iniciaren els primers intents de dessecar les llacunes, això fa que s'hagin perdut els indicis de la seva situació exacta i dels límits assolits. Els documents i la memòria del poble no són massa precisos. Això complica la tasca i en tot cas el nostre suggeriment gens més serà temptejar una aproximació.

Una data positiva de fixació, és sens dubte la localització de les periòdiques inundacions que experimenten alguns sectors concrets de la ciutat, en èpoques de forts

aiguats, perquè d'alguna manera ens assenyalen la seva ubicació dins del territori, a l'ocupar temporalment les antigues conques lacustres.

El fet de que el seu funcionament depengui d'una xarxa hidrològica de règim mediterrani, afectava molt directament l'extensió assolida per les aigües estancades, així com altrament les condicionava a l'època de l'any. Som conscients de que amb aquests condicionaments, els límits eren força aleatòria i subjectes a les variacions climatològiques, és a dir, en un any d'abundants precipitacions, els seus perímetres s'engrandien en les mateixes proporcions. En les sequeres es reduïen considerablement, fins a gairebé desaparèixer completament. Amb la mateixa proporció contribuïen els temporals de mar, doncs les onades saltaven la barra augmentant les aportacions. La manca de comunicació directa amb el mar condicionava un drenatge constituït per l'evaporació i per les filtracions subterrànies.

Francesc Zamora especifica en forma concloent que «a uno y otro lado del Besós hay tres o cuatro lagunas. En los inviernos fríos comparecen en ellas aves y pájaros raros»

Ens ha semblat temerari fer certes afirmacions massa contundents, en relació amb la solució del problema i fins aquí, gens més ha estat un preàmbul on s'han anat acumulant indicis i dades que ajudessin a trobar una situació i límits als fenòmens litorals. L'assaig no ha estat positiu fins ara i les dades de l'estudi d'en Sanpere i Miquel, ja s'ha vist en altre lloc, que no són aplicables perquè s'ignora en quin sector del delta foren obtingudes.

Els resultats aparents amb que s'ha arribat en aquest estudi, es reflecteixen en les cartes de gran format que acompanyen el llibre i han ajudat en la seva reconstrucció, l'aplicació de l'ampliació transparent del mapa del 1608. Altrament han contribuït les dades procedents de l'arxiu particular de l'autor, obtingudes en la vigilància de les rases fetes últimament, en la construcció de clavegueres i subterranis dels mitjans de comunicació urbans.

LA LLANTANA O LLAVINERA

És tan antiga la data en que s'indica la seva dessecació, que representa un obstacle seriós a l'hora de qualsevol tipus de definició històrica. No és sobrer advertir, que per ser la més propera a la ciutat, ja fou afectada per la fundació i

Can Cadena amb l'última collita de la seva activitat rural. Any 1988

creixement dels barris medievals de la Ribera i Fusina. Sembla que la seva situació aproximada ocupava terrenys compresos entre els límits de la necròpolis romana de Santa Maria del Mar i el de la Ciutadella.

La construcció de la muralla de Ribera, abans de l'any 1300, fou el cop de gràcia, ja que la seva vall facilitava d'alguna manera, l'evacuació de l'aigua fins el mar. Tot i així, els seus efectes han continuat afectant el lloc fins el segle passat. A aquest respecte, Pi i Arimon comenta en un treball de l'any 1854, que les febres palúdiques afecten a la guarnició militar de la Ciutadella, perquè les aigües continuen estancant-se periòdicament, en el fossat de la fortalesa. Tanmateix les constants inundacions que experimenta la part baixa del barri de Sant Pere de les Puel·les (Plaça de Sant Agustí Vell), són un factor determinant per assenyalar la conca lacustre de la desapareguda Llantana o Llavinera.

LA LLACUNA

Per les dimensions, és el fenomen hidrològic més important de tots els que es distribueixen al llarg de la costa, i la seva profunditat seria de certa importància, doncs el Dietari Municipal enregistra que l'any 1469 hi hagué una forta baralla entre pescadors, per motius de drets de pesca.

L'enginyer militar Verboom, l'any 1716, inicià la construcció del canal de la Llacuna, però fou el Marqués de la Mina el que va finalitzar l'obra de sanejament, sens obtenir uns resultats completament satisfactoris.

El conreu de la terra va ser més efectiu i a l'ensem, va anar guanyant terres al mar i als aiguamolls, seguit de la urbanització industrial dels espais, cosa que contribuï a l'anivellació i a l'aixecament progressiu del sòl, però la manca d'una adequada canalització de les rieres de Collserola van mantenir la situació de l'estancament d'aigües en la part baixa, que ha persistit fins a l'actualitat.

Possiblement la causa real que influï en la desaparició de les aigües superficials, foren les importants extraccions que efectuaren nombroses indústries tèxtils i de foneria, establertes en el municipi des de l'any 1768. El gran consum d'aquest element va fer baixar el nivell freàtic, i a l'ensem,

les aigües superficials. Tot i així, de tant en tant, les conques romanien inalterables i els seus efectes es detectaven constantment. Els aiguats dels anys 1943, 1944 i 1962, donen suport a dita afirmació, doncs les aigües acumulades en la cruïlla dels carrers Pere IV, Almogàvers i Llacuna, assoleixen paràmetres que oscil·len entre vuitanta centímetres i un metre d'alçada.

Fins fa molt poc temps i considerant que no s'han produït precipitacions de semblant magnitud, això ens fa ignorar si la situació es manté en les mateixes condicions. No estem segurs de que la nova xarxa de col·lectors solucioni definitivament el problema. En tot cas, és una qüestió que està per veure.

ELS JONCARS I AIGUAMOLLS

Definir l'extensió i els límits assolits pels esmentats fenòmens, esdevé de bell antuvi, molt més complex que qualsevol dels temes tractats fins ara.

Sembla força versemblant que essencialment es desenvolupessin en les zones més properes a les llacunes i basses conegudes o bé al final dels cursos d'aigua que no tenien sortida definida al mar.

Hi ha però, dos sectors concrets que no ofereixen dubtes: la riera d'Horta i el riu Besòs, ja que la cartografia coneguda és prou estricta en la representació d'una concentració de petites llacunes, en sense una denominació concreta i que juntament amb les terres properes, assenyalen l'existència d'una zona de joncars important. Aquest plantejament no és gens agosarat, doncs es veu recolzat per l'aparició de nivells amb arrels de joncs i cloves de gasteròpodes d'aigua dolça. L'observació de dits estrats ha estat possible en el decurs d'accions públiques i construcció d'habitatges. (Notes de l'arxiu de l'autor).

Som conscients que aquests apunts, pel seu reduït nombre, no són gens determinants al ser aplicades a tot el territori, però sí ens adrecen en la direcció on cal cercar els trets que manquen, per aproximar-nos més als veritables límits dels fenòmens palustres.

Del riu Besòs, ja en el terme badaloní, citarem però no ens detindrem en ampliar la informació, sols constatarem l'existència de dues depressions d'aquest tipus conegudes pel Gorg, que palesen si més no, el seu origen palustre.

REC COMTAL

Tot i que està força estudiada la incidència representada pel Rec Comtal en el poblament i desenvolupament social i econòmic de Sant Andreu i Sant Martí, no és possible esbiaixar el tema sense dedicar-li un comentari, mal que sigui superficial, pel seu pes específic en la transformació de la contrada. Els trets més importants del seu impacte són,

sens dubte, l'implantament de les explotacions agrícoles i ramaderes i posteriorment l'establiment de les indústries, doncs és, sens dubte, l'arteria vital de la comarca.

Sabudes són les vicissituds tingudes per la ciutat i les altres poblacions satèl·lits del pla, per aconseguir el necessari subministrament d'aigua pel consum dels seus habitants, doncs les mancances del líquid element en el decurs de la història, han estat importants i això ha obligat a cercar-la a tot arreu on existia alguna possibilitat d'obtenir-la. El fet ha estat endèmic i molt lligat a l'expansió i al creixement demogràfic. Dissortadament, encara no s'ha resolt el proble-

Les restes arqueològiques i la documentació escrita, aporten serioses dades que permeten especular amb l'existència d'un altre aqüeducte romà, que amb diferent orientació es dirigia de dret al riu Besòs

ma completament i de tant en tant, les autoritats recomanen el seu estalvi.

Les restes de l'aqüeducte romà de la Placa Nova, ostenten una clara direcció envers els vessants de Collserola, però sembla que no fou suficient aquesta aportació i és prou clara la situació de les deus d'on s'assortia. Tanmateix és desconeguda l'existència d'una font, capaç de proporcionar les necessitats de la colònia.

És molt possible però, que fossin captades les aigües de diferents mines, com ha estat tradicional. La conducció a la Ciutat Vella i posteriorment a l'Eixample, utilitzant una complicada xarxa subterrània, està prou documentada, existent, inoperant i desconeguda per a la majoria dels barcelonins. D'uns anys ençà, l'ajuntament tracta d'identificar-les i catalogar-les, a efectes de posseir el seu fitxatge i controlar aquelles que calgui. Tasca difícil perquè la urbanització d'amples sectors de les zones de peu de muntanya, la construcció de metropolitans i col·lectors, han inutilitzat o malmès la major part d'elles.

Tots els indicis coneguts apunten a que la insuficiència en el subministrament d'aigua a la ciutat fou institucional des de molt antic, i les successives corporacions hagueren de cercar altres solucions alternatives. Les restes arqueològiques i la documentació escrita, aporten serioses dades que permeten especular amb l'existència d'un altre aqüeducte romà, que amb diferent orientació es dirigia de dret al riu Besòs.

L'aparença és que el traçat d'aquest aqüeducte efectuava el seu recorregut molt pròxim al que després seria el Rec Comtal, i possiblement en algun lloc, el traçat seria coincident. El primer però, amb unes característiques pròpies, perquè en indrets molt específics, era sobrealt per mitjà d'uns «archos, archos tortos, archos opera antico facto, archos antiquos, archos priscos, etc.», que documentalment van fixant el seu pas pel territori.

L'evidència de l'existència de dues conduccions a Sant Martí, ve perfectament tramesa per forces elements escrits. En els anys 1047 i 1147 (J. Mas), són citats com a termenals d'unes propietats, un Rec Vell i un Rec Nou. Altrament, historiadors competents com Pere Miquel Carbonell (1547), Jeroni Pujadas (1609) i Balarí i Juvany (1904), afegeixen un gran nombre de cites documentals dels arcs de l'aqüeducte, datats entre els anys 996 al 1200.

És presumible, que el Rec Vell fes referència a l'aqüeducte i que en trobar-se malmès, fos arranjat pel comte Mir (Regomir), entre els anys 954 i 966, i que el Rec Nou fos la construcció medieval renovat pel Baró de La Linde, en el segle XVIII.

L'estructura resultant d'aquesta última remodelació, concedí a la Sèquia Comtal, una longitud de dotze quilòmetres i sols un desnivell de l'ú per mil. El cabal era d'uns 72.000 metres cúbics de mitjana diària, subjecte a unes fluctuacions dependents de la climatologia i de les estacions del cicle anual. Pel que fa al cabal, era distribuït entre la ciutat i els regatges, a raó d'un terç per a la primera i dos terços per a l'ús agrícola i industrial (molins).

La pagesia de Sant Martí disposava de 28 fibres i llevat d'algunes excepcions, gens més es beneficiaven les explotacions situades a la riba esquerra del rec, és a dir, les de la zona planera i més propera a mar. La zona alta o seca de Sant Andreu i Sant Martí, sembla que regaren des de primers del segle passat, amb l'aigua sobrerada de la deu de Can Travi Vell (Horta).

LES COMUNICACIONS

VIES, CAMINS I SENDERES

Els factors d'habitabilitat que ofereix la plana barcelonina, en general, són prou òptims pel desenvolupament dels assentaments humans, tot i tenint en compte els considerables obstacles que suposen les terres d'origen dèltic. La gran facilitat d'inundació que tenen en èpoques de pluges torrencials, n'és un dels principals.

Això s'agreuja considerablement en sectors costaners, situats més o menys a l'alçada de la nostra latitud, perquè les tempestes tardorals són molt freqüents i aparatoses, amb

Can Pujades, de tipus molt clàssic, amb elements dels segles XVII i XVIII

considerables precipitacions que inunden importants sectors de les zones baixes, d'ambdues planes dèltiques situades a banda i banda de la ciutat.

Tal com ara indicàvem, dits esdeveniments periòdics, no foren cap impediment per la colonització del territori, doncs l'abundància dels recursos naturals, compensava sobrerament les contrarietats catastròfiques esmentades i així sembla que esdevingué, com resta palès en el ric registre arqueològic, que assoleix un ample ventall cronològic, que va ininterrompudament, des del neolític fins a l'època actual.

El repte fou, que tot just s'establiren les primeres comunitats humanes, es creà immediatament la necessitat de comptar amb una infraestructura viària, de primer ordre, que fos capaç de comunicar entre si, els diferents grups de població, que era ja important, i a l'ensem poder-ho fer amb les comunitats establertes al rerepaís del pla.

La identificació d'aquesta trama no serà gens fàcil, tot i que comptem amb alguns factors favorables al propòsit. S'ha d'acceptar d'antuvi, que els arguments emprats resultaran força determinatius i altres més febles, però intuïm que uns i altres, contribuiran decisivament en el desentrellat de la complexa xarxa que s'endevina.

Comptem amb una assignatura inestimable i obligatòria en l'afer, com és la consulta de l'abundant cartografia existent, des del segle XVI al XX. És tanmateix imprescindible, efectuar la mateixa operació, amb els plànols municipals anteriors als anys seixanta, perquè encara no havia esclatat la febre especulativa del sòl i el territori conservava molts dels seus signes identificadors.

Una altra tasca recomanada, és la de rastrejar en els fons documentals dels segles IX, X i XI, perquè a l'ensem que són abundants, són fornidors de topònims desapareguts que s'han de tenir en compte. Dit material dissortadament, no depara les dates indicades i les manques anteriors tindran que ser suplides per altres procediments.

Un dels procediments que contribuirà a identificar les antigues vies, és analitzar l'estructura urbana d'alguns carrers actuals, perquè el traçat irregular, els canvis de

direcció sobtats i fins i tot les diferències d'amplada, són sinònims molt clars que denoten el seu origen rural.

Un altre signe que afavoreix aquesta tasca, és sens dubte, que hi ha carrers que han conservat el sentit i a l'ensem el nom dels antics vials. Alguns d'ells possiblement hagin canviat de denominació, però sortosament, el seu record resta encara viu, entre la gent gran dels barris actuals.

Completava les rutes principals, un atapeït teixit de camins secundaris que cobrien el territori en totes direccions, entre el riu Llobregat i el Besòs i entre la muntanya i el mar. Planificació que no ha experimentat canvis substancials en el decurs de la història i que en línies generals, és conservada per les vies actuals.

Mereix un èmfasi especial aturar-nos un moment a considerar, si disposarem de suficients elements, capaços de subministrar uns resultats positius i satisfactoris per a tothom. Som conscients que la tasca esdevé feixuga i de la que no estem segurs de sortir-ne mitjanament de l'empresa. De totes passades, ens hem posat de ple en el problema i tot dependrà de la pròpia capacitat de deducció i altrament, de saber aprofitar al màxim totes les dades en joc i encertar la seva correcta interpretació.

És notori que les vies més importants travessen el pla amb una orientació paral·lela a la costa i aquesta avinentesa ens ha decantat a encetar les descripcions, per les que duen dit sentit. Com que és altrament recomanable establir una planificació coherent en el seu estudi, decididament començarem la relació per la ruta més propera a la serra de Collserola.

VIA AUGUSTA

Reconeguda en la més antiga documentació conservada, amb els noms de «strata, calciata, uia», etc., Francisca o Francina, com a conseqüència d'haver estat arranjada pels francs, en el segle VIII-IX. Posteriorment serà identificada amb els noms de Camí del Dalt i Travessera.

Amb gairebé deu quilòmetres de recorregut, circula encara força íntegra aproximadament, entre les cotes dels 40 als 60 metres per damunt del nivell del mar. La seva amplada original no és possible establir-la amb precisió degut a les constants modificacions urbanístiques experimentades en el decurs de tants segles d'existència.

Encara que desdibuixada en alguns sectors per les pressions rebudes, penetrava en el territori barceloní, pel «Coll dels Inforcats» o de «Cutines», pertanyent al terme de «Santa Magdalena de Spelunchis» i l'abandonava pel «Coll de Finestrelles», depressió formada pel Turó de Romanet i el «Pla de les Forques» (Turó de la Trinitat Vella).

Avui encara assoleix plenament la funció a que fou destinat, emprant alguns dels actuals carrers ciutadans,

que d'alguna manera permeten rastrejar el seu pas i que el nomenclàtor municipal, els defineix amb els següents noms.

Tant bon punt penetra pels Inforcats, adopta una direcció gairebé recta que el duu envers la Travessera de Collblanch, de les Corts, de Gràcia i no s'interromp fins a l'indret de l'Hospital de la Santa Creu i de Sant Pau, perquè la seva construcció afectà la connexió natural amb el carrer de Concepció Arenal. Passada l'Av. Meridiana, seguia per la carretera Bartrina, fins a connectar amb la carretera de Ribes en l'indret de la plaça de Mossèn Clapés. Per Finestrelles i el Forat de Montcada, assolía la sortida al Vallès.

Ve precedida, a banda i banda del traçat, d'una important concentració de connotacions arqueològiques que, si més no, acrediten sobrerament la seva nissaga preromana.

El recorregut posterior ha estat perpetuat en la trama urbana, a través dels carrers de la Bòria, Corders, Plaça Marcús, Carders, Plaça de Sant Agustí Vell i Portal Nou

Esdevenen definitives i definidores d'aquest tarannà, la necròpolis romana de la Travessera-Manuel Girona, el sepulcre de fossa del carrer d'en Muntaner, la destrat de pedra polida de les immediacions del Parc Güell i les dues del Guinardó. Els indicis segueixen amb les probables vil·la romana d'època republicana i la necròpolis tardoromana de Can Casanovas. És escaient ressaltar l'existència de les restes d'un poblat murat de cabanes circulars, que el seu excavador atribueix a l'eneolític. Situat en terres de Can Casanovas és, si més no, la primera planificació urbana coneguda en la plana barcelonina. Els jaciments de Ca l'Arnera i les de Can Foradada, a la Trinitat Vella, continuen concedint-li la mateixa confiança mimètica.

Un fet, però, li resta protagonisme, com a branca principal de la Via Augusta i és sens dubte, que la situació dels mil·liaris coneguts, Sants, Santa Madrona o Sant Antoni del Padró, el de la torre nº 23 de la muralla i el probable «Padró», citat en un document de l'any 1144 (J. Mas), a Sant Andreu, corresponents tots ells, a la ruta inferior que travessa la colònia romana.

Això d'alguna manera, influeix en el modest cronista i el fan pensar que, aquest sender superior, és gens més, una alternativa òbvia, pel viatger que no està interessat en

entretenir-se en la ciutat o bé que en un moment indeterminat, l'inferior passa a ser la via principal.

SEGONA VARIANT DE LA VIA AUGUSTA O CAMÍ DEL MÍG

Tal com s'indica en el paràgraf anterior, sembla que aquesta via de comunicació respon a una nova versió que ens cal considerar d'antuvi, com a l'eix principal del territori, amb posterioritat a la fundació de la colònia Faventia Julia Augusta Paterna Barcino, en un moment molt pròxim al canvi d'era.

Llevat dels mil·liaris suara indicats, no té masses perspectives arqueològiques a favor d'una major antiguitat, doncs la representació Priàpica procedent d'Hostafrancs i les restes aparegudes en la casa nº 227, del carrer Gran de Sant Andreu, són les úniques baules romanes que acompanyen el traçat, descomptant els mil·liaris i les restes de la ciutat.

Es despenia de la que passava, per la part alta del pla, a l'alçada del Coll dels Inforcats, per seguir pels carrers de Collblanc i de la Creu Coberta, deixant de banda a Santa Eulàlia de Provençana, comunicada pel vial de la Bordeta. Assolia el Coll de la Creu Coberta, —depressió formada pels faldars del Montjuïc i del Turó de la Vinyeta (Plaça de Braus «Les Arenes») — i, amb pendent suau, arribava a la ciutat seguint els carrers d'Av. Mistral, Sant Antoni Abat, L'Hospital, Boqueria i Call.

Entrava al Clos murallat, per la «Porta Principalis Sinistra» i pel «Decumanus Maximus», travessava el «Forum» i sortia a la campanya per la «Porta Principalis Dextra».

El recorregut posterior ha estat perpetuat en la trama urbana, a través dels carrers de la Bòria, Corders, Plaça Marcús, Carders, Plaça de Sant Agustí Vell i Portal Nou. La carretera de Ribes, és si més no la seva continuació natural, si bé actualment gens més conserva dit nom en el seu tram inicial.

El seu seguiment podrà fer-se, amb tota exactitud, seguint els carrers del Clot, La Sagrera i Gran de Sant Andreu, fins a aconseguir el Coll de Finestrelles. És interessant consignar que aquest últim carrer, ha estat conegut anteriorment dividit pels noms de Casanoves, Arrabal, Major i Tramontana. Mal que algun historiador andreuenc ens advertí que el topònim «Arrabal» resultava aliè al terme, no són de la mateixa opinió Mossèn J. Clapés i J. M. Villarrubia, d'on s'ha tret la informació.

Cal advertir, que s'han seguit de molt de prop, moltes de les intervencions municipals en matèria de Forns, Clavegueres i altres serveis, efectuades en els darrers anys. El motiu era esbrinar la possible existència de restes de pavimentacions antigues. No ha estat gens positiva la tasca i fins a cert punt lògic, doncs es percep perfectament que el sòl a pujat sensiblement de nivell. El fenomen es copsa

Can Riera, amb finestrals dels segles XVI i XVII

perfectament, en les primeres cases del Clot —banda de mar— amb seixanta centímetres de diferència, al xamfrà dels carrers Clot-Muntanya, amb setanta centímetres i, on és més acusada la diferència és a l'indret de la Torre del Fang, doncs la situació de l'accés primitiu estalvia tota mesura.

Fornidora esdevé la notícia aportada per Mn. J. Clapés, quan diu que a Sant Andreu, en el lloc anomenat «Arrabal», el camí està empedrat amb grans lloses i tot seguit compara la construcció amb la via que passa pel cim de Capsacosta i baixa al Pla de Bianya. Continua la seva informació assegurant, que dites lloses foren transportades a la Plaça de la Constitució i que en el segle passat, s'esmicolaren per ser emprades de reble en la construcció de la carretera del Clot. L'encertada comparació ens demostra que coneixia perfectament el que era una obra romana.

CAMÍ VELL DE SANTA COLOMA DE GRAMENET

Esbiaixant el problema dels carrers de Sèquia Comtal i Bofarull, en relació al camí, el que sí està clar, és que en els límits de la Sagrera (Pont de Sant Martí), es despenia una branca secundària que seguia en part la conducció del Rec o Sèquia Comtal. Ruta que, en alguns sectors, encara conserva el nom de camí de Santa Coloma.

Hom pot seguir el seu traçat, que ha estat perpetuat pels carrers de Berenguer de Palou, Santa Coloma, Segre, Cinca i Coronel Monasterio. En arribar a Can Càrsar, canviava de direcció sobtadament per fer cap a les Cases Barates de Santa Coloma, avui Baró de Viver. El pas del riu s'efectuava

a través del gual de «Columba», situat en les proximitats del pont actual.

El mal estat de la via, originà les queixes dels veïns que l'utilitzaven i això obligà l'any 1848, a que dos regidors de cada municipi, en aquest cas Santa Coloma i Sant Andreu, es reunissin per posar-hi remei, cosa que no s'aconseguí fins a la construcció de la nova carretera, a l'any 1890, com a una continuació de la d'Esplugues a Badalona. La notícia si més no, ens assabenta de que estem davant d'una via de comunicació, entre dos municipis veïns.

Val a dir que discrepem seriosament, de la identificació que fan alguns investigadors, al considerar-la com a «Via Mulnaria Publicam», doncs hi ha indicis significatius que cal considerar, abans de decidir-nos per una de les moltes solucions que presenta el problema de la identificació.

S'ha de considerar d'antuvi, el fet de que el seu recorregut es realitza, en bona part, pel marge de la canalització, produint la sensació de que respon més a una via de manteniment i regulació del subministrament dels cabals destinats als molins fariners. Per altra banda, sembla força evident que les esmentades indústries són allunyades del camí.

En els límits de la Sagrera (Pont de Sant Martí), es despenia una branca secundària que seguia en part la conducció del Rec o Sèquia Comtal

La manca de testimonis arqueològics dels molins medievals, a la vora del camí, és un element important que en fa suposar, que les reconstruccions del fenomen industrial, són més prompte d'un tempteig aconseguit a través de la documentació, que no pas la seva presència real i viva. Ens consta que, llevat del molí de Sant Andreu, les indústries d'aquest tipus, Molins Reials, del Clot, Xic de Sabastida, Altafulla, Estadella, etc. estaven lluny de la zona d'influència de dit camí.

Tanmateix, influeix en aquesta opinió la notícia referent a la reconstrucció en el segle XIV, d'un Nou Casal de Molins del Clot, perquè en els contractes s'especifica l'expropiació d'una llenca de terra, de 121 destres de longitud (121 x 2.972 m. = 35.960 metres), pertanyents a en Borràs de Parellada. Això, si més no, junt a la distància existent amb les situacions dels molins contemporanis, justifica d'alguna manera la nostra discrepància.

Però encara hi ha més, doncs hom adverteix dins d'aquesta notícia, l'existència d'un notable distancament,

entre els molins i la font d'on procedeix la força que els mou. Conseqüència lògica, perquè es requereix una prudent distància i desnivell per adquirir l'impuls necessari capaç de moure la roda hidràulica de l'enginy. És tanmateix un indicatiu, de que això degué funcionar així, la manca de topònims referits a l'existència de basses o peixeres, que generalment acompanyen a aquest tipus d'explotacions.

CAMÍ FONDAL DE SANT MARTÍ

Dins l'esquema general de les comunicacions del pla, que poc a poc, anem desbrossant a mesura que avancem en les seves descripcions, ressalta el paper vertebrador que realitzen les dues versions de la Via Augusta, en el territori de Provençals, doncs d'elles es desprenen contínuament, altres

Dins l'esquema general de les comunicacions del pla, ressalta el paper vertebrador que realitzen les dues versions de la Via Augusta, en el territori de Provençals. A l'alçada de la Torre del Fang, es desviava de l'estrada Francisca i anava de dret a l'església i rectoria, travessant el pont que les uneix

més secundàries, però no menys importants, dins la complexitat del desenvolupament de les relacions humanes. Dissortadament la major part dels cronistes que s'han ocupat del cas, en general, han esbiaixat el seu rellevant protagonisme en tots els afers humans.

A l'alçada de la Torre del Fang, es desviava de l'estrada Francisca i amb una orientació que s'allunyava, poc a poc, d'aquesta via principal, anava de dret a l'església i rectoria, travessant el pont que les uneix. Tot seguit es dirigia a la important cruïlla de camins, constituïda per la unió dels camins de Provençals a Santa Coloma, Sant Andreu, Sant Adrià i el camí antic de València, en el tram conegut per la carretera Negra.

Les agressions experimentades per la urbanització d'aquesta banda de la ciutat, l'han fet desaparèixer completament en els darrers anys i avui sols ho recorda un dels passejos del nou Parc de Sant Martí.

Desvirtuar la probable nissaga romana del traçat, ens assemblaria fora de lloc, doncs el seu «curriculum» arqueològic el recolza sobrerament, amb atractives i serioses

proves. Són fornidors d'assenyalar dits horitzons llunyans, l'existència d'una necròpolis tardoromana, apareguda l'any 1960, a l'efectuar-se la fonamentació dels habitatges sindicals «Juan Antonio Parera», entre els carrers de Provençals i camí Fondal de Sant Martí i el de La Verneda.

En el mateix sentit s'han de considerar, els probables elements ornamentals procedents d'un edifici públic romà, aprofitats en l'enllosat del pati davanter de l'església de Sant Martí i en la finestra gòtica de Ca l'Arnó.

CAMÍ DE LA VERNEDA

En la història recent d'aquesta antiga via de comunicació, es repeteixen les agressions innecessàries que han experimentat molts carrers de la ciutat, fins a fer-los desaparèixer completament. Actualment, gens més es conserva un petit sector situat, entre els carrers de Bilbao i el pas de nivell de la desapareguda estació ferroviària del Clot. Curiosament en el xamfrà del carrer de Sant Joan de Malta, es conserva la data de 1858, una de les cases de veïns més antigues del barri del Clot.

Situats damunt d'un plànol ciutadà de l'any 1952, pot seguir-se el seu traçat complet, perquè la seva presència s'ha eliminat en els últims vint-i-cinc anys.

De seguir dit suggeriment, hom s'adona que es despenia del tronc principal en les proximitats de la plaça de les Glòries, ja en el nucli antic del Clot. La construcció del Mercat del Clot (any 1887), que va desvirtuar la zona i el fet em fa dubtar si seguiria pel carrer de Rossend Nobas o bé si ho efectuaria per la d'Escultors Claperós. Per un o altre, assoliria l'esmentat pas a nivell de l'estació del Clot. De totes passades, un o altre no alteren substancialment la qüestió i sense cap dificultat s'observa que va fent via envers el seu destí, entre els carrers de Huelva i Guipúscoa, assolint la zona de vernedes i salzeredes, que a la fi, li concediren el nom.

El seu pas a l'altre riba del Besòs, l'efectuava, abans de l'existència dels ponts, pel gual de Provincialis (any 998), empalmant amb els camins de la costa al Vallès i amb el camí del mig a Badalona, aproximadament en el Molí d'en Tristany (El Molinet).

Al nostre entendre, podria ser perfectament la «Via Mulnariam Publicam» de la documentació i de no ser així, i correspondria de dret, a la carretera de Ribes, tot un garbuix de consideracions ens indueixen a creure-ho. Els seus 7,50 metres d'amplada, amb remors i pautes romanes, que el registre arqueològic, gens més fa que confirmar. El fet de passar, frec a frec, dels Molins Reials, d'Abaix, Bogatell, Xic de Sabastida, Altafulla o Verneda i el de l'Estadella, és gens més una puntual significació, de que facilitava l'evacuació de la producció farinera envers la ciutat. Encara hi ha quelcom més, doncs els emplaçaments dels edificis de molins que han

Dibuix de Sant Martí de Provençals, amb ambientació romàntica sortida del llapis de Lola Anglada

assolit els nostres dies estaven a cavall d'aquesta via. Altrament se li pot atribuir un compromès veïnatge amb el camí Fondal de Sant Martí i amb les seves connotacions preromanes. En algun moment es anomenat a la cartografia, «Chemin de San Martin a Mataron».

No és gens senzill decantar-se, vers les diferents positures admeses, susceptibles de ser utilitzades en sentits contraris als altres. Tanmateix no és aconsellable mantenir-se en esquemes concrets, perquè aquests siguin desfasats per tothom, ja que de seguir el sistema al peu de la lletra, tots coneixem experiències d'errors importants. En tot cas, ens decantaríem per la novetat de la pròpia tesi, doncs els documents i elements arqueològics semblen indicar dita direcció.

Des de la perspectiva històrica, un document de l'any 998, que fa referència als límits d'una propietat, especifica que el camí «passa per sota de Provençals i amb dita vila» (J. Botet i Sisó).

Un molló trobat en el pas de nivell del Clot, amb els signes «CN», reivindiquen una traducció lògica de Camí Nacional.

En última instància ens complau afegir l'última descoberta feta l'any 1989, de les restes d'un campament neolític dedicat a la talla d'atuell i d'obsidiana. La seva situació en el marge del Camí de la Verneda i carrer de Bilbao, complementa sobrerament l'atribució prehistòrica que ens cal atribuir a la cronologia del camí.

CAMÍ DELS ENAMORATS

Camí d'origen rural que no té altra funció dins del terme, que unir els barris del Poblet, Camp de l'Arpa i la ciutat, amb el centre del Municipi, a través del Coll de la Celada.

PERE IV (NACIONAL II)

De totes les vies que circulen per la plana de Provençals, és aquesta la més moderna i això ens condueix de dret, a ser molt més austers en la seva descripció.

Coneixem perfectament la data de la seva construcció, perquè comptem amb alguns importants cronistes, que ens han tramés el seu valuós testimoni escrit.

Francesc Zamora, en el contingut de la descripció d'un dels seus viatges pel Principat, concretament al que correspon al dia 27 de desembre de 1786, puntualitza que surt del Portal Nou per la carretera de Mataró i que s'està construint en aquestes dates. Que tot just s'ha fet el tram fins al gual del Besòs, perquè el pont de Sant Adrià no va construir-se fins l'any 1889, coincidint amb l'exposició Universal de Barcelona, d'un any abans.

Continua el relat amb l'aclariment de que va per terrenys fàcilment inundables, amb la qual cosa coincideix plenament amb la versió d'en Rafael Amat i Cortada, Baró de Maldà, que el descriu amb les mateixes característiques.

Igualment fa una referència expressa, a la forma de travessar el corrent fluvial del Besòs. Diu textualment, «delante del lugar de San Adrián, en muchas ocasiones del año suele haber una palanca y una cuadrilla de pasadores para pasar las gentes que han de atravesar el rio Besós».

Aquest costum de passar la gent a coll, ve de molt lluny, perquè l'any 1053, ja és citat un gual de «Columba», el 1035 el de «Provintialis» i el de Sant Adrià, l'any 1556, per concessió del Batlle General de Catalunya.

L'anècdota curiosa, és que es coneixen les taxes pel servei prestat. Pagaven per persona i si l'aigua era clara i el cabal acostumat, 5 diners i 6 diners, en temps de crescuda.

Els seus marges trigaren força en poblar-se, doncs els edificis més antics que limiten les seves voreres, tenen un xic més de cent anys. Els edificis més antics, de l'any 1868, corresponen als habitatges de dues plantes situats entre els carrers de Fluvà i Selva de Mar i la data forma part de la filigrana de forja, de la part alta de la porta d'accés.

CAMÍ ANTIC DE VALÈNCIA

Amb pregons remors de construcció llunyana i un considerable bagatge arqueològic fàcil de documentar, travessa la plana del Baix Llobregat i la del Barcelonès, en tota la seva longitud. És a dir, des del Garraf fins a Montgat.

Actualment sols són vigents per a la circulació, els trams corresponents als termes de Castelldefels, Gavà i Viladecans. Al terme del Prat, sol es conserva un reduïdíssim sector prop de l'antiga carretera de l'Aviació. Pel que respecta al territori barceloní, gens més resta actualment, el tram comprés entre la Rbla. del Poblenou i el carrer de Fluvà, ja que la resta ha desaparegut en els últims anys.

No hem pogut esbrinar la procedència ni la data en que adopta l'actual nom, possiblement fou al voltant dels segles XVII o XVIII, perquè sabem que en els segles IX i X, responia amb el de «Via Lanera», a la banda del Llobregat,

amb el de «Via Corriblo» a la desviació que assolía el Castell del Port i pel que fa al terme de Provençals, era coneguda amb els noms de «Via Lacunam» i «Via Marina». No té cap sentit relacionar-la amb les comunicacions al País Valencià, doncs el seu traçat, sobrepassa amb escaig la ciutat.

El seu recorregut paral·lel a la costa, a unes distàncies estimades per a l'antiguitat d'uns 400 o 800 metres i en alguns indrets de 150 metres, fa intuir d'antuvi una estreta relació amb els assumptes del mar. Manté unes connotacions molt relacionades amb la tasca de la descàrrega de vaixells i la veiem com a una via preferent d'evacuar mercaderies per a la ciutat.

Naturalment no disposem de gaires dades per establir uns possibles paràmetres que mesurin la intensitat d'aquest moviment portuari, si és que realment el tingué. Hi ha però, fites puntuals que ens poden adreçar a esbrinar el fenomen

Resulta eloqüent la notícia d'un cronista anònim on es relata el viatge de Carles IV a Figueres, a l'any 1802. L'acompanyen la Reina Maria Lluïsa i els prínceps de Nàpols i Etrúria. La comitiva surt del Portal Nou i es dirigeix de dret al Camp de la Bota, per tot seguit fer cap a l'Hostal de Sant Martí, on dinen. La jornada fineix a l'Hostal de Sant Adrià on fan nit.

comercial. El 28 de març de l'any 1460, fou bastit un pont de fusta en el Canyet (Cementiri Vell), per facilitar el desembarcament del Príncep de Viana, en la seva visita a la ciutat, prova evident, de que no era generalitzat el costum de fer-ho davant de Barcelona, tot i l'existència del port indicat per decret d'Alfons V, a l'any 1438.

Fornidors són, en el mateix sentit, l'acampada i embarcament de l'estol bèl·lic de Carles I, per a la seva campanya de la conquesta de Tunísia, l'any 1535.

Altrament resulta eloqüent la notícia d'un cronista anònim (A. Duran i Sanpere), on es relata el viatge de Carles IV a Figueres, a l'any 1802. L'acompanyen la Reina Maria Lluïsa i els prínceps de Nàpols i Etrúria. La comitiva surt del Portal Nou i es dirigeix de dret al Camp de la Bota, per tot seguit fer cap a l'Hostal de Sant Martí, on dinen. La jornada

fineix a l'Hostal de Sant Adrià on fan nit.

Tal com es desenvolupa l'itinerari, és evident que utilitzen la via més propera a mar, per pujar pel camí de Provençals a Horta, fins a Sant Martí.

La reconstrucció viària d'aquesta part baixa del territori, no és gens planera, perquè la construcció de la Ciutadella, els anys 1717-1719, i la del Fort Pienc al 1717, la construcció posterior del complex ferroviari dels ferrocarrils del Nord i França, en l'any 1858 i següents, afectaren greument la zona marítima, obligant a un nou traçat pels camins que sortien dels Portals de Sant Daniel i Nou, desplaçant-los terra en dins.

Sortosament alguns plànols de l'època, han conservat entre la trama de l'eixample projectat, la silueta de molts dels camins tradicionals.

Sembla doncs, que per l'orientació que duen en aquestes representacions, el seu primer tram coincidiria amb el traçat considerat per la «Via Lacunam». Camí assenyalat en forma sinuosa, en el plànol de Pere Falqués (1887), per tal d'evitar els terrenys de la Llavineria. Les constants inflexions que presenta el seu recorregut, que l'acosten o l'allunyen de la costa, estan en relació a les sinuositats costaneres. En primer lloc per sortejar les antigues badies i després les llacunes constituïdes per l'evolució natural de les primeres formes.

En origen es despenia de l'antiga estrada, en un indret tant colpidor com és la capella d'en Marcús (seu dels Troters de Butia) i que pel carrer dels Assaonadors, sortia a la campanya pel Portal de Santa Clara i Sant Daniel. Travessava, d'extrem a extrem, la zona palustre vorejant les llacunes i aiguamolls, per posteriorment per la carretera Negra, assolir el sector dels guals.

Tot i que hi ha forces referències arqueològiques i documentals, que recolzen la seva antigor, més enllà del riu Besòs, ens aturarem aquí, perquè les seves dades no són precises en aquest treball, però ens cal fer-hi una breu referència per justificar les mancances que hi ha al terme.

ALTRES CAMINS MARINERS

Dos senders més es perfilen molt propers al mar. El camí dels Capellans i el dels Traginers. Mentre que el primer és una via camperola que discorria pel Prat dels Gitanos, de la qual coneixem que finia en la riera d'Horta, però desconeixem el lloc on s'iniciava.

L'altre molt més diluït per les agressions urbanes, per estar més pròxim a la ciutat, (Sanpere i Miquel), sortia pel Portal de Mar i prenia dreturament la direcció de la costa de llevant. És molt probable que es fusionés amb el camí Antic de València, però això no és fàcil de poder-ho justificar.

Sardinell que limitava el Camí Fondal de Sant Martí i les terres de conreu

VIA A CASTRUM OCTAVIANUM

No són de tan acusada transcendència, les rutes que conduïen de mar a muntanya, si descomptem d'aquesta generalització, la via que conduïa de Barcelona a Sant Cugat del Vallès. Ens consta la seva importància i antiguitat, doncs les pautes arqueològiques són tanmateix riques en les seves manifestacions, Can Gomis, Sant Ajutori, Torre Negra, etc.

Altrament marca dita importància, el fet que enllacés la colònia Barcino, amb una de les grans vies continentals de l'Imperi, documentada pels «Vasos Apolinaris», en un punt situat entre «Ad Fines» i «Arrahona», tot passant pel «Castrum Octavianus».

La Porta Nova, donava sortida al Camí del Collserola, seguint la llera natural de la riera de Cassoles o d'en Malla. Un cop en la part alta, les rieres de Vallcarca i del Remei, li servien per assolir el Coll del Portell i Sant Genís dels Agudells, ja en la Vall d'Horta.

Som conscients de l'existència d'una altra variant, que passava pel Monestir de Sant Geroni de la Vall d'Hebron, però les prohibicions de passar per les possessions del monestir, dictades pels reis Martí I, l'any 1403 i Joan II, l'any 1478, en les que s'especifica «ordenen als vianants i traginers, que es dirigeixin a Sant Medir i Sant Cugat, manant que seguissin pel camí vell i acostumat». Si més no, són eloqüents respecte a l'antiguitat corresponent a cada un d'ells.

Cal puntualitzar que, el que correspon al monestir fou substituït parcialment, al construir-se la carretera de l'any 1876-79, que passant per La Rabassada assolí la Vall de Gausach (any 1117), per Sant Cebrià, Portell del Rei (entre els turons del Mal Pas de la Margarola, de 429 m. i el de Vallbona, de 422 m.). Ermites de Sant Medir, Santa Maria del Bosch (Sant Ajutori) i el Castell Ricart (Torre Negra), eren les següents fites de l'itinerari per arribar al «Castrum Octavianum», és a dir, l'actual Sant Cugat del Vallès.

CAMÍ ANTIC A HORTA

És el segon en importància, dels camins que duïen l'orientació de mar a muntanya, si bé la seva direcció era

quelcom diferent, doncs travessava el territori en diagonal a les altres vies.

Present fins fa molt poc temps en el paisatge urbà, complementava positivament les comunicacions de la ciutat, amb els nuclis de: El Poblet, El Camp de l'Arpa, El Guinardó, Santa Eulàlia de Vilapicina i Horta. La seva projecció però, fou més transcendental perquè traspassava la serra, per arribar a les poblacions del rerepaís.

Sortia del clos murallat, pel Portal de Canderà o Nou i per la cruïlla dels carrers de Roger de Flor i Ali-Bei (encara existent), aconseguia el Coll de la Celada (C/. Marina-Av. Diagonal) i el barri del Poblet estès en part pels camps d'en Grassot, Mariner i de la Batalla.

L'any 1949, mantenia encara la seva presència, entre els carrers Castillejos-Dos de Maig, a l'alçada de Provença i Rosselló, la qual cosa ens adreça força a copsar, que fins fa molt poc temps complia amb la seva missió.

El Camí de la Corda era una drecera, que aprofitava l'ample de paret del rec que conduïa l'aigua al vell escorxador municipal comunicant aquesta dependència amb el nucli del Clot

Més endavant, el trobem perpetuat pel carrer del Freser fins al camp de l'Arpa, on iniciava un recorregut de traç sinuós, que amb amplex inflexions anava a cercar l'església de Santa Eulàlia de Vilapicina i Horta.

En la mateixa plaça d'Eivissa, es dividia en dues branques i mentre el carrer del Marqués de Castellvell, manté el traçat del camí de Sant Genís dels Agudells, el carrer d'Horta assolí l'antiga parròquia de Sant Joan, el fossar, per travessar posteriorment la carena pel Forat del Vent i comunicar amb les poblacions vallesanes.

És sobrer esmentar totes les justificacions que li confirmen el seu tarannà preromà. El Camp de l'Arpa, Torre dels Pardals, Can Basté de les Parets, Can Cortada, Can Glòria, etc., són elements eficaços per assegurar-ho.

CAMÍ DEL POBLENÓU AL CLOT

Sense que pugui precisar-se la seva antiguitat, fou possiblement configurat per comunicar el barri industrial amb la seu del municipi. Les edificacions bastides a les seves voreres, gens més ostenten dates de mitjans del segle passat. Tanmateix la seva prolongació seguint la llera del torrent del Bogatell (carrer Rogent), fou per enllaçar en el Camp de l'Arpa, amb l'antiga carretera d'Horta.

CAMÍ DE LA CORDA

Era gens més que una dreuera, que aprofitava l'ample de paret del rec que conduïa l'aigua al vell escorxador municipal, comunicant aquesta dependència amb el nucli del Clot.

CAMÍ DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS A HORTA

Es coneix amb precisió, que s'iniciava al camí Antic de València i que perpendicular a ell, anava de dret a cercar el nucli parroquial, i que entre el Fossar i Ca l'Arnó, amb el nom de Rector de Vallfogona i Selva del Camp, es situava a la Sagrera en el Pont de Sant Martí.

Una evidència de la seva transcendència en les comunicacions del sector, és que al procedir-se a la construcció del terraplè del pont ferroviari del Treball, aquesta obra tallava el camí i aleshores, considerant el costum rural que no permet barrar el pas tradicional, es construí un túnel que

Es coneix amb precisió que el camí de Sant Martí de Provençals a Horta s'iniciava al camí Antic de València i que anava de dret a cercar el nucli parroquial, i que entre el Fossar i Ca l'Arnó, amb el nom de Rector de Vallfogona i Selva del Camp, se situava a la Sagrera en el Pont de Sant Martí

comunicava, superficialment, els dos marges de la via ferrada. Dit accés fou amortitzat posteriorment, tapiant el portal amb pedra i morter de calç, però la seva empremta encara és visible actualment.

Els carrers Pacífic i Cardenal Tedeschini, situen amb força aproximació, el seu pas per la Sagrera. Molt perdudament, per l'acció urbanitzadora del lloc, que ha esborrat la primitiva fesomia, s'endevina però, que entroncava amb el camí de la ciutat a Horta, un xic més amunt de la plaça de Maragall.

CAMÍ DE PROVENÇALS A SANT ANDREU I SANTA COLOMA

Directament del gual de Provençals i del camí Antic de València, remuntava seguint la llera antiga del riu Besòs, utilitzant la via coneguda després, per la carretera de la Catalana. Solució òbvia, per assolir primer, la barriada del

Baró de Viver i Santa Coloma de Gramenet i més amunt el nucli de Sant Andreu del Palomar. Accedir a Horta des d'aquesta població no oferia cap mena de complicació.

ALTRES CAMINS

No podem ser massa explícits dels seus traçats i circumstàncies específiques, perquè posseïm molt poca informació i escadussers senyals del seu traçat, en la trama ciutadana.

Això tanmateix, no ens permet estendre'ns massa en la seva descripció, ni ens podem comprometre en assignacions cronològiques. Tot i així, no esbiaixarem la qüestió i direm tot lo que coneixem d'ells.

Hi havia fins fa poc, en la part baixa del territori, un camí conegut per la carretera del Bisbe, que podria ser perfectament una reminiscència de l'accés a la Parellada Bisbal, citada en l'alta edat mitjana. Així mateix un camí dels Àngels, que començava en l'important nus de comunicacions, del pont d'igual nom i es podia seguir, fins a les immediacions de la Plaça de les Glòries.

És comprovat que el carrer de Piferrer era el camí de Sant Andreu a Horta, passant per sota del pont de Santa Eulàlia de Vilapicina i Can Basté. Igualment era present en els plànols municipals d'aquest segle, un sector de camí que dels Quatre Camins, anava a Sant Iscle passant per Can Peguera i els faldars del Turó de la Peira.

Suplementàriament al plantejament general, hi havia un atapeït canemàs de camins, que facilitaven els accessos a les masies i explotacions rurals i cal consignar, que mentre els de la part baixa del municipi, s'iniciaven en el camí Antic de València, els de la part alta ho efectuaven dels camins de La Verneda i de la carretera de Ribes.

Se'ns acut, tal com ho indicàvem, i amb una perspectiva de tarannà arqueològic, que tal vegada representin les restes de l'antiga estructuració romana, és a dir, que procedeixen de la seva centuriació.

ADDENDA

Acceptat d'antuvi, que és perfectament lícit objectar moltes consideracions al nostre plantejament, dirigides essencialment a alguns dels arguments emprats en la seva disposició, però abans, recomanaríem que es prestés una atenció especial a la informació que faciliten les abundants representacions geogràfiques, procedents dels segles XVI a mitjans del XX.

Naturalment que davant de la impossibilitat de consultar-les totes, ens hem decantat per les que convenien més al nostre propòsit i de les que voldríem destacar algunes, per la seva aportació edificant.

La primera representació gràfica coneguda de Barcelo-

Can Nyau o Nau. Segles XVII i XVIII.
Presentava l'única façana clàssica del barroc
en el municipi. Desapareguda l'any 1992

na és una perspectiva panoràmica presa des del vessant de la muntanya de Montjuïc. Publicada a la ciutat de Colònia, l'any 1565-67, per G. Braun i altres, que ha estat força útil per recolzar la proposta d'ancoratges de naus comercials, davant de la platja del Poblenou i això, si més no, positivava d'alguna manera, la necessària existència d'una via marítima.

El mapa de l'any 1608, «Plain Particulier de Barcelonne», atribuït a Alex Forbes, forneix de suficient informació per identificar el traçat de les vies tradicionals i alguns topònims importants.

La representació estratègica del setge de Barcelona, per l'Arxiduc Joan d'Àustria, és l'únic que permet fixar amb força aproximació, l'emplaçament del cenobi de Santa Eulàlia del Camp davant del Portal de Santa Clara i Sant Daniel.

Tanmateix l'esbós de Giovanni Gianola, de l'any 1699, del setge dels francesos, ens situa perfectament la Llacuna, el nucli del Clot i els seus molins, el Pont de les Biges i el camí Antic de València.

Però el que pot considerar-se més ric en detalls, és el que va elaborar Nicolau Visscher, d'Amsterdam, l'any 1706 i els de M. de Braurin, anys 1718-19, perquè són els únics que assenyalen tots els camins, fins i tot la Travessera.

Suplementàriament al plantejament general, hi havia un atapeït canemàs de camins, que facilitaven els accessos a les masies i explotacions rurals i cal consignar, que mentre els de la part baixa del municipi, s'iniciaven en el camí Antic de València, els de la part alta ho efectuaven dels camins de La Verneda i de la carretera de Ribes

REGISTRE ARQUEOLÒGIC **[només les entrades referides a** **La Verneda de Sant Martí]**

4. SIFÓ DE LA REGADORA DE **CAN NYAU**

Junt a les palanques que comuniquen la Rbla. de Prim i el passeig 11 de setembre, per damunt de les vies del tren, va detectar-se la presència d'un jaciment arqueològic, afectat profundament per les obres del traçat a l'any 1854 i que foren de nou tocats els restes, a l'any 1986, al procedir-se a soterrar les conduccions elèctriques i canalitzar amb una rigola coberta, les aigües pluvials. Després d'aquesta última intervenció, no era visible en el marge argilós, cap rastre d'estrat arqueològic.

Dit marge, per la banda de mar, presentava un desnivell vertical de 3,90 m., constituït per un nivell de terres de conreu, força contaminat per deixalles antròpiques de tota mena i la resta, format per argiles al·luvials, amb pocs nòduls de caràcter angulós.

Per les proximitats, arrossegats per l'acció de les màquines que els escampà, es van recuperar alguns materials arqueològics. Es va intentar identificar el lloc on van ser abocades les terres sobreres de les obres, intuït que part de l'aixovar podia haver desaparegut amb elles. Els resultats no aportaren cap indici positiu.

REGISTRE ARQUEOLÒGIC 1986

- fragment de la vora d'un recipient amb nansa, fet a mà, amb argila fosca i superfície bruniada, desgredint de grana fina. Perfil, nansa de cinta ampla i pont baix que ens adreça vers les formes clàssiques dels sepulcres de fossa.
- perfil corresponent a un exemplar de característiques semblants.
- nansa tubular horitzontal, aplicada al vas, doncs conserva restes de la paret del recipient. Argila fosca i fina, amb desgredint de quars i mica de grana fina.
- ascle de sílex marro fosc i opac.
- ascle de calcària sense senyals clares d'utilització.
- ascle de sílex amorf transparent.
- punta de sílex amb forta patina blanca.
- gratador tallat amb grosses extraccions. Presenta en una de les cares la superfície del còdol original. Color gris clar.
- punta de sílex gris clar.
- ascla de sílex rosat, sense forma determinada.
- peça de jaspi groc i vermell, amb clars senyals de talla i dentat.
- fragment de calcedònia blanca.
- fragment de calcedònia blanca.

Marge argilós del sífó de la regadora de Can Nyau

9. SANT MARTÍ DE PROVENÇALS

En el transcurs de la construcció de la cinquena fase del Parc de Sant Martí, l'any 1991, després de la intervenció d'una pala mecànica, fou trobada una destrala de pedra polida, de les mateixes característiques i material que la procedent del Prat de la Mel. Pels senyals deixats en la superfície del terreny, per la rella de l'enginy mecànic, sembla intuir-se que havia de procedir de les immediacions de l'Hostal.

El lloc de la troballa, assenyalat per la sageta, correspon a la cruïlla del camí Fondal i el camí de Provençals (carrer del Rector de Vallfogona).

Bibliografia

Prospecció de l'autor el dia 23 de juny de 1991.

Lloc on va ser recollida una destrala de pedra polida

Elements de construcció romans aprofitats en l'enllosat del pati davant del portal de l'església

22. Església de Sant Martí Vell

L'any 1989, van ser identificats per l'autor, formant part de l'enllosat del pati davant de l'església, tres fragments de carreus de probable procedència romana.

D'antuvi, hom intuï que havien de procedir de la cornisa de l'entaulament d'un monument romà. Les seves proporcions se'ns escapa, pels pocs elements de que disposem.

Per tal de ser rigorosos en el seguiment de la investigació, vàrem cercar, aprofitant l'avinentsa de la seva estància a Barcelona, el concurs d'un especialista de la capacitat del professor, Dr. Patrizio Pensabene, de la Universitat Romana «La Sapienza», el qual va verificar l'autenticitat de les peces. En l'informe va afegir, que no necessàriament havien de pertànyer a una gran construcció i que podrien formar part d'un edifici menor, com una tomba de torre, un sacellum o una aedicula, per altra banda, tan freqüents a les vores dels camins.

Bibliografia

Josep de la Vega i Gómez, "Probable origen romà del nucli inicial de Sant Martí de Provençals", a *Homenatge al Dr. Miquel Tarradell i Mateu*. Universitat de Barcelona. (en premsa).

Dos elements romans, exactes als de l'església de Sant Martí, aprofitats en la construcció de la finestra gòtica de Ca l'Arnó

23. CA L'ARNÓ

Masia situada prop de l'església de Sant Martí i que formava part del nucli fundacional del municipi de Provençals.

Aprofitats com a materials de construcció en la finestra gòtica, a banda i banda, hi ha dos elements romans de la mateixa naturalesa que els catalogats en el pati de l'església.

Dissortadament, la poca sensibilitat dels responsables de l'església i restauradors de la masia, han deixat colgats sota la protecció del morter de calç els esmentats elements.

Bibliografia

Prospecció de l'autor l'any 1990.

28. CAMÍ DE LA VERNEDA

Al procedir-se a la construcció del grup d'habitatges sindicals «Juan Antonio Parera», l'any 1960, en la rasa de fonamentació s'apreciaven cinc sepulcres de tegula pertanyents a una necròpolis tardoromana.

El dibuixant del Museu Històric de la Ciutat, aixecà la planta i secció, però la urgència de les obres, no va permetre el seu estudi i excavació.

Equidistant del camí Fondal i del de la Verneda, avui l'indret s'escau, entre els carrers de Provençals i Selva de Mar.

Bibliografia

Prospecció de la Dra. Anna Mª Muñoz, aleshores professora de la Universitat de Barcelona, junt amb l'autor i les dades figuren en el diari de la primera, amb data 30.XII.1960.

El sector de les troballes resta comprès entre els dos oms de l'accés i Can Nyau

29. CAN NYAU

Antiga casa pairal de Sant Martí, considerant la llera antiga de la riera d'Horta, abans de la seva desviació en el segle passat. La seva situació estava entre la Ronda de Sant Martí, passeig de Prim i carrer de Sabadell.

En prospeccions superficials es detectaven amb una certa dificultat, materials arqueològics amb un arc cronològic molt dilatat en el temps. Les troballes s'efectuaven en el sector comprès entre la masia i la parella d'oms que flanquejaven l'accés a la propietat.

L'any 1986, s'efectuà una excavació de serveis, per tal de passar les línies elèctriques d'alta tensió, per sota de les vies del tren, que assolí una profunditat de 14 metres. Circumstància que va ser aprofitada pel Museu Històric de la Ciutat, per fer algunes cales sota la direcció d'Oriol Granados.

En el marge de dita excavació, a 1,40 mts. s'apreciava un clar nivell amb ossos humans, que foren atribuïts a enterraments fets amb motiu d'una epidèmia. De l'esmentat nivell es recuperà algun material descrit en el registre corresponent.

REGISTRE ARQUEOLÒGIC

- fragment de la vora d'un recipient, d'argila grisa d'alta edat mitjana.
- fragment de la part superior d'una llumera romana.
- perfil de la vora d'una sigil-lata clara.
- fragment d'una sigil-lata decorada, hispànica.
- tres bocins de ceràmica ibèrica pintada, un dels quals

pertany a la vora.

- fragment de la vora d'un recipient vulgar de cuina.
- bola de marbre blanc.
- botó de bronze d'un uniforme militar.
- projectil d'arma de foc, de ferro. La deformació ens informa de la seva utilització.

Bibliografia

Prospecció de l'autor, any 1974 i 1986.

30. CASETA DELS CAPELLANS

Modesta construcció que ocupava el solar on es bastí la fàbrica d'Alcohols Barcelona, S.A., en la Via Trajana.

Hi ha notícia, segons Mn. J. Clapés, d'haver-se trobat un mosaic de tesselles i unes àmfores.

Bibliografia

Josep Clapés, *Sant Andreu del Palomar*. Barcelona. 1896.

30A. PONT DE FUSTA

Era un pont construït per als vianants, per comunicar el sector de Prim amb l'11 de Setembre, que en els anys cinquanta va ser substituït per l'actual. Val a dir, que malgrat el seu nom, no era de fusta en la seva totalitat, doncs alternava aquest material amb el ferro.

Per les notes de Mn. Clapés, coneixem l'aparició d'una necròpolis romana, en les obres de construcció del tren a Granollers, l'any 1854.

Bibliografia

Josep Clapés, *Sant Andreu del Palomar*. Barcelona. 1896. ❖❖❖

Avanç propers números

*La Verneda de
Sant Martí: molts barris
en un de sol*

*Vida de san Martín
de Tours*

*El delta del Besòs en
època medieval*

*L'Ateneu Democràtic
Regionalista
del Poblenou*

*Evolució comparativa
de la indústria a Sant
Martí (1846-1888)*

*Domini simbòlic i
fragmentació cultural*

*La integració de les
masies de La Verneda
de Sant Martí*

*Sant Adrià de Besòs.
Aproximació a
la història*

EDITA

SOCIETAT D'ESTVDIS DE
LA VERNEDA DE SANT MARTÍ
(SELAV)

WEB

altzadiako.wordpress.com

CORREU ELECTRÒNIC

lavernedadesantmartiSE@gmail.com

CONSELL EDITORIAL

José-Ángel Borlán

César Aguado

Ester Riera

Joan Gispert

Josep Manera

Josep Maria Sarabia

Maxi Martos

Jacoba Castillo

Teresa Prats

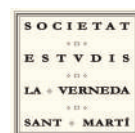
CONTACTE *auro invento*

auroinvento@hotmail.com

EDICIÓ DIGITAL

auro invento no s'identifica
necessàriament amb les opinions
expressades en els articles
publicats i respecta la llibertat
d'expressió dels qui els escriuen.

La publicació és
totalment gratuïta.

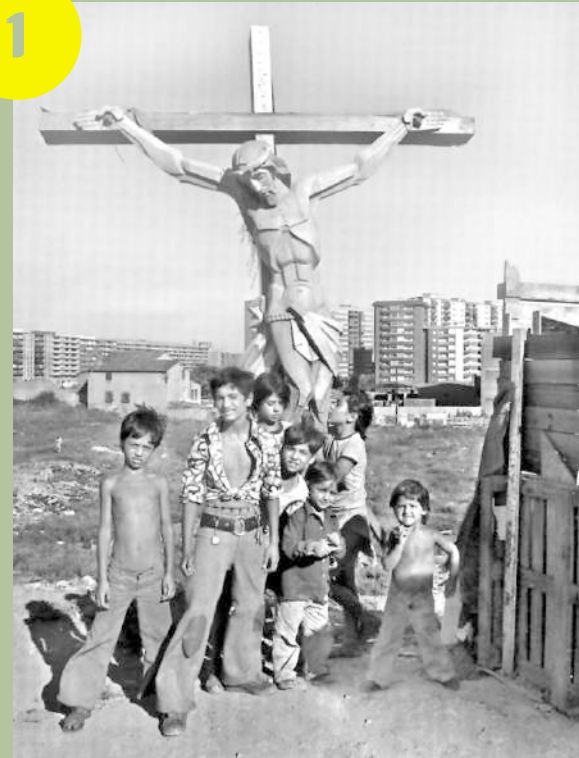

Inscrita al Registre d'Associacions
amb el número 5.005

Membre de la Coordinadora de
Centres d'Estudis de Parla Catalana

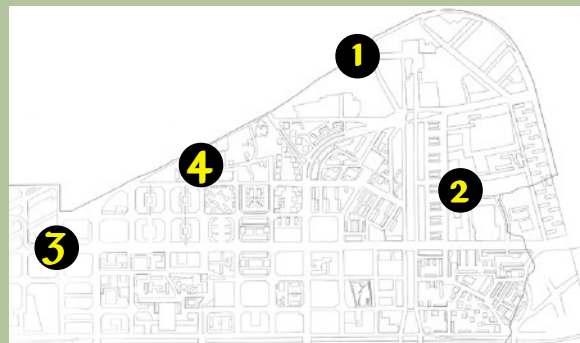
la verneda desapareguda

**SETMANA SANTA A LA PERONA. 1982.
AL FON'S, MASIA CAN RIERA**
Pepi Encinas

**TERRENYS DEL FUTUR CEM LA VERNEDA.
1970. DARRERE, PLANTA COCA-COLA**
Ester Riera

**PONT PROVISIONAL QUE UNIA EL CARRER
VALÈNCIA AMB EL DE GUÍPÚSCOA. 1964**
ANC

**ESCOLA LOS PINILLOS. ANYS 70.
AL FINAL DEL CARRER LA SELVA DE MAR**
Autor desconegut

Per publicar fotografies antigues del barri al butlletí auro invento, enviar a:
auroinvento@hotmail.com